

ISSN 2706 - 719X (Online)
ISSN 1680 - 1245 (Print)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild
Tom
Volume

16 № 4

Sumqayıt - 2020

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 16

2020

№ 4

Sumqayıt – 2020

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof. (məsul katib)</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kədiniyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatix , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkarəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)</i>
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф. (ответственный редактор)</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров <i>акад. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Астан Байрамов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Булудхан Халилов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> .
Литературоведение	Шерил Лестер , <i>проф. (США)</i> , Шюкрю Халук Акалын , <i>проф. (Турция)</i> , Автандил Мамедов , <i>проф. (отв. ред. Азербайджан)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Рафик Алиев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Филип Барнард , <i>доц. (США)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> .

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Черелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Buludkhan Khalilov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzada, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

SÜNİ DİLLƏRİN YARANMA TARİXİ

MÜRSƏLİYEVƏ XƏYALƏ MUĞAMAT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.f.d., b.m.

murseliyeva.xeyale@mail.ru

Açar sözlər: pəziqrafiya, dildə məntiqi istiqamətlər, dildə empirik istiqamətlər, ümumbəşəri dil, planlı dil

Müasir elmdə Platonun (b.e.ə. IV əsr) süni dil ideyasını ilk ifadə edənlərdən biri olduğu qəbul edilir. Əsərlərində o, bütün insanların qarşılıqlı anlaşıma və razılıq üçün danışacaqları bir süni (vahid) dilin yaradılması zərurəti haqqında yazmışdır. Bu cür düşüncələrin başlanğıcından etibarən belə bir dilin yalnız süni ola biləcəyi ifadə edildi, çünki təbii dillərdən birini vahid kimi götürsək, bu, bir çox xalqı qeyri-bərabər vəziyyətə sala bilər və anlaşılmaqlıq və qarşıdurmanın yeni mənbəyinə çevrilə bilər.

Süni dilin ilk layihəsi (Aleksarx tərəfindən tərtib edilmişdir) təxminən b.e.ə. IV - III əsrlərin əvvəlində yaranmışdır. Antik dövrdən bəri təxminən 900 süni dil layihəsi yaradıldı. Lakin təəssüf ki, bunların çoxu yazılı şəkildə bizə çatmadı. İlk məlum süni dil qədim yunan həkimi Qalenin (e.ə. II əsr) dilidir. Bu dilin varlığı məlumdur, lakin onun əsasında hazırlanmış yazılı abidələr, eləcə də qrammatikası qorunub saxlanılmamışdır.

XI əsrdə növbəti cəhd ərəb şeyxi Məhyəddin tərəfindən edilmişdir. O, qəbilələrarası – xalqlararası dil sistemi hazırlamış və onun tətbiqinə çalışmışdır.

Orta əsrlər və intibah dövrü Aralıq dənizi bölgəsində canlı ticarətlə izah olunduğu, eyni zamanda fərqli mədəniyyətlərin davamlı qarşılıqlı təsirində özünü büruzə verən aktiv bir mədəniyyət həyatı ilə izah edildi. Bu dövrün ilk süni dillərindən biri lingua-franco idi. Buraya italyan, yunan, ərəb, ispan, fransız və latın elementləri daxil edilmiş və əsasən dənizçilər tərəfindən istifadə olunurdu.

XVI əsrdə Xuan Lune Vives ümumdilə dair layihə hazırlayır. Lakin Dekartın dövrünə qədər (XVII əsrin I yarısı) dil layihəsinin ümumi nəzəriyyəsi hələ mövcud olmadığı üçün bütün cəhdlər kor-koranə üsulla aparılırdı. Bundan əlavə, karteziya dövründən (Dekart dövrü) əvvəlki bütün layihələr müasirlərinin diqqətindən kənarda qalmış və onlar haqqında bütün məlumatlar müasir dövrdə, yəni XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində, interlingvistik yarandıqdan sonra toplanmışdı. Buna görə də nəzəri lingvistik layihənin Dekarta aid olması fikri tamamilə əsaslıdır, çünki yalnız bundan sonra universal dil sahəsində az-çox sabit bir tədqiqat ənənəsi yarandı. O, 6 dilin materialı əsasında layihə hazırladı və ictimaiyyətə təqdim etdi. Dil layihəsi nəzəriyyəsinin inkişafının başlanğıcı dəqiq şəkildə sənədləşdirilmişdir: bu mövzuda ilk nəzəri məlumat Rene Dekartın abbat Mersenə 20 noyabr 1629-cu il tarixli məktubu olmuşdur.

Dekart və onun ardıcılıarı, hələ kommunikativ baxımdan gerçəkləşməmiş bir dil layihəsi üçün fundamental tələblər sistemini təklif edən dil layihəsi qururlar. Bu səbəbdən o dövrün dil layihəsi və dilçiliyi araşdırma obyektı ilə əlaqədar olaraq bir növ parçalanmış vəziyyətə gəldi: dilçilik nəzəriyyəsi gələcəyin dilini nəzərdə tutsa da, dilçilik mövcud olan və ya mövcud olmuş dillərin tədqiqi ilə məşğul idi.

Dekart yalnız rasionallaşdırılmış süni dil deyil, insan təfəkkürünü islah edə biləcək “fəlsəfi” bir dil qurmağa səy göstərirdi. Belə bir dil “insan anlayışlarının məntiqi açarı kimi” bir şey olmalı idi ki [7, s.46], bundan istifadə edərək “müəyyən təsəvvür qaydalarına əsasən dilin fəlsəfi təbiəti ilə əvvəlcədən zəmanət verilmiş, tamamilə rəsmi şəkildə yeni bir məlumat əldə etmək” mümkün olsun.

Dekartın fikrinə, “belə bir dilin ixtirası “həqiqi fəlsəfədən” asılıdır, çünki əks halda insanların bütün düşüncələrini hesablamaq və onları nizamlamaq mümkün deyil”. [7, s.47]

Dilçilik tarixi kimi, dil layihəsinin sonrakı tarixi də bu məntiqi-fəlsəfi strukturun qurtulma prosesini təşkil edir, baxmayaraq ki, interlingvistik sahəsində bu təkamül təbii dillərlə əlaqəli dilçilik bölmələri ilə müqayisədə xeyli ləngiyirdi.

Məntiqi, “fəlsəfi” beynəlxalq dil yaratmaq üçün ilk cəhdlər pəziqrafiya, yəni səsli ifadəsi olmayan “universal yazı” adlı layihələr idi. Dövrün alimlərinin zəhinlərinin ümumdünya süni dil yaratmaq ideyası ilə nə dərəcədə məşğul olmasını layihələrin ümumi sayına görə qiymətləndirmək olar. Zəmanə qəf bu dövrdə belə layihələrin sayının 150-dən çox olduğunu qeyd edir. [4, s.26]

Leopold Eynşteyn Leybnizi “dünya dil ideyalarının” atası adlandırır [6, s.48]. 1666-cı ildə Leybnis latın dilində yazdığı dissertasiyada (“Dissertatio de arte combinatoria”) ilk dəfə “pəziqrafiya sənəti dünyadakı fərqli dillərdə danışmasından asılı olmayaraq ortaq yazı işarələri ilə tanış olan bütün xalqlar üçün aydın olmalıdır” ideyasını dərc etdirdi. Bu fikir böyük mütəfəkkiri ömrünün sonuna qədər düşündürmüşdür. O, dili “ağıl aləti” olaraq xəyal edirdi. Sözlər təkcə fikir bildirməməli, həm də qarşılıqlı əlaqələr yaratmalı, yəni riyazi əməliyyatlardan istifadə edərək formalaşmalarına və düşüncələri düsturlarla əvəz etmələrinə imkan verməlidir. Bu Leybnisin “məntiq cəbri”dir ki, sonradan riyaziyyatın ayrı bir sahəsinə - riyazi məntiqə çevrilmişdir. [3, s.113] Bununla yanaşı, Leybnisin sələfləri var idi ki, bunların arasında ümumbəşəri prinsiplər cədvəlini tərtib və təsnif etmək üçün kabbalistik əlifbadan (yəhudi əlifbasında hərflər və rəqəmlərin qarşılıqlı asılılığını öyrənən ədəbi kabbala) istifadə etməyə çalışan orta əsr filosofu və ilahiyyatçısı Raymon Lullinin (1235-1315) fikirləri xüsusilə qeyd edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəşional riyazi dili tərtib edərkən Leybnis çox sadələşdirilmiş mütəzəm qrammatika ilə latın dili əsaslı praktik beynəlxalq dil yaratmağa çalışmışdı.

1668-ci ildə, yepiskop Con Vilkins pəziqrafiya mövzusunda iddialı bir əsər nəşr etdirdi (“Əsl xarakter və fəlsəfi dilə istiqamətli bir esse”), bu əsərdə ideyalar növlərə görə sıralanır və siniflərə bölünürdü, beləliklə, ümumidən xüsusiyyətlə doğru inkişaf əks etdirilirdi. 1723-cü ildə alman alimi Karpopohorophilus mövcud canlı dilə oxşayan ilk aposteriorik süni dil layihəsinə hazırlayır (1743-cü ildə çap etdirir), lakin layihə nədənsə qorunub-saxlanmamışdır. [1]

Nəhayət ki, elm adamları yalnız yazmaq üçün deyil, həm də danışmaq üçün istifadə edilə bilən “fonetik şifahi dil”in dünya dilinin problemini həll edə biləcəyi qənaətinə gəlirlər. Bu problemi Baron de Goblens “Gablenszografi and Gablenszolalia” adlı möhtəşəm bir layihə yaradaraq həll etməyə çalışdı. 33 fərqli dildən simvol götürdü və əlifba tərtib etdi. O, fonetik yazı problemini həll etmək üçün xeyli əmək sərf etdi, bir xeyli hissəsi monosillabik (təkhəcalı) sözlərdən ibarət qrammatika və lüğət hazırladı. Layihənin xeyli mükəmməl olmasına baxmayaraq, 33 simvolun sirrinin öyrənilməsi böyük çətinliklərə səbəb oldu.

1863-cü ildə Don Sinibaldo de Masın əsəri ortaya çıxdı. Onun pəziqrafiyaya verdiyi tərif: “İdeoqrafiya, adi bir dilin sözləri (səsləri) yox, fikirləri əks etdirən işarələrlə ifadə olunan yazı sənətidir” [15, s.116] bir daha göstərir ki, bu cür layihələrin yaradıcıları yenə səhv yolda idilər. Rəqəmsal işarələrin ideoqrafik işarələrdən başqa bir şey olmadığı düşüncəsinə əsaslanaraq, 500 milyon insanın, yapon, çin və s. dillərdə bir-birlərini ideoqrafik yazı ilə başa düşmələrinə diqqət çəkərək belə bir sistemin yarana biləcəyi qənaətinə gəlir. O, musiqi not sistemindən hər bir “fikir” üçün bir işarə götürdü. Burada isim, feil, sifət və s. kimi bütün qrammatik formalar oxşar şəkildə ifadə olunurdu. Məlum sistemin ilk baxışdan nə qədər asan görünməsinə baxmayaraq qısa müddətdə universal istifadə üçün bu əlamətlərin çox mürəkkəb olduğu ortaya çıxdı.

Bir il sonra Zemlindən olan bir serb Musa Payç pəziqrafiyası və pazilaliyasını nəşr etdi. O, bütün qrammatik dəyişmələrdə 1-dən 999-a qədər rəqəmlərdən istifadə edir, 1000-dən başlayan rəqəmlər isə fikirlərin pəziqrafik simvoludur. Ümumi bir fikrin yaxın konsepsiyaları, sözün formalaşması və dəyişməsi ilə bağlı müsbət və mənfi işarələrdən istifadə edərək daha çox say əlavə etmək və ya çıxmaqla əmələ gəlir. Məsələn, 3243 satınalma haqqında ümumi bir fikir deməkdir,

sonra $3243 + 1$ = alıcı (ümumiyyətlə), $3243 + 13$ = müəyyən alıcı (konkret) [müəyyən bir artikl ilə], $3243 + 101$ = alıcılar və s. M. Payç pəziqrafiyasından saylara hərflər əlavə etməklə (“+” – “m”, “-” – “n”) pəziləliyə yaratdı, məsələn: $3243 + 10$ = alıcı (kişi) = “fegimanos”, $3243 + 20$ = alıcı (qadın) = “fegimenos”, $3243 + 40$ = alış = “fegimonos” və s. Beləliklə, güman etmək olar ki, Payç da nəticə olaraq, səs yazısı və dilinə yaxınlaşdı.

Baxmayerin də sistemi rəqəmlərə əsaslanırdı, çünki bütün ticarət ölkələrində onluq say sistemi tətbiq edilirdi, lakin formaları fərqli ola bilirdi. Ayrıca, bu simvollar, avropalılarda olduğu kimi, yalnız soldan sağa deyil, istənilən istiqamətdə yazıla bilirdi. Baxmayer hər bir fikri rəqəm vasitəsilə ifadə edir, müəyyən artikldan istifadə etmir, ancaq qeyri-müəyyənliyin ifadəsi üçün 1 rəqəmi istifadə olunur və çoxluq sayın altına işarə edilməklə göstərilir, isimlərdə nə cins, nə də hallanma mövcuddur, feil yalnız qeyri-müəyyən formada (sonsuz) işlənir, gələcək zaman yuxarıda xətt ilə, keçmiş zaman altından xətt çəkilməklə ifadə olunur və s. Lüğətdəki ən məşhur xüsusi və coğrafi adların öz nömrələri mövcuddur.

Yan Komenski, Kondillak, Mopertyu, Kondorse və digər məşhur elm adamlarının əsərlərində məntiqi linqvistik layihə daha da inkişaf etdirilmişdir.

Ancaq insan biliklərinin təsnifatına əsaslanan planlı bir dil qurmağa davam etmə cəhdlərin baxmayaraq, belə sistemlərin kommunikativ uyğunsuzluğu tədricən getdikcə daha çox artmağa başladı: belə ki, bütün təsnifat dilləri ümumi bir prinsip “oxşar fikirlər oxşar əlamətlərlə ifadə edilməlidir” üzərində qurulduğuna görə əlaqəli anlayışlar üçün bir-birindən az fərqlənən layihələr təklif edildi. Məsələn, Delormelin (1795) fəlsəfi dilində: alivau “ad” - alavau “ümumi ad” - alevau “xüsusi ad” - alivau “kök” - alidvau “törəmə söz” - alizvau “mürəkkəb söz” deməkdir. Beləliklə, hazırlanmış dilin məntiqi əsasları, nitqin psixoloji mexanizmləri ilə ziddiyyət təşkil etdi.

XVII əsrdən etibarən demək olar ki, Dekartla eyni vaxtda, məntiqi istiqamətə əlavə olaraq, linqvistik dizaynın başqa bir istiqaməti- empirik istiqamət də meydana çıxır. Bu istiqamətin nümayəndələri məntiqi mənada nə qədər mükəmməl olmasına baxmayaraq, praktik olaraq tətbiq olunan bir sistem yaratmağa çalışdılar (yuxarıda gördüyümüz kimi, Leybnis bu istiqamətdə çalışmışdır).

Doktor İohann İoaxim Bexer 1661-ci ildə latın dilinin lüğətindəki bütün sözlərin nömrələnməsini və bu nömrələrin ortaq yazılı bir dil olaraq istifadə edilməsini təklif etdi. 1666-cı ildə bir xorvat keşiş, ekumenizm və panslavizmin öncülü olan Yuri Krijaniç Tobolskda sürgündə olarkən, kilsə-slavyan, rus və xorvat söz və formalarının qarışığı olan “bütün slavyanların gələcək ortaq dilinin” qrammatikasını [2, s.42] tərtib edir. Daha sonra süni dillərə aid işarələr dili və digər oxşar layihələr yaranır.

Göründüyü kimi, məntiqi və empirik istiqamətlər funksional cəhətdən fərqlənir: dilin iki əsas funksiyasından – ünsiyyət və düşüncə - məntiqi istiqamət yaradılan sistemin kommunikativ çatışmazlıqlarını kənara qoyaraq düşüncə funksiyasını önə çəkir; empirik istiqamət, əksinə, təbii dillərin məzmunu planının əsaslı şəkildə yenidən qurulmasından imtina edərək kommunikativ funksiyanın üstünlüyündən irəli gəlir. Birinci istiqamət fəlsəfə və məntiqdə özünü büruzə verirdisə, ikinci istiqamət əvvəldən bu sahələr xaricində lokallaşdırılmış, daha sonra müasir interliqvistikanın yaranmağa başladığı mərkəz olmuşdur. Bununla belə, dilçilik ilə empirik istiqamət əlaqəli idi, çünki hər iki sahə təbii dilləri araşdırırdı: dilçilik onların quruluşunu öyrənir, empirik dil layihəsi bu quruluşu mümkün qədər rasionallaşdırmağa çalışırdı. Qeyd edək ki, empirik istiqamət uzun müddət “ümumdünya dili” axtarışından kənarda olduğundan həm tərəfdarlarının sayına, həm də inkişaflarının effektivlik dərəcəsinə görə məntiqi istiqamətdən xeyli dərəcədə zəifdir. Dilin məntiqi istiqamətinin təhlili interliqvistik baxımdan gözlənilən nəticədə olmasa da, məntiqin inkişafı üçün çox vacib stimül rolunu oynadı, sonrakı dövrdə isə tətbiq olunan bəzi elm sahələri (kitabxanaçılıq, sənədsünaslıq, tematik və ensiklopedik lüğətlərin nəzəriyyəsi, indiki kompüter elmləri) üçün stimülverici təsir göstərdi. Latın dilinin və empirik pəziqrafiyanın sadələşdirilməsi layihələri

praktikada tətbiq olunmayacaq dərəcədə nəzəri nəticələr vermədi. Bu səbəbdən, volapük dili meydana çıxana qədər məntiqi istiqamət dil layihəsinin aparıcı istiqaməti olaraq qaldı.

XVIII əsrin ortalarında anlayışların tam sistemləşdirilməsinin mümkünsüzlüyünü iddia edən və zamanla konsepsiyaların dəyişkənliyinə diqqət çəkən fəlsəfi layihələrin tənqidi ortaya çıxır ki, bu da əvvəllər hazırlanmış təsnifatların əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına səbəb olmalı idi. Bu fikir 1817-ci ildə ümumbəşəri (məntiqi) dilin mükəmməl olmasının qeyri-mümkün olduğunu elan edən Destyut de Trasi tərəfindən ifadə edilmişdir.

Eyni zamanda bir sıra Avropa dillərində üst-üstə düşən uyğun elementləri çıxarmaqla süni dil yaratmaq fikri yarandı. Bu fikir ilk dəfə 1763-cü ildə fransız alimi S. De Bross tərəfindən ifadə edilmişdir: “Ümumdünya dilinin əsası həqiqətən mövcuddur. Sənətin yarada biləcəyi şeyləri tapmaq üçün səmərəsiz axtarıslara vaxt itirmək əvəzinə, təbiət tərəfindən əvvəlcədən yaradılanları kəşf etməyə çalışmaq daha yaxşıdır”. [9, s.162] Bu fikri Buxarestdən olan Beynəlxalq Dilçilik Cəmiyyətin üzvü Vayan da dəstəklədi: “Ümumbəşəri dil var, sadəcə onun ayrı-ayrı elementlərini birləşdirməliyik”. Bu prinsip praktik olaraq 1868-ci ildə Jan Pirro tərəfindən tərtib edilmiş Avropa dillərinin beynəlxalq elementlərinin birləşməsinə əsaslanan “universalqlot” layihəsində tətbiq olunur.

Beləliklə, posteriori-empirik linqvistik layihəsinin genişlənməsi ilə eyni zamanda süni dilin tətbiq olunan sahələri dəqiqləşdirilir: yeni yaradılan dilin milli dilləri əvəz etməli olduğuna dair ilkin fikir aradan qaldırılır; mövcud dilləri xüsusi beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi ilə tamamlamaq məqsədi “köməkçi dil” ideyası yaranır; “beynəlxalq dil” termini meydana çıxır.

Süni dillərin sosial istifadəsi 1879-cu ildə İ. M. Şleyer tərəfindən yaradılan volapükdan başlayır. Volapükün müəllifi məntiqi məktəbin bütün əsas müddəalarını paylaşıdı. Dilinin dünya miqyasında yayılmasına inanaraq, onu müxtəlif formalarla təmin etməyə çalışdı. Bu dilin qrammatikası məntiqi prinsip əsasında qurulmuşdu, lüğətdə isə təsnifat əsası yox idi: lüğət milli dillərdən (əsasən ingilis dilindən) sözlər götürərək qurulmuşdu. Eyni zamanda hər bir sözün nəzərəcarpacaq fonetik dəyişməsi təbii dildən alınmış kökləri tanınmaz hala gətirdi (məsələn, Amerika = Melop, İngiltərə = Nelij), buna görə apriori qrammatikası apriori lüğəti ilə praktik olaraq birləşdirildi. Bu tip dillərə apriori-posterior və ya qarışıq tip deyilir. Təsnifata malik olmayan bu dillər düşünmə funksiyasının ünsiyyət funksiyası ilə münasibətdə daha vacib olduğunu hesab edən məntiqi dillərin mühüm xüsusiyyətlərini tam olaraq qorudular.

Volapükün – fəal dil hərəkətinin meydana çıxması, orijinal və tərcümə edilmiş ədəbiyyatın yaranması onu kökündən yeni bir növ olan sosiolinqvistik orqanizmə çevirdi: ilk dəfə insan tərəfindən şüurlu şəkildə qurulan süni bir dil ictimai istifadəyə verildi. Bununla birlikdə, bütün məntiqi sistemlərə xas olan “funksiya inversiyası”nın yolverilməzliyini ortaya qoyan dilin ictimai istifadəsi üçün əlbəttə ki, ilk növbədə idrak funksiyası (düşüncə funksiyası) deyil, kommunikativ funksiya vacibdir. Volapükün sosial istifadəsi ilə onun məntiqi mexanizmi arasında qarşıdurma var idi. Bu qarşıdurma sözün həqiqi mənasında dili bir neçə hissəyə parçaladı: üç dil üslubu formalaşdı (klassik, danışq və sadə danışq üslubu), bunlardan yalnız birincisi dilin məntiqi quruluşunu qorudu, digərləri isə daha çox və ya daha az ünsiyyət inkişafını təqdim etdi.

Eyni zamanda Volapük hərəkətinin özü iki cəbhəyə bölündü: birinə - məntiqi iddiaları ilə orijinal volapük mövqelərində qalan Şleyer, digərinə isə geniş sosial istifadə üçün dili sadələşdirən O. Kerxofs başçılıq etdi. Volapükistlərin bu qolu, keçmiş “dünya dili” termininin əvəzinə, “beynəlxalq münasibətlər dili” adını aldı. Şleyer və Kerxofs arasındakı münaqişə eyni dilə tətbiq olunan məntiqi və empirik yanaşmaların toqquşmasından başqa bir şey deyildi.

Volapükün sürətlə enişinə baxmayaraq (dil hərəkətinin son çöküşü zirvəyə çatdıqdan qısa müddət sonra baş verdi - 1889-cu ildə), Şleyerin layihəsi dil layihəsi tarixində yeni bir mərhələ açdı: burada ünsiyyət praktikasında yaradılan dillərin öyrənilməsi üçün ilkin şərtlər ortaya çıxdı, süni dil nəzəriyyəsi onun irəli sürdüyü tezislərin eksperimental təsdiqlənməsi fürsətini qazandı.

Yalnız bu mərhələdə hal-hazırda başa düşülən interlingvistika yarandı: dil layihəsinin ilkin nəzəriyyəsi əvvəllər yaradılan layihələrin sosial praktikasını öyrənmək üçün tərtib olunmuş nəzəriyyə (təsvir) ilə tamamlandı. Əgər əvvəllər dilçiliklə əlaqəli lingvistik layihə xarici mövqə tuturdusa, o zaman sosial istifadə olunan dil layihələrinin meydana çıxması ilə təbii və süni dillərin öyrənilməsi bir müstəviyə qoyulmuşdu: hər iki halda da tədqiqatın məqsədi ictimai praktikada verilmiş obyektiv dil hadisələri idi. Beynəlxalq süni dillər nəzəriyyəsi, xüsusən də "interlingvistika" ifadəsinin meydana çıxması ilə ifadə olunan dilçiliyin bir hissəsinə çevrilir.

Beynəlxalq dil üçün kütləvi hərəkətin başlandığı vaxtdan bu yana nəinki tədqiqat obyekti (yəni dil), həm də onun "mövzusu" sosial xarakter aldı: tək tədqiqatçılar beynəlxalq dil problemlərini öyrənmək üçün xüsusi olaraq yaradılan elm adamları təşkilatları ilə əvəz olundu. Belə təşkilatlara Beynəlxalq Dil Akademiyası, beynəlxalq köməkçi dilin qəbulu üzrə Nümayəndə heyəti, Beynəlxalq Köməkçi Dillər Assosiasiyası və s. aiddir.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq dillərin sosial fəaliyyətlərinə əsaslanan təsviri nəzəriyyə dərhal yaranmadı. Əvvəlcə yalnız lingvistik layihə nəzəriyyəsi əhəmiyyətli bir təkan aldı, çünki volapükün və sonrakı layihələrin sosial tətbiqi zamanı ortaya çıxan bütün problemlər adi bir şəkildə - işlək bir dildə islahat və ya tamamilə yeni bir layihə təklif etməklə həll edilməyə çalışıldı. İnterlingvistikanın inkişafındakı son dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini təşkil edən çoxsaylı layihə islahatları (volapükoidlər, esperantoidlər və s.) ayrıldı. Volapük dilinin təcrübəsinə əsaslanaraq Volapük Akademiyası ardıcıl olaraq posteriori prinsipi üzərində qurulmuş yeni Neytral İdiom layihəsini (1893-1898) yaratdı. Neytrallara yaxın olan dil quruluşları sonradan A. Miçaud (roman, 1909) və O. Yespersen (novial, 1928) tərəfindən təklif edilmişdir. Keçmiş volapükçülər Y. Lott və E. de Bal Oksidental (1921-1922) və İnterlingua (1951) dilləri ilə təmsil olunan Təbiətşünaslıq Məktəbini qurdular.

Xüsusi kəskinliyi ilə rəqabət aparan layihələrin bolluğu onlar arasında seçim problemini yaratdı; aşkar lingvistik təhlil üsulları nəticəsiz qaldı, məsələnin sociolingvistik tərəfinin laqeyd qalması səbəbindən interlingvistika süni dilləri qiymətləndirmək üçün etibarlı bir meyar təqdim etməyə hazır deyildi.

Beynəlxalq dil üçün geniş bir hərəkətin başlamasından bəri rəqabət aparan layihələrdən yalnız birinin həqiqətən geniş yayıldığı zaman özünəməxsus bir vəziyyət yaranmışdır; qalanları hərəkətin kənarlarında idi və ən yaxşı halda kiçik tərəfdar qrupları tərəfindən təmsil oluna bilərdi. 1879-cu ildən 90-cı illərin əvvəlinə qədər beynəlxalq dil tərəfdarlarının əksəriyyəti Volapük ətrafında qruplaşdı; XIX əsrin sonlarından bu günə qədər yalnız Esperanto həqiqətən geniş yayılmışdır. Beləliklə, təklif olunan bütün lingvistik layihələr özləri təmsil etdikləri ictimai təşkilat tipinə görə kortəbii şəkildə paylandı:

1. geniş çevrədə yayılan dillər (volapük, esperanto);
2. məhdud çevrədə yayılan dillər (idiom-neytral, latino-sine-fleksione, ido, okkultiv, novial, interlingua);
3. sosial istifadədən məhrum olan dillər (bütün digər dil layihələri).

İlk iki qrupun dillərinə istiqamətlənmiş müəyyənləşdirici interlingvistika yalnız sosial istifadə olunan dillərə aid çoxlu empirik material toplandıqdan sonra yarana bilərdi. Buna görə də, volapük və esperantonun nəşrindən bəri keçən ilk onilliklər karteziya dil layihəsinin ənənəsinə əsaslanan köhnə, reseptiv interlingvistikanın intensiv inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq süni dillərin müəyyənləşdirilmiş nəzəriyyəsi uzun müddət interlingvistik tənqidin inkişafından geridə qaldı. Volapükün sosial istifadəsi ümumiyyətlə adekvat bir nəzəri anlayış almadı: bu dilin ömrü onu müvafiq nəzəriyyədə əks etdirmək üçün çox qısa idi. Bir sıra islahat layihələrinin başqa bir "qurucusu" – Zamenqofun dili də (esperanto) uzun müddət nəzəri təsvir olmadan qaldı. Esperantonun "nəzəriyyəsi" əslində təklif olunan dil islahatlarına çoxsaylı etirazların məcmusu olaraq yalnız kritik formada mövcud idi. Bir neçə müsbət nailiyyət arasında 1905-ci ildə "fundamentalizm prinsipi" nin formalaşdırılması aid edilə bilər, bunun əsasında dilin bütövlüyünün

qorunması üçün bütün islahat səyləri rədd edildi. "Fundamentalizm prinsipi" anti-esperantik tənqiddə ümumi bir etiraz idi, lakin təbii ki, müstəqil bir dil konsepsiyasını əvəz edə bilməzdi.

Paradoksal olaraq, interlingvistikaya ən vacib töhfə olan esperantonun elmi nəzəriyyəsinin qurulması yalnız esperanto-idonun mübahisəsi, yəni esperanto hərəkatındakı parçalanma nəticəsində meydana gəldi.

Esperanto 1870-ci illərin sonlarında polyak-yəhudi olan Lüdviq Lazar Zamenqof tərəfindən yaradıldı. Zamenqof qeyd edir ki, "xarici dilləri öyrənməyə sərf etdiyimiz vaxtı və əməyi azaltmaq müxtəlif ölkələrdən olan insanlar arasındakı harmoniyaya nail olmaqdır"; "beynəlxalq bir dil olsaydı, bütün tərcümələr təkcə onunla ediləcəkdi ... və bütün millətlər ortaq bir qardaşlıq içində birləşəcəkdi". [8, s.6]

Zamenqofun orijinal layihəsinin lüğəti əsasən alman, yunan, latın, fransız, ingilis dillərinin sözləri əsasında qurulub, yəni söz bazasının (yəni söz ehtiyatının) əsasını beynəlxalq lüğət təşkil edir. Sözləri tərcümə olunmadan da başa düşmək olur: *ekrano*, *domo*, *disko*, *ananaso*, *telefono*, *fabriko* və s. Bütün morfemlər bir-biri ilə funksional olaraq uyğunlaşdırılmış və lüğətdə bərabər şəkildə yerləşdirilmişdir. Bu səbəbdən köklər və törəmə affikslər arasındakı fərq aradan qaldırıldı: sonuncular müstəqil köklər (*tranci* "kəsmək" - *trancilo* "bıçaq" - *ilo* "alət") kimi istifadə olunma fərsəti əldə etdi. Köklərin özləri də birləşdirildi: Zamenqofun işindən başlayan ənənəyə görə, esperanto dilindəki söz kökləri homogen bir sinif meydana gətirir və sözlər arasındakı fərq köklərin fərqi ilə deyil, köklərə bağlanan nitq hissələrinin müqayisəsi (qarşılaşdırılması) ilə yaradılır (*bona* "yaxşı": sifət - *bono* "yaxşı": isim, sifət, zərf).

1907-ci ildə məşhur fransız məntiqçi Lui *Kutyura* esperantonun söz yaratma nəzəriyyəsini şübhə altına alacaq əsəri ortaya çıxdı. Həqiqətən, məsələn, *labori* "işləmək" - *laboro* "iş", *legi* "oxumaq" - *lego* "oxu" kimi cütlükləri nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, feilin sonunda -i səsini - o ilə əvəz etmək fəaliyyət adı yaratmağa imkan verir. Lakin, digər hallarda bu qaydaya əməl edilmir: *kroni* "təqeymə" - *krono* "təq"; *gaja* "şən" və *goja* "sevincli" müxtəlif isimlərlə əlaqədardır - *gajeco* "şən" və *gojo* "sevinc", bunlardan yalnız birincisinin -ec əsaslı suffiksi var. Nəhayət, feilin hərəkətin adı ilə əlaqəli olduğu hallar da olur, lakin onlar müxtəlif yollarla yaranır: *friponi* "fırıldaqlıq etmək" - *fripono* "fırıldaqcı"; *hipokriti* "ikiüzlülük etmək" - *hipokritulo* "münafiq, ikiüzlü" (*hipokrito* "ikiüzlülük" ilə).

Bu uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün Lui *Kutyura* semantik münasibətləri eyni dildə ifadə etməyə imkan verən geri dönüş prinsipini təqdim edir. Bu prinsip ido dilində təcəssüm edildi.

Esperanto sözlərinin formalaşması ilə tamamilə fərqli bir konsepsiya İsveçrə riyaziyyatçısı və esperantisti Rene de Saussure tərəfindən hazırlanmışdır. Esperanto dilində faktiki istifadəni araşdıraraq "vahid köklər nəzəriyyəsindən imtina etmək" lazım olduğu qənaətinə gəldi. Onun nəzəriyyəsinə görə, bütün köklər müəyyən qrammatik siniflərə, izomorfik nitq hissələrinə parçalanır. Beləliklə, Saussurenin fikirləri interlingvistikanın inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. İlk dəfə həqiqətən işləyən bir dil ilə bir dil layihəsi arasındakı fərq göstərildi: əgər köklərin qrammatik birləşməsi Zamenqofun ilkin layihəsində həyata keçirilmişdisə, bu xüsusiyyət, işlənən dil tərəfindən qəbul edilməmişdir və ünsiyyət zamanı köklərin üç leksik və qrammatik sinifləri arasında fərq yaranmışdır. Beləliklə, dil layihəsi ilə interlingvistik nəzəriyyə - cəmiyyətdə istifadə olunan dillərin fəaliyyət nəzəriyyəsi arasında fərq qoyuldu.

Müasir interlingvistikada empirik prinsipin üstünlüyü onunla nəzəri cəlb edir ki, əgər volapük dövründə empirik cərəyan Şleyerin məntiqinə qarşı çıxmışdisə, iyirmi il sonra esperantoda təcəssüm olunan empirik prinsip önəmli oldu və məntiqi ido dili isə əks tərəfdə qaldı; onun daxilində də məntiqi kamilliyi praktik məqsəduyğunluqdan aşağıda qoyan empirik bir istiqamət baş qaldırdı.

Lui *Kutyura* və Rene de Saussurenin polemikası lingvistik layihə məntiqinin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə öz-özünə inkişaf edən dil quruluşunun daxili məntiqinə qarşı çıxdığının göstəricisidir. O. Yespersen bu haqda yazır: "(Təbii) dilin öz məntiqi var". [5, s.240]

Nəticə. 1918-1945-ci illərdə interlingvistika, nəhayət, dilçiliyin bir qolu olaraq meydana gəldi. Onun dilçilik sahələri ilə əlaqələri inkişaf etdirilir, xüsusən də terminlərin beynəlxalq standartlaşdırılması, habelə SSRİ-də “dil quruluşu”, yəni yazılı dillərin, ədəbi dillərin və SSRİ xalqlarının bir çox dilləri üçün elmi-texniki terminlərin yaradılması ilə bağlı geniş tədqiqatların aparılması asanlaşdırılır. Bu dövrün əsas məqamı 1931-ci ildə II Beynəlxalq Dilçilər Konqresi dilçiliyin yeni bir qolu kimi interlingvistikanın yaranmasına rəsmi şəkildə icazə vermişdir.

1945-ci ildən sonra əsas vəzifə planlaşdırılan dillərin dünya dil mənzərəsində yerini müəyyənləşdirmək idi. Bu, istifadə olunan beynəlxalq təbii dillərin sayının kəskin artması (beş, sonra Millətlər Birliyinin istifadə etdiyi iki dilə qarşı BMT-nin altı rəsmi dili), həmçinin yeni süni dillərin – kompüter (maşın) dillərinin ortaya çıxması ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Вспомогательный язык. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, 384 с.
2. Григорьев В.П. О некоторых вопросах интерлингвистики /В.П. Григорьев // Вопросы языкознания, 1966, № 1, с. 37-46
3. Дуличенко А.Д. История интерлингвистики : учеб. пособие / А.Д. Дуличенко. М.: Высшая школа, 2007, 183 с.
4. Кедров Б. М. Естественное и искусственное в познании и деятельности человека. // Вопросы философии, № 11, 1959, с.18
5. Кузнецов С.Н. Основные этапы становления интерлингвистической теории // Проблемы международного вспомогательного языка. М.: Наука, 1991, 263 с.
6. Кузнецов С.Н. Теоретические основы интерлингвистики М.: Ун-т дружбы народов, 1987, 254 с.
7. Лесевич В. В. Международный язык культурных сношений // Русская мысль, № 2, 1903, с. 284
8. Zamenhof L.L. - Дрѣ. Эсперанто. Международный языкъ: Предисловіе: Полный учебникъ por Rusoj. Варшава, 1887, 232 с.
9. Actes du deuxieme congres international des linguists. Paris, 1933, 254 p.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Мурсалиева Х.М.

Ключевые слова: *позиграфия, логические направления в языке, эмпирические направления в языке, универсальный язык, плановый язык*

Исторически попытки создания искусственных языков, то есть лингвопроектирование, возникают раньше, чем *теория* лингвопроектирования, а она в свою очередь – раньше, чем теория функционирования плановых языков. Некоторые лингвисты отстаивают тезис о равенстве всех языков, утверждая, что доминирование любого из существующих национальных языков в глобальном мире недопустимо. Автор эсперанто (1887г.) Л. Заменгоф подчеркивал важность социальной (коммуникативной) функции искусственного языка и в первом учебнике эсперанто утверждал, что международный язык является общественной собственностью, как и любой другой национальный язык. Вскрытие внутренней логичности естественных языков – логичности, которая обязательно связана с коммуникативной целесообразностью, – составляет сущность того процесса отграничения лингвистики от логики.

SUMMARY
HISTORY OF ARTIFICIAL LANGUAGES
Mursaliyeva Kh.M.

Key words: *posigraphy, logical directions in language, empirical directions in language, universal language, planned language*

Historically, attempts to create artificial languages, that is, linguistic design, arise earlier than the theory of linguistic design, and this, in turn, earlier than the theory of the functioning of planned languages. Some linguists defend the thesis of the equality of all languages, arguing that the dominance of any of the existing national languages in the global world is unacceptable. The author of Esperanto (1887), L. Zamenhof, emphasized the importance of the social (communicative) function of artificial language and stated in the first Esperanto textbook that the international language was a public property like any other national language. Revealing the internal consistency of natural languages - consistency that is necessarily associated with communicative expediency - constitutes the essence of that process of delimiting linguistics from logic.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.09.2020
	Son variant	12.10.2020

UOT 81.32

DİLÇİLİYİN RİYAZİYYATLA HƏMHÜDUD TERMINLƏRİ VƏ RİYAZİ DİLÇİLİK

HƏMZƏYEVA LALƏ ƏLƏDDİN qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*www.rivares-79@rambler.ru***Açar sözlər:** həmhüdüdü terminlər, riyazi dilçilik, statistik leksikoqrafiya, tezlik lüğətləri*

Təbii haldır ki, hazırda dilçilikdə dil faktlarını təhlil edərkən daha dəqiq, subyektivlikdən uzaq nəticələr ədə etmək üçün tez-tez riyaziyyat və məntiq elmlərinin anlayış və metodlarından istifadə edilir. Məntiq və riyaziyyatdakı bəzi elementar anlayışlara bələd olmadan təkcə dilçilik ədəbiyyatını izləmək müəyyən çətinliklərə yol açır. Riyazi anlayışların tətbiqi xüsusilə lingvistik təhlildə nəticələrin daha dəqiq şəkildə aydınlaşdırılmasına, daha yaxşı başa düşülməsinə və daha düzgün təqdim olunmasına imkan yaradır. Riyazi-statistik metodların dilçiliyə tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, əsasən, nitq parametrlərinin ölçülməsi nəticələri ilə məşğul olan eksperimental fonetika, psixolingvistik eksperimentlər və sosiolingvistik tədqiqatlar üçün səciyyəvidir.

Əsas riyazi anlayışlardan biri də cəmlilik anlayışıdır. Cəm dedikdə ümumi bir əlamətə görə birləşən əşya və hadisələr nəzərdə tutulur ki, burada “cəm” termini “çoxluq” termininin sinonimi kimi çıxış edir. Bu zaman cəmdə olan əşyaları birləşdirən əlamət də müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər. Bu cəmin tərkib hissələri elementlər adlanır. Məsələn: $a=b+c$. Burada cəm a -dırsa, onun tərkib hissələri – elementləri b və c -dir. Hər hansı bir dilin fonemlər sistemi, söz formaları, müəyyən qrammatik kateqoriyaya aid olan şəkilçiləri də bir cəmlilik təşkil edir. Əgər əsas nitq hissələri bir cəm kimi qəbul olunarsa, onun elementləri isim, sifət, say, əvəzlilik, feil və zərf olacaq. Cəm ya onu təşkil edən elementlərin sadə ardıcılığı, ya da onların ümumi əlamətinin göstəricisi kimi başa düşülür. Məsələn: $A = \{a, l, o, u\}$. Burada A həm ardıcıl a, l, o, u elementlərinin, həm də qalın, dılarxası saıtlərin cəmidir.

Həm dilçilikdə, həm də riyaziyyatda cəm müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuş bir çoxluq olmaqla yanaşı, tək elementdən də ibarət ola bilər. Məsələn, riyaziyyatda 0 yeganə heç bir ədədə bölünməyən, dilçilikdə isə e yeganə yarım qapalı, dilortası saıtlər çoxluğuna daxil olan elementlərdir.

Cəm və element həm də hər iki elm sahəsi üçün ümumi olan terminlərdir. Cəmin } işarəsindən hər iki sahədə istifadə olunur.

Riyaziyyatda cəm iki ədədi toplanması nəticəsində alınan ədəddir. Məsələn: $15+22=37$. Dilçilikdə cəm ayrıca bir qrammatik kateqoriyadır və əsasən “kəmiyyət kateqoriyası” adlandırılır. Kəmiyyət kateqoriyasına təkdə və cəmdə işlənən isimlər daxildir. Əşyaların sayı iki və daha artıq olduqda onlar $-lar^2$ cəm şəkilçisini qəbul edir. Bu şəkilçinin qoşulduğu sözlərin semantikasında bir neçə əşyanın cəmi ifadə olunur. Bəzən $-lar^2$ şəkilçisi əlavə olunan söz bir neçə şəxsə mənsub olsa da, özlüyündə cəmlilik yox, təklik ifadə edir. Məsələn:

Nigar, Əli və Dilbər analarına kömək etdilər.

Burada cəm şəkilçisinin qoşulduğu ana sözü 3 şəxsə: Nigar, Əli və Dilbərə mənsub olsa da, fərd olaraq təkdir.

Təkdə işlənən isimlərin qarşısına saylar əlavə etməklə də cəmlilik yaratmaq olur:

Çinin 3 böyük şəhərində Azərbaycanın turizm potensialı təbliğ olunacaq.

*Gülzar doktor **yüzlərlə** körpəyə həyat bəxş edib.*

Mağazdan yarım çörək alıb evə qayıtdım.

Ryaziyyatda predikat anlayışına belə bir tərif verilir: Dəyişənləri olan nəqli cümlədə dəyişənlərin yerinə onların mümkün qiymətlərini yazdıqda mülahizə alınarsa, onda belə nəqli cümlə predikat adlanır. Məsələn, $x^2+y^2=1$ nəqli cümlədir. Bu nəqli cümlə x və y dəyişənlərinin ixtiyari həqiqi qiymətlərində iki həqiqi ədədin bərabər olmasını ifadə etdiyi üçün predikat hesab edilir. Dilçilikdə isə predikativlik "sözlərin varlıq haqqında müəyyən məlumat verməsi ilə ölçülür" [1, s.77], məntiqi xəbərdir, yəni məntiqdə hökmün obyekt haqqındakı fikri bildirir. Burada predikat termininin riyaziyyat və dilçiliklə yanaşı, məntiq elminə də aid olduğunu görmək olur.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, dilçilikdə riyaziyyatla ümumi olan ehtimal, izomorfizm, kvantor, funksiya, alqoritm, model, transformasiya, substitusiyası, hesablama, proqram və s. terminlərdən də istifadə edilir. Belə həmhüdəd terminlərdən bəzilərinə diqqət yetirək.

Diferensial termini müxtəlif elm sahələrində işlədilən terminlərdəndir. "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində fonoloji funksiyanın əsaslandığı nitq səsi elementi, yaxud elementləri, eləcə də fonemin ən kiçik ünsürü diferensial əlamət adlandırılır. Qeyd olunur ki, fonem məhz diferensial əlamət toplusu kimi təsəvvür edilir və bu əlamətlərin bir sıra binar qarşılaşdırmaları əsasında müəyyənləşdirilir. [2, s.91] Riyaziyyatda isə diferensial funksiyanın sonsuz kiçik artımının limiti kimi başa düşülür. İqtisadiyyatda da rast gəlinən diferensial termini bərabər olmayan, fərqli, müxtəlif dərəcələrə ayrılmış mənada işlədilir.

Konkret tərzdə realizə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, mücərrəd dil sistemlərinin bir ünsürü kimi alınmış əməli invariant adlanır. Başqa cür desək, əməli səviyyəsində alınmış struktur dil vahidi invariantdır. O, sözün əsas mücərrəd mənasıdır ki, bu məna ən kiçik mətnə və ya mətnədən kənarda mövcud olur. Əməli özü dilin struktur vahidi, struktur ünsürü mənasına gələn şəkilçi olub, fonem, morfem, semem, semantem və s. kimi terminlərin tərkibində işlənir.

Invariant latın sözü olub, mənası dəyişilməz deməkdir. Məntiq elminə əsaslanaraq izah etsək, hər hansı bir obyektlərin cəmi ilə bağlı olan ifadə, say və s. kimi şərh edə bilərik. Burada bu obyektlərin cəminin yenidən dəyişərək yaradılması müddətində həmin ifadə, say və s. dəyişməz qalır. Dünyada bəzi saylar həqiqətən invariantdırlar, ancaq bəziləri digərlərindən daha çox invariantlıq, şəraitin dəyişməsinə baxmayaraq, böyük ardıcılıq nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, qavrayışla bağlı tədqiqatlarda daha yüksək səviyyəli invariantlıq göstərən cəhətlər daha tez və rahat öyrənilir. "Invariant" terminini elm aləminə ingilis riyaziyyatçısı C. Silverst XIX əsrin II yarısında gətirmişdir.

Yenə riyaziyyatda dilçilikdə də rast gəlinən məxrəc termini vardır ki, bunun mənası kəsrdə vahidin neçə hissəyə bölündüyünü göstərən ədəd kimi izah olunur.

Dilçilikdə məxrəc termini ilə paralel olaraq artikulyasiya termini də işlədilir. Məxrəc müəyyən səsi tələffüz etmək üçün danışq üzvlərinin aldığı vəziyyət və ya bunların hərəkətidir. Məxrəc və ya artikulyasiya üç mərhələdən ibarət olur: ekskursiya (başlanğıc), fasilə, rekursiya (sonluq). Müxtəlif dillərin artikulyasiya bazaları bir-birindən fərqləndiyi üçün yeni dil öyrənilərkən, dilin səslərinin əvvəlcə artikulyasiya bazası mənimsənilir.

Ümumilikdə götürdükdə transformasiya bir şeyin şəklini, formasını dəyişməsi, başqa şəkllə düşməsi, bir haldan başqa hala keçməsidir. Bu termin müxtəlif sahələrdə geniş şəkildə istifadə olunur. Riyaziyyat və statistikada o, əsas "məna" dəyişmədən hazırlanan mənalara yığılı və ya məna yığımında əks olunan kəmiyyət əlaqələrinin yığılıdır. Məntiqdə transformasiya qaydalara uyğun olaraq, nəticə etibarilə, iki məntiqi ekvivalentin alındığı simvollar yığımının digəri ilə sisteməlik dəyişməsidir. Psixoloji analizdə sıxışdırılıb çıxarılmış impuls və ya emosiyaların şüurun qəbul edə biləcəyi şəkildə dəyişməsidir. Fizikada transformasiya elektrik cərəyanının transformator vasitəsilə dəyişməsidir. İncəsənətdə transformasiya aktyorun öz zahirəli görkəmini (kostyumunu, qrimini, parikini və s.) cəld dəyişməsi əsasında qurulan teatr və ya sirk nömrəsidir. Dilçilikdə bu termin nüvə strukturu əsasında ikinci struktur (və ya nümunə) seçmə üsulunun adıdır.

Transformasiya metodu cümlələrin məna və formal strukturlarının əlaqəsini, münasibətlərini müəyyənləşdirir. Bu təhlil metodu hər hansı konstruksiyanın başqa konstruksiyalarla əlaqəsini göstərməkdən əlavə, həm də ayrı-ayrı sözlərin çoxmənalılığını müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Riyaziyyat və dilçilik üçün ümumi terminlərdən biri də ellipsisdir. Riyaziyyatda ellipsis konus və ya silindrin müstəvi ilə kəsişməsindən yaranan qapalı əyri xətdir. Dilçilikdə isə ellipsis dedikdə cümlədə, hətta bərpa etmək mümkün olmasa belə, asanlıqla anlaşılan sözün buraxılmasından ibarət ritorik üsul nəzərdə tutulur. Məsələn: *Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı*. Bu xalq deyimində buraxılan sözün “təhlükəlidir” olduğu cümlənin məzmunundan açıq-aşkar məlum olur. Lakin bu söz işlənməyə belə, onu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. Yaxud: *Nə sənə inanıram, nə ona*. İki sintaktik paraleldən ibarət cümlənin ikinci hissəsində təkrarlanmalı olan “inanıram” feili ixtisar olunub və bunu birinci hissənin məzmununa uyğun bərpa etmək mümkündür.

Təbii ki dilçiliklə riyaziyyatın həmhüdəd terminlər yuxarıda sadaladıqlarımızla məhdudlaşmır. Belə həmhüdəd terminlərlə yanaşı, həmhüdəd anlayış və metodlar da mövcuddur ki, onların sayəsində yeni bir elm sahəsi olan riyazi dilçilik yaranmışdır. O.S.Axmanova riyazi dilçiliyi bu cür səciyyələndirir: “Riyazi dilçilik dilin tədqiqi və təsvirində riyaziyyat metodlarının istifadəsinin mümkünlüyünü öyrənən dilçilik sahəsidir.” [3, s.218]

Riyazi dilçilik XX əsrin 50-ci illərində formalaşmağa başlamışdır. Həmin illərdə ABŞ-da ilk proqramlaşdırma dili meydana çıxmışdır, elmi jurnalların mətnlərinin maşın tərcüməsi vasitəsi ilə çevrilməsi sahəsində təcrübə aparmaq cəhdləri özünü göstərmişdir. Riyazi dilçiliyin yaranmasında aparıcı stimullardan biri dilçilikdə əsas anlayışların dəqiqləşməsinə ehtiyacın mövcudluğu oldu. Dilçilikdə aksiomatik, modelləşdirmə, riyazi, məntiq, ehtimal-statistik, nəzəri kibernetik metodlarından və alqoritmlər, çoxluqlar, avtomatlar nəzəriyyəsinin tətbiq olunmasının sayəsində riyazi dilçilik sahəsi yaranmışdır. Bu metodlardan dilçiliyin bütün səviyyələrində istifadə olunur. Riyazi dilçilik metodları məntiqə - riyazi mühakimələrin qurulmasını öyrənən riyazi fənlə və xüsusilə də, onun alqoritmlər nəzəriyyəsi və avtomatlar nəzəriyyəsi kimi bölmələrin metodları ilə bir çox eyniliklərə malikdir. A.Axundov riyaziyyatın dilçilikdə aşağıdakı sahələrə tətbiq olunduğunu bildirir: “Leksikostatistika və yaxud qlottoxronologiya, riyazi modelləşdirmə, daha doğrusu, statistika, ehtimal nəzəriyyəsi, çoxluqlar nəzəriyyəsi, məlumat nəzəriyyəsi və s. üzrə riyazi dilçilik modellərinin yaradılması, məlumatın avtomatik işlənməsi, təsnifi, yayılması və s. deməkdir”. [4; 5]

Qeyd etdiyimiz kimi, dilçiliyin dəqiqlik və obyektivliyinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olan riyazi metodların dilçilikdə istifadə olunması təxminən XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Riyazi metodları dilin quruluşuna tətbiq etməyə çalışan lingvistlər, bu məqsədlə riyaziyyatçılarla əməkdaşlıq etməyə başlarkən digər həmkarlarının təəccübünə səbəb olmuşdular. Çünki bəzi dilçilərin fikrincə, humanitar elmlərin riyaziyyat və bu kimi digər dəqiq elmlərlə heç bir kəsişmə nöqtəsi yoxdur. Lakin hələ qədim Yunanıstanda qrammatik kateqoriyalar haqqında təlim artıq abstrakt modellərin köməyi ilə dilin qurulmasının mühüm cəhətlərini əks etdirirdi. Bu modellər isə üslubi baxımdan yenə də qədim yunan riyaziyyatçılarının məkan formaları təsvir etmək üçün yaratdıqları metodlara yaxın idilər. Odur ki, əslində dil materialının təsviri zamanı mövcud riyazi üsullarının tətbiqinin yalnız XX yüzillikdə tətbiq olunması təəccüb doğurmalıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, dilçilik elmi qədim dövrlərdə meydana gəlsə də, bu sahədə orta əsrlərdə bir qədər durğunluq müşahidə olunur, XIX yüzillikdə isə dilin quruluşu dərinlən öyrənilməyə başlanır, hətta həmin əsr strukturalizm əsri adlandırılır. Dilçilər işarələr sisteminin fiziki təbiəti deyil, onlar arasındakı münasibətlərin mühüm olduğunu anlayanda, dil və riyazi konstruksiyalar arasındakı paralellik aydın oldu. Həmin dövrün ən görkəmli dilçilərindən olan Ferdinand de Sössür artıq XX əsrin əvvəllərində dilin riyazi vasitələrlə tədqiq olunmasına can atırdı. Digər səbəb kimi isə bunu göstərə bilərik: əvvəllər riyaziyyatda kəmiyyət metodları birinci planda idi, yalnız XIX

əsrdə riyaziyyatçılar yenidən qədim dövrlərdə mövcud olandan abstraktlığının yüksək səviyyədə olması ilə fərqlənən qeyri-kəmiyyət modelləri qurmağa başladılar. Bu modellər daha çox anlayışın təsviri üçün istifadə olunurdu, məhz bu modellər dilçilikdə tətbiq olunmağa başladı. Buna görə də riyaziyyat və dilçiliyin XIX ortalarında çarpazlaşması məntiqəuyğundur. Bu çarpazlaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxan riyazi dilçilik təliminin mərkəzində riyazi məntiqə, xüsusilə də alqoritm nəzəriyyəsinə uyğun olan formal qrammatikalar nəzəriyyəsi durur. Riyazi dilçilikdə həmçinin dilin analitik modelləri də işlənir. Burada qrammatik anlayışların formal təsvirini əldə etmək olur. Intensiv məntiqin köməyi ilə cümlənin mənasının təsviri də buraya daxildir.

Dilçiliyə çoxluq, funksiya, izomorfizm kimi fundamental riyazi ideyalar və anlayışların nüfuz etməsi riyazi dilçiliyin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Linqvistik semantikada riyazi məntiqdən keçmiş predikat və kvantor anlayışları çox mühümdür.

Dilin riyazi təsviri Ferdinand de Sössürün fəaliyyəti daşıyıcıların nitqində meydana çıxan dilə mexanizm kimi yanaşmasına əsaslanır. Onun nəticəsi isə “düzgün mətnlər” – bir çoxu riyazi təsvirə imkan verən, müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olan nitq vahidlərinin ardıcılığıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyə ən əvvəl statistik metod tətbiq olunmağa başlamışdır və dilin statistikasi ilə dilçilərdən əvvəl riyaziyyatçılar məşğul olmuşlar. Dil vahidlərinin işlənmə tezliyinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün ehtimallar metodundan, səslərin birləşmə imkanlarının öyrənilməsi üçün ehtimallar metodundan, səslərin birləşmə imkanlarının öyrənilməsi üçün isə riyazi çoxluqlar nəzəriyyəsindən istifadə olunur. Hal-hazırda riyazi dilçilik dilçiliklə sıx qarşılıqlı təsirdə inkişaf edir. Statistik metodun dilçiliyə tətbiqi ilə yaranmış həmhüddud sahələrdən biri olan statistik leksikoqrafiya tezlik lüğətlərinin tərtibi və istifadəsi məsələləri ilə məşğul olur. Tezlik lüğətlərini digər lüğətlərdən fərqləndirən cəhət odur ki, bu lüğətlərdə tərtibçinin tədqiq etdiyi mətndəki sözlər, linqvistik vahidlər, eləcə də, onların mətndə işlənmə tezliyi özünə yer alır. Burada tipoloji tədqiqatlar, müxtəlif dillərdə, funksional üslublarda, bir və ya bir neçə müəllifin əsərlərində müvafiq linqvistik vahidlərin işlənməsinin təhlili üçün material tapmaq mümkündür.

“İlkin tezlik lüğətlərindən biri çin heroqlifləri lüğəti olmuşdur. Digər bir daha böyük, seçmələrin və həsr olunmuş sözlüyün həcminə görə ikinci olan tezlik lüğəti stenoqrafiya sistemini təkmilləşdirmək məqsədilə alman mətnləri əsasında yaradılmışdır. Əksər əcnəbi tezlik lüğətləri verilən dil doğma dili olmayanlara dili öyrətmək (oxumaq və yazmaq bacarığı) metodikasını təmin etmək məqsədini güdürdü. Tezlik lüğətlərinin daha az miqdarı, xüsusilə son illər linqvistik və linqvostatistik tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulub.” [5, s.17]

Kedinq tərəfindən yazılmış və 1898-ci ildə nəşr olunmuş alman dili lüğəti də ilk tezlik lüğətlərindən hesab olunur. Bu lüğət yaradılarkən təqribən 11 milyon sözdən ibarət mətn tədqiqata cəlb edilmişdir. XX əsrin 60-cı illərində müxtəlif dillər üçün 800-ə qədər tezlik lüğəti hazırlanmışdır.

“Tezlik lüğəti, sözləri işlənmə tezliyinə görə müqayisə etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar, tezlik lüğətlərinin tətbiqolunma, istifadə dairəsi çox genişdir. Tezlik lüğətləri hər hansı mətnin sözlüyə və mətndəki ayrı-ayrı sözlərə nisbəti ilə müəyyənləşən bir sıra xüsusiyyətləri dəqiq ölçülərlə göstərir.” [6, s.120]

Tezlik lüğətləri dilçilər və psixoloqlar üçün növbəti kəsişmə materialı kimi də çıxış edir. Belə ki, uşağın nitqi, uşağın lüğət fondunun dinamik inkişafının statistik tədqiqi həm dilçilər, həm də psixoloqlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Internetin yayılması ilə təbii dillərdə mətn informasiyalarının sayı sürətlə artır. Müasir cəmiyyətin və kompüter texnologiyalarının məqsədli inkişafı məlumatın işlənməsi metodlarının daim təkmilləşməsinə tələb edir. Bu baxımdan riyazi anlayışların, modellərin dilçiliyə tətbiq olunması yerinə düşmüş olur. Hazırda avtomatik işlənmənin köməyi olmadan problemlərin həll olunduğu dilçilik sahəsi tapmaq çətindir. Riyazi dilçilik sahəsindəki yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin sayəsində müxtəlif təşkilatlar linqvistik məlumatların analizində ən çətin məsələləri həll edə bilirlər.

Riyazi metod və anlayışların istifadə oluna biləcəyi sahələrdən savayı, ümumilikdə dilin, linqvistik tədqiqatların dəqiqləşməsi dilçiliyə riyazi ruhun daxil olması sayəsində daha da dərinləşmişdir. Bir qədər də dəqiq desək, dilçilik humanitar elm olmağa davam etsə də, daha dəqiq və obyektiv bir elm sahəsi kimi diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili – Sintaksis. IV hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamanlı R. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 164 s.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1969, 608 с.
4. Axundov A. Riyazi dilçilik. Bakı: ADU, 1979, 79 s.
5. Алексеев П. М. Статистическая лексикография. Л.: ЛГПИ, 1975, 120с.
6. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 356 s.

РЕЗЮМЕ

ОБЩИЕ ТЕРМИНЫ ЛИНГВИСТИКИ С МАТЕМАТИКОЙ И МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

Гамзаева Л. А.

Ключевые слова: общенаучные термины, математическая лингвистика, статистическая лексикография, частотные словари

В настоящее время лингвистика использует понятия и методы точных наук для получения более точных результатов при анализе лингвистических фактов. Одна из таких наук – математика. Примеры методов, используемых в лингвистике: моделирование, множества, теории вероятностей, теории алгоритмов. Математическая лингвистика сформировалась в 50-е годы 20 века. В настоящее время математическая лингвистика развивается в тесном взаимодействии с лингвистикой.

SUMMARY

COMMON TERMS OF LINGUISTICS AND MATHEMATICS AND MATHEMATICAL LINGUISTICS

Hamzayeva L.A.

Key words: boundary terms, mathematical linguistics, statistical lexicography, frequency dictionaries

At present, linguistics uses the concepts and methods of the exact sciences to obtain more accurate results, while analyzing linguistic facts. One of such sciences is mathematics. Examples of methods used in linguistics are modeling, sets, probability, algorithm theories. Mathematical linguistics was formed in the 50s of the 20th century. Currently, mathematical linguistics is developing in close interaction with linguistics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.10.2020
	Son variant	30.11.2020

QUBADLI RAYONUNUN ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏR ƏSASINDA YARANMIŞ TOPONİMLƏRİ

ƏHMƏDOVA ELNARƏ HÜSEYNAĞA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

elnaraahmedova77@gmail.com

Açar sözlər: Qubadlı, toponim, ərəb mənşəli toponim, oykonim, alınma sözlər

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki leksik vahidlər mənşəyinə görə müxtəlifdir. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli olsa da, başqa dillərə mənsub olan sözlər də çoxdur. Bunun başlıca səbəbi tarix boyu xalqımızın bir sıra xalqlarla yaratdığı siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər, eyni zamanda qonşuluq əlaqələridir. VII əsrdən ərəblərin islam dinini yaymaq məqsədilə Şərqi ölkələrində işğalçı yürüşləri Azərbaycandan da yan keçməmiş, IX əsrdən etibarən bu təzyiqlər nəticəsində xalqımız islamı qəbul etmişdir. Bu din nəinki Azərbaycan dilinə, eləcə də onun ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, incəsənətinə güclü təsir göstərmişdir. Tədqiqatçı G.Paşayeva yazır: “Ərəb sözləri dilimizə əsasən bədii ədəbiyyat vasitəsilə daxil olmuşdur. Dünyəvi təhsilin olmadığı bir vaxtda mollaxanalardakı tədris dili də ərəb və farsa sözlərinin möhkəmlənməsinə rəvac verirdi”. [51, 26] Bu ənənə XIII əsrə qədər davam etmiş, həmin dövrdən etibarən ərəb dilinin dominantlığı nisbətən zəifləmiş və Şərqi poeziya dili kimi vüsət tapan fars dilinin təsiri güclənmişdir. Hər iki dildən dilimizə çoxlu sayda sözlər və sözlərlə birlikdə şəkilçilər keçmişdir. Bu dillərin başlıca təsir obyektlərindən biri də xüsusi adlar olmuşdur. Azərbaycan antroponimlər sistemində şəxs adlarının böyük əksəriyyəti ərəb və fars dillərindən alınan adlardır. Hətta bunlar arasında mənbə dilin özündə apelyativ söz, bizim dildə isə şəxs adı kimi işlənən xeyli sayda şəxs adlarına rast gəlmək olur. Bəzi etnonimlərin də ərəb və fars mənşəli olmasının əsas səbəblərindən biri onların patronimik adlardan təşəkkül tapmasıdır.

Azərbaycan toponimlərinin də müəyyən hissəsi ərəb alınmaları əsasında yaranmışdır. Belə toponimlərə Qubadlı ərazisində də rast gəlinir. Bunlardan əksəriyyətinin tərkibi dini rütbələri bildirən sözlərdən təşkil olunmuşdur.

Qubadlı rayonunda bir neçə toponimin tərkibində dini rütbələri ifadə edən sözlər yer almışdır. X əsrdə Azərbaycanda islam dini yerli əhaliyə qəbul etdirildikdən sonra bu din vasitəsilə ərəb mədəniyyətinin, məişət şəraitinin, ədəbiyyatının və ən əsası, dillinin genişmiqyaslı təbliği nəticəsində ərəb sözləri kütləvi şəkildə dilimizin lüğət tərkibinə axın etməyə başladı. Zamanla milli sözlərə sinonim olan ərəb alınmaları onları sıxışdırıb sıradan çıxartdı, yaxud işləklik aktivliyinə görə milli mənşəli paralelləri üzərində dominantlıq təşkil etdi. Bunlar arasında din, elm və təhsillə bağlı olan terminlər öz həcminə görə xüsusi olaraq seçilirdi. Bunun başlıca səbəblərindən biri də mədrəsələrdə tədrisin şəriət qanunlarını əks etdirən hədislər və Quran ayələri üzərində qurulması idi. Şeyx, axund, əmir, seyyid, molla, imam, övliya və s. kimi rütbə bildirən sözlər əvvəllər öz vəzifəsinə və sosial mövqeyinə görə ayrı-ayrı şəxslərə şamil edilmiş, sonradan onların davamçıları, yaxud həmin şəxslərin tabeliyində olanlar bu adlarla tanınmışlar. Hətta bu rütbələrdən bəziləri antroponimə də çevrilmişdir (Şeyxzadə, Əfəndiyev, Mollayev, Xocayev, Əmir, Əmirli və s.). Nəticədə, həmin adları əks etdirən çoxlu sayda etnonimlər yaranmışdır ki, bu etnik adların bəziləri respublikamızda bir sıra toponimlərin, həmçinin Qubadlı toponimlərinin tərkibində sabitləşmişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Əfəndilər. Həmzəli inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 24 km məsafədə, Həkəri çayı sahilində yerləşən kəndin adıdır. Yerlilər arasında yayılmış belə bir fikir mövcuddur ki, guya kəndin

adı XIX əsrdə Osmanlıdan bu əraziyə gəlmiş qaramanlı Məhməd əfəndi tərəfindən salındığı üçün onun adı ilə bağlıdır. Lakin bu şəxsin kimliyi, nə məqsədlə, hansı səbəblə gəldiyi və nə üçün bir kəndin bu şəxsin adı ilə adlandırıldığı haqda heç bir məlumat yoxdur. Əvvəllər kənd Türk Əfəndilər, qonşuluğundakı digər bir kənd isə Kürd Əfəndilər adalanmışdır. Hər iki toponimin bir şəxslə bağlı olması məsələsi də mübahisəlidir.

İraqın Təlafer, Mosul bölgələrində və Türkiyənin Diyarbəkir vilayətində ən önəmli türkmən oymaqlarından biri olan pırnəzərli oymağının qolları arasında əfəndi evi adlı bir tirə qeydə alınmışdır. [95]

Azərbaycanın Cəbrayıl, Füzuli, Bərdə, həmçinin Qubadlı rayonlarında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında əfəndilərə mənsub ailələrin yaşadığını bu ərazilərə aid toponimlər təsdiq edir. Əfəndilər oykonimi -lər şəkilçisi ilə düzəlmiş, “əfəndilərə məxsus kənd” mənasındadır.

Əfəndi yunan mənşəli sözdür. Mənası “oxumuş, təhsil görmüş” kimi izah edilə bilər. Əsasən əsas addan sonra ikinci ad, yaxud titul kimi işlənmişdir. Bizans dilindən Səlcuqlar dönməsində bizanslılardan mənimsənilmiş və digər türk dillərinə də keçmişdir. Osmanlıda dövlət məmurlarına, əsilzadələrə verilən titul kimi ağa, bəy, paşa sözləri ilə yanaşı işlənmişdir. Sonralar müraciət forması kimi imperativ sözə çevrilmişdir. Şərqdə bu rütbə daha çox peyğəmbər, imam, şeyx və digər din xadimlərinə şamil edildiyi üçün toponimi dini rütbələr əsasında formalaşmış toponimlər kateqoriyasına aid etdik.

Mirlər. Dondarlı inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 33 km uzaqlıqda, Dondarlı, Qazyan, Çərəli, Diləli Müskənli, Saray kəndləri ilə qonşuluqda yerləşən kənddir.

Yerli sakinlərə görə, kənd Mir İbrahim adlı mötəbər bir şəxsin şərəfinə Mirlər adlandırılmışdır. Həmin şəxsin XIX əsrdə Cənubi Azərbaycandan gəldiyi, peyğəmbər nəslindən olduğu güman edilir.

Mir ərəb mənşəli əmir sözünün səsdüşümünə məruz qalmış formasıdır. Əmir sözü ərəb dilində “əmr sahibi, hökmdar, padşah, başçı, sərkərdə” kimi mənalar ifadə edir. Şiə məzhəbindən olan bir şəxsin və ya ailənin seydilər nəslinə aid olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün şəxs adlarının qarşısına mir, ağa, seyid kimi bir növ titul yerində işlənən sözlər əlavə olunur. Bu titulları daşıyan şəxslər islam dinini ilk olaraq qəbul edənlərdən biri, xilafətin IV xəlifəsi, Məhəmməd peyğəmbərin ən yaxın silahdaşı, əmisi oğlu, kürəkəni Əli ibn Əbu Talib ilə qızı Fatiməyi-Zəhranın nəslindən hesab olunurlar və hörmət, ehtiram əlaməti olaraq onlara yuxarıda qeyd edilən imperativ sözlərlə müraciət edirlər.

Mir titulu yəhudilər və kürdlər tərəfindən də “başçı, rəhbər, idarəçi” anlamında istifadə edilir. Ələvi və bəktəşilərdə müqəddəslərə, yol göstərənlərə, mürşidlərə “mirim, pirim” deyərək müraciət edilmişdir.

Güman ki, peyğəmbər nəslindən hesab olunan ailələr məskunlaşdığı üçün kənd Mirlər adlandırılmışdır. Həm Qubadlıda, həm qonşu rayonlarda, həm də respublikamızın digər bölgələrində bu dini tiullar əsasında yaranmış xeyli sayda toponimlər mövcuddur. Mirhəsənli (Zəngilan), Mirikənd (Xocavənd), Mircalal (Saatlı), Mirtəhməzli (Cəlilabad), Seyidli (Ağdam, Gədəbəy), Seyidoba (Saatlı), Seyidyurd (Şəki), Seyidlər (Zəngilan) və s.

Mollalı. Hal inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 14 km uzaqlıqda Altınca, Ballıqaya, Boynakər, Qiyaslı və Məmər kəndləri ilə qonşuluqda yerləşən kəndin adıdır.

Kəndin Molla Alı adlı bir şəxsin adını daşdığı hesab edilir. Kəndin bünövrəsi guya həmin şəxs tərəfindən qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, Bərdə, Tovuz, Xaçmaz, Laçın rayonlarındakı Mollalar və mollalı kəndlərinin etimologiyası haqda məlumat verənlər bu kəndlərin Molla Alı tərəfindən salındığını qeyd edirlər.

Molla sözü ərəb dilində hərfi mənada “dolu” deməkdir. İslam təfəkküründə isə din və şəriət qanun və qaydalarından xəbərdər, fəzil, alim olan, eyni zamanda bu bilgiləri başqalarına ötürən, dini dərslər keçən müəllimlərə verilən rütbədir.

Tərkibində molla komponenti olan etnonimlər bir ailənin, nəslin başçısının bu titulu daşması və həmin ailələrin o şəxsə görə tanınması nəticəsində yaranır.

İraqın Mosul-Tələfər bölgəsində Azərbaycan kökənli avşar oymaqları içərisində Mollalı və Mollalar oymaqları mövcuddur.

Ali Sinan Bilgili Qarabağ avşarlarının mollalar oymağının Arazbarda Daşqayada qışlayıb Təbriz, Qapan, Qocababa və Qaragöl adlı yerlərlərdə yayladığı haqda məlumat verir. [80]

Mollalı oymağı (tirəsi) avşar türkmənlərinin qaraçorlu qoluna mənsubdur.

Respublikamızda bu etnonimlə bağlı onlarla yer-yurd adına rast gəlmək mümkündür. Qubadlı rayonundakı Molalı kəndi də həmin etnonimi əks etdirir. Aidlik, mənsubluq bildirən –lı şəkilçisinin artırılması ilə “mollalara mənsub” anlamında etnonim, onun əsasında isə toponimlər yaranmışdır.

Mollu. Rayon ərazisində **Yuxarı Mollu** və **Aşağı Mollu** kəndləri də vardır. Hər iki kənd özləri ilə eyni adı daşıyan inzibati ərazi vahidliyində yerləşir. Aşağı Mollu kəndi mərkəzdən 17 km məsafədə Çaytumas, Həmzəli və Yuxarı Mollu kəndləri ilə, Yuxarı Mollu kəndi isə 20 km uzaqlıqda Aşağı Mollu, Əfəndilər, Mərdanlı, Mollabürhan kəndləri ilə qonşuluqda yerləşir. Bünövrəsi qoyulan Aşağı Mollu kəndi XVI–XVII əsrlərdə İranın Mollu kəndindən köçüb gələn ailələr tərəfindən salınmışdır. XVIII–XIX əsrlərdə həmin ailələrin bir qismi Yuxarı Mollu kəndində yurd salmış və iki kəndi bir-birindən fərqləndirmək üçün Yuxarı və Aşağı komponentləri əlavə edilmişdir.

Mollu oykonimi molla sözünün təhrif olunmuş şəklidir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində molla sözü mollu şəklində tələffüz olunur. *A bala, molluyu yola sal, gəl bəri. Mollu “Yasin” oxuyufmu?* Yaşayış yerinin molla/mollu adlandırılması, güman ki, orada yaşayanların bir molla nəslinə mənsub olması və ya nəsil nümayəndələrindən bir neçəsinin mollalıqla məşğul olması, yaxud da dini təhsil alması ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin nəslin nümayəndələrindən biri olan Molla Əhməd adlı şəxs Məkkə və Mədinə şəhərlərində dini təhsil almışdır. Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi Aşağı Mollu, Həcər xanım isə Yuxarı Mollu kəndlərindəndirlər.

Mollabürhan. Mollalı etnonimindən əmələ gəlmiş digər oykonim isə Mollabürhandır. Mollabürhan kəndi Balasoltanlı inzibati ərazi vahidliyində yerləşir, rayon mərkəzindən 18 km uzaqlıqda, Xocik, Sarıyataq, Padar və Yuxarı Mollu kəndləri ilə qonşuluqdadır.

Mollalı nəslindən olan Bürhan adlı bir şəxsə mənsub ailələr tərəfindən salındığı üçün kənd həmin şəxsin adını daşıyır. Xaçmaz rayonunun Qımılqışlaq inzibati ərazi vahidliyində Mollabürhanlı adlı kənd qeydə alınmışdır.

Oykonim mürəkkəb quruluşlu olmaqla, molla və bürhan antroponimlərindən təşəkkül tapmışdır və “Molla Bürhana məxsus kənd” mənasını bildirir.

Coğrafi adların bir qismi ərəb mənşəli apelyativ sözlərdən ya birbaşa, ya da onların türkmənşəli şəkilçilərlə birləşməsindən yaranmışdır.

Əyin. Rayon ərazisində, mərkəzdən 41 km uzaqlıqda Çardaqlı inzibati ərazi vahidliyində Cibikli, Çardaqlı, Xallava, Xələc kəndləri ilə qonşuluqda yerləşən kənddir. Kəndin adı yaxınlıqda yerləşən eyniadlı dağdan (sonradan dağa Səngər adı verilmişdir) və bulaqdan götürülmüşdür. Əyin kəndi Hacılı kəndindən köç etmiş ailələr tərəfindən salınmışdır.

Qubadlı ərazisi ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda kəndin adı “göz, bulaq, çeşmə” mənasını ifadə edən ərəb mənşəli عَيْن – eyn sözü ilə əlaqələndirilir.

Respublikamızda bu adı əks etdirən başqa heç bir toponimə rast gəlinmir.

1543-cü ilə aid Osmanlı dövlət sənədlərində Mərsin əyalətinin Tarsus bölgəsində Oğuzun dodurqa boyundan olan əynə camaatından, II Səlimin hakimiyyəti dövrünə aid bir başqa sənəddə isə Diyarbəkirdə yaşayan, oğuzların yıva boyundan olan əynəbaşlı camaatından bəhs edilir. [97,219] Bununla yanaşı, qaraqəçilər haqqında olan bir risalədə qaraqəçilərin Özbəkistandan köçüb gəldiyi və boyun əsas qollarından birinin Əyni-xani adlandırıldığı qeyd edilmişdir. [97,234]

Türkiyənin Ərzincan bölgəsinə daxil olan 9 ilçədən birinin – hazırda Kamaliyyə adlanan ilçənin əvvəlki adı da Əyin olmuşdur. Göstərilənlərin Qubadlı rayonunun Əyin kəndi ilə əlaqəli olduğunu əminliklə deyə bilməsək də, zənnimizcə, bu məlumatlar gələcək tədqiqatlara işıq tutacaq.

Xəndək. Bu kənd Muradxanlı inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 28 km uzaqlıqda, Həkəri çayı sahilində yerləşir.

Kəndin adı ilə bağlı iki ehtimal irəli sürülmüşdür: birincisi, kəndin bünövrəsi Cənubi Azərbaycanın Xəndək kəndindən olan ailələr; ikincisi isə, Səlcuqların tərkibində yer alan xəndək tayfasına mənsub olanlar tərəfindən qoyulduğu üçün bura Xəndək adı verilmişdir. Bizcə, ikinci fikir daha məntiqlidir. Xəndək (kandək) tayfası X əsrdə Orta Asiyada Çu çayı vadisində və Talas Alatausu ərazisində yaşamış, sonradan Səlcuqların tərkibinə daxil olmuşlar. [9, 427] Respublikamızda Dəvəçi rayonu ərazisində, Türkiyənin Diyarbəkir və Sakarya bölgələrində Xəndək (Həndək) adlı kəndlər mövcuddur.

Xəndək sözü ərəb mənşəlidir, mənası “torpaqda uzununa qazılmış dərin çuxur”dur. Bir tayfanın, tirənin və ya nəslin xəndək adlandırılmasının başlıca səbəbi onun yaşadığı ərazinin relyefi ilə əlaqədar ola bilər. Güman ki, həmin tayfanın ilkin yaşayış yeri də məhz bu səbəbdən Xəndək adlandırılmışdır.

Mafruzlu. Mahruzlu kəndi Zilanlı inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 19 km aralıdakı dağətəyi ərazidə, Alaqrşaq və Muğanlı kəndləri ilə qonşuluqda yerləşir. Həkəri çayı sahilindədir.

Bu oykonim mafruzlu etnonimindən yaranmışdır. Tələffüzlə bağlı tərkibində f samitinin h ilə əvəzlənməsi nəticəsində təhrif edilmişdir. Bu xüsusiyyət dilimizin lüğət tərkibində yer alan bir sıra alınma sözlərdə özünü göstərir. Məsələn: ruh – ruf.

Mafruzlu Qarabağda önəmli mövqeyə malik olan, otizikilər ulusuna mənsub Cavanşirlər sülaləsinin tərkibindəki nəsilərdən birinin adı olmuşdur. Osmanlı dövlət sənədlərində Gəncə və İrəvan bölgələrində yaşayan cavanşirlərin mollaşazili, qaraburunlu, keçəgözlü, bəhmənli, köçərli və digər qolları ilə yanaşı, mafruzlu camaatının da adı çəkilmişdir. [132] Mafruzluların XVIII əsrdə Cənubi Azərbaycanın eyni adlı kəndindən köçüb gəldiyi ehtimal edilir. Ağdam rayonunun Qaradağlı inzibati ərazi vahidliyində də Mahruzlu adlı kənd vardır.

Oykonim “ayrılmış, dəstə, hissə” kimi mənalar ifadə edən ərəb mənşəli زوفم//زورفم – məfruz//müfrəz sözü və -lı şəkilçisi əsasında formalaşmışdır.

Məmər. Hal inzibati ərazi vahidliyində, rayon mərkəzindən 13 km uzaqlıqda, Hal, Hüseynuşağı, Ballıqaya kəndləri ilə qonşuluqda yerləşən kəndin adıdır. Məmər oykonimi ərəb mənşəli məmərr (مر) sözündən yaranmışdır ki, mənası “yol, keçid, piyada keçidi”dir. Bu kəndin ərazisi vaxtilə Həkəri çayından qonşuluqdakı digər kəndlərə keçid üçün istifadə olunmuş və bu səbəbdən Məmər adlandırılmışdır.

Məzrə. Novlu inzibati ərazi vahidliyində Qədili və Novlu kəndləri ilə qonşuluqda, rayon mərkəzindən 20 km məsafədə, dağətəyi ərazidədir. XIX əsrin əvvəllərində Türkiyədən köçürülən erməniləri yerləşdirilməsi məqsədilə Qarakilsə rayonunun Məzrə kəndindən (Sisyan rayonu) qovulmuş ailələr yaxın rayonlara yerləşdirilmişdir ki, bunlardan biri də Qubadlının Məzrə kəndi idi. XIX əsrə aid rus rəsmi sənədlərində də Məzrə toponimi haqda məlumatlar yer almışdır.

Yerli sakinlərin dediyinə görə, Məzrə kəndində Zəngəzurun Şıxavuz kəndindən olan ailələr əkin-biçin sahəsi kimi istifadə etdiyindən bu kəndə ərəb dilində Məzrə adı verilmişdir. Məzrə ərəb dilində “tarla, əkin sahəsi” mənasında işlənir. Osmanlı dövlətində də kəndə nisbətən ərazisi kiçik olub, ona yaxın ərazidə yerləşən, kənd muxtarlığına tabe olan əkin yerləri məzra adlandırılmışdır. Hazırda İran İslam Respublikasında məzrə apelyativini əks etdirən 30-a yaxın coğrafi ad vardır.

Qubadlı rayonunda Məzrə kəndin ilə yanaşı, Məzrə piri (tarla kənarındakı pir) və Məzrə düzü toponimləri, həmçinin Cəbrayıl rayonunda Məzrə, İmişli rayonunda isə Məzrəli kəndləri mövcuddur.

Müskənli. Qubadlıda müskən tayfasının adını daşıyan iki kənd: Dondarlı inzibati ərazi vahidliyində yerləşən Diləli Müskənli kəndi və Teymur Müskənli inzibati ərazi vahidliyində eyni

adlı kənd vardır. Informatorların məlumatına görə, Teymur Müskənli kəndini Diləli Müskənlidən gələn ailələr salmışdır.

Müskənli kəndi türkmən boylarından olan musikanların adını daşıyır. Osmanlı arxiv sənədlərində türkmənlərin qarakeçilər tayfasının bir qolu kimi təqdim edilən musikan türkmənlərinin Türkiyənin Diyarbəkir şəhərində, Suriyanın Rakka əyalətində yaşadıkları göstərilir. M.Əröz ərəb dilindəki musikan sözü ilə əlaqələndirərək “bıçaqçılar” mənasını ifadə etdiyini bildirmişdir. (87,159) Tayfanın başqa adla bıçaqçılar da adlandırıldığı nəzərə alınarsa, müəllifin fikrini doğru hesab etmək olar.

Hal-hazırda Çorum, Manisa, Elazığ, Mardin, Urfa və Diyarbəkirde yaşamaqdadırlar. Bunlardan Çorum və Manisada yaşayanlar türkdillidir, Mardin, Urfa və Diyarbəkirde yaşayanlar isə kürmanca danışırlar.

“Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə Müskənlilərin monqolların qərbə doğru yürüşü zamanı Özbəkistanın Müskən əyalətindən çıxdığı və Əmir Teymurun şərəfinə Teymur müskənli adlandırıldığı qeyd edilir. (8, 236)

Mehmet Təvfik Əfəndi Diyarbəkirde yaşayan ələviliyi qəbul etmiş əşirətlər haqqında yazır ki, şükürlü, tilalo, bismil, kürddarlı, türkdarlı, seyidhəsən, türkmənhacı əşirətləri türkməndirlər və Səfəvilərin qızılbaşlıq-ələvilik məzhəbini qəbul etmişlər. [94, 17] Bu əşirətlər içərisində tilalo şəklində təqdim edilən xüsusilə diqqəti cəlb edir. Diyarbəkirde bu adı daşıyan, türkmənlərin yaşadığı kənd də mövcuddur. Tilalo kəndinin əhalisi günümüzdə ələvilikdən uzaqlaşsa da, tam sünniləşməmiş, lakin türkmənliyini mühafizə etmişdir. Zənnimizcə, tilalo türkmənləri kimi tanınan bu əşirətin kökü qədim türk tayfalarından olan sonradan dəllər, dəlilər şəklində formalaşmış, bir sıra toponimlərdə mühafizə olunan tele, teleutlarla bağlıdır.

F.Kırzioğlu da “Kürdlərin türklüyü” adlı əsərində Təbriz və Ərdəbildə yaşayan mişkin və mişkinan adlı türkcə danışan türkmən oymağından, Anadolu türkmənləri arasında Temiran/Temuran/Dəmirli əşirətindən də bəhs etmişdir. Adından da göründüyü kimi, kökü türklərə bağlı olan etnoslardandır. [94, 25–26] XV əsrdə Sultan Səlimin Anadoluda yaşayan türkmən (bunlardan bəziləri kürd dilini də mənimsədiyi üçün kürd hesab edilmişdir) boylarını Azərbaycan ərazisinə köçürməsi ilə burda həmin boylar bir-biri ilə qaynayıb qarışmış, yeni etnik adlar meydana çıxmıdır. Bu adlar hazırda bir sıra toponimlərdə əks olunmaqdadır. Zənnimizcə, tilalo və temiranlarla müskənlilərin ittifaqı məhz bu prosesdə yaranmış, nəticədə, Diləli Müskənli və Teymur Müskənli adlı iki qol meydana gəlmiş və onların adları Qubadlı ərazisindəki eyni adlı toponimlərdə mühafizə olunmuşdur.

Hər iki oykonim sintaktik-morfoloji üsulla yaranmışdır.

Göründüyü kimi, tədqiqat ərazisində sayca bir o qədər çox olmasa da, ərəb mənşəli yer adlarına da rast gəlinir ki, bunların əksəriyyəti şəxs adları, etnonimlər və müxtəlif apelyativlərdən yaranmış toponimlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayeva G. Azərbaycan terminologiyasının inkişafında alınmalar (2000–2010). Sumqayıt: Azəri, 2018, 188 s.
2. Kırzioğlu F. Kürtlərin türklüyü / Tarih, Dil, Antropoloji, Etnografya, Etnoloji, Milli Destanlar, Gelenekler ve Folklor bakımından incelemeler. İstanbul, 1995, 33 s.
3. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.
4. Bilgili A.S. Azərbaycan türkmənləri tarixi // Türk tarixi ve kültür araştırmaları <https://www.altayli.net/azerbaycan-turkmenleri-tarihi.html/3>
5. Özdemir A.R. Kayıp türkler. Ankara, 2013, 304 s.
6. Baxşıyeva T. Qafqaz təqvimində qeydə alınmış türk mənşəli toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili: Fil.əlm.dok. dis. avtoref. Bakı, 2011, 43 s.
7. <https://www.altayli.net/azerbaycan-turkmenleri-tarihi.html>

8. Eröz M. Karakeçili aşireti // Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 24. İstanbul, 1987, s.155–162
9. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 299 s.
10. Kırzioğlu F. Kürtlerin türklüğü / Tarih, Dil, Antropoloji, Etnografya, Etnoloji, Milli Destanlar, Gelenekler ve Folklor bakımından incelemeler. İstanbul, 1995, 33 s.

РЕЗЮМЕ
ТОПОНИМЫ ГУБАДЛИНСКОГО РАЙОНА, СОЗДАННЫЕ
НА ОСНОВЕ СЛОВ АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ
Ахмедова Э.Г.

Ключевые слова: *Губадлы, топоним, топоним арабского происхождения, ойконим, производные слова.*

Лексические единицы в лексике азербайджанского языка имеют различное происхождение. Хотя подавляющее большинство этих слов имеют тюркское происхождение, есть много слов, принадлежащих к другим языкам. Основная причина этого - политические, экономические и культурные отношения, которые наш народ установил с рядом народов на протяжении своей истории, а также добрососедские отношения. Одним из главных объектов влияния этих языков были специальные имена. Некоторые топонимы Азербайджана образовались на основе арабских заимствований. Такие топонимы встречаются и в Губадлы. Большинство из них составлено из слов, обозначающих религиозные чины. Некоторые географические названия являются производными от слов арабского происхождения либо напрямую, либо в сочетании с суффиксами тюркского происхождения.

SUMMARY
TOPONYMS OF GUBADLI REGION CREATED ON THE BASIS OF WORDS
OF ARABIC ORIGIN
Ahmedova E.H.

Key words: *Gubadli, toponym, toponym of Arabic origin, oikonym, derivative words.*

Lexical units in the vocabulary of the Azerbaijani language have different origins. Although the vast majority of these words are of Turkmen origin, there are many words belonging to other languages. The main reason for this is the political, economic and cultural relations that our people have established with a number of peoples throughout history, as well as good neighborly relations. Special names were one of the main objects of influence of these languages. Some place names in Azerbaijan were formed on the basis of Arabic borrowings. Such place names are also found in Gubadli. Most of them are composed of words denoting religious orders. Some place names are derived from the words of an appellation of Arabic origin, either directly or in combination with suffixes of Turkish origin.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	31.10.2020
	Son variant	03.12.2020

TƏRCÜMƏ ZAMANI SİNONİMLƏRLƏ BAĞLI YARANAN PROBLEMLƏR

VƏLİYEVƏ SEVİL VƏZİRXAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

sevil-veliyevaSDU@mail.ru

Açar sözlər: sinonim, çoxmənalılıq, nisbi sinonimlər, mütləq sinonimlər, frazeoloji sinonimlər, dominant söz, sinonimik cərgə

Tərcümə insanın varlığı boyunca öz aktuallığını qoruyan bir sahədir. Dünyada yeddi milyarddan artıq insan yaşayır ki, bu insanların da hər birinin öz dili, öz mədəniyyəti vardır. Bu cür dil müxtəlifliyi fonunda insanların bir-birlərini anlaması üçün tərcüməyə böyük ehtiyac duyulur. Bəşər tarixi qədim olduğu kimi tərcümənin də tarixi qədimdir.

Tərcümə ediləcək mətn, dil “qaynaq mətn” və ya “qaynaq dil”, tərcümə olunan və əldə edilən mətn isə “hədəf mətn” və ya “hədəf dil” adlandırılır. [1, s.16]

Tərcümə bəşəriyyətin mədəni inkişafında çox böyük rol oynayır. Tərcümənin qarşısına qoyulan tələb çox yüksəkdir. Tərcüməçi hərtərəfli inkişaf etmiş bir fərd olmaqla yanaşı, dərin savada malik olmalıdır. Bəzi hallarda tərcüməçi mənasını bilmədiyi sözləri lüğətdən taparaq tərcümə edir və onları ardıcılıqla düzür. Sonda nəticə ürəkaçan şəkildə olmur. Məhz bu nöqtədən nəzərdən tərcümə prosesi zamanı tərcümə edilən dilin cümlə quruluşu, cümlədə söz sırası prinsiplərinə əməl olunmalıdır.

Tərcüməçinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tərcümə zamanı hər iki dilin qrammatikasını yaxşı bilmək, zəngin söz bazasına malik olmaq, lüğətdən istifadə qaydalarını bilməkdir. Belə ki, bəzi dillərdə bir çox sözlərin bir yox, bir neçə mənası var, yəni bəzi sözlər çoxmənalıdır, bu prinsip də tərcümə zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır. Tərcümə zamanı lazımı söz seçilməlidir. Amma bu prinsipə bəzən əməl edilmir, belə ki, bəzən tərcüməçi düşünmədən sözün lüğətdə rast gəldiyi ilk tərcümə variantını səhvən işlədir. Nəticədə, cümlənin mənasında tam anlaşılmaqlıq yaranır.

Tərcümə zamanı ən əsas mərhələlərdən biri cümlədə verilmiş aparıcı fikri düzgün təyin etməkdir və ən çox rast gəlinən problemlərdən biri sinonimlərin tərcüməsi zamanı yaranan problemidir.

Məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə sinonimlər deyilir. [8, s.27] İki növ sinonimlər var: *mütləq sinonimlər, nisbi sinonimlər*.

Mütləq sinonimlər hər zaman bir-birini əvəz edə bilər. Bəzən sinonim sözlərin eyni mənaya da malik olduğunu göstərirlər. Lakin belə sözlər sinonim deyil, dubletlər adlanır. [8, s.27].

Amma cümlədə, nitqdə və yaxud söz birləşməsi tərkibində bəzən elə sinonimlərə rast gəlinir ki, onları tam əvəz etmək hər zaman mümkün olmur, belə sinonimlər nisbi sinonimlər adlanır.

Bəzən elə hallar olur ki, hər hansı bir söz tərcümə olunacaq dildə bir neçə sinonim sözə uyğun gələ bilər, hansı sözün düzgün seçilməsi sözün mənasındakı fərqlərdən və mətnin üslubi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, ingilis dilində to die felinin bir sıra sinonimləri var: to pass away, to stop living, to be no more, to be taken, to breath one's last, to cease to exist, to conk, to croak, to decease, to demise, to depart, to drop, to drop off to drown, to expire, to finish, to give up the ghost, to go away of all flesh, to kick the bucket, to perish, to relinquish life, to rest in peace, to succumb, to suffocate sözlərinin hamısı ölmək mənasında olsa da, aralarında böyük üslubi fərqlər var. Sözləri üslubi cəhətdən təsnif edərkən onların işlənmə yeri mütləq nəzərə alınır. Məsələn:

heart-soul, cordium. Bu sözlərdən biri “soul” poetik mətnlərdə, digəri “cordium” elmi mətnlərdə işlənir, “heart” isə neytraldır. Azərbaycan dilində belə misallar çoxdur: *zülf-saç, dəniz-ümman, şanə-daraq*.

Dildə bəzən elə frazeoloji sinonimlər olur ki, onlar məna və üslub baxımından eynidir, lakin cümlədə digər sözlərlə birləşən zaman fərqli olur. Məsələn: *to be late for a lecture, to miss the train, to visit museums, to attend lectures* və s.

Bir məna qrupunu ifadə edən sözlər sinonimik cərgə adlanır. Sinonim cərgələrdə iştirak edən sözlərin miqdarından asılı olaraq onların dairəsi dar və ya geniş olur. [8, s.29] Sözlərdən biri dominant-aparıcı olur, əsas mənanı dolğun ifadə edir. Məsələn: *Piece* sözü “*slice*”, “*lumo*”, “*morsel*” qrupunda dominant sözdür. “*To look at*” feli “*to stare*”, “*to glance*”, “*to peep*” qrupunda dominant sözdür. Rəng bildirən söz olan “*red*” sözü “*purple*”, “*scarlet*”, “*crimson*” qrupunda dominant sözdür.

Dil nə qədər inkişaf etsə, rəngarənglik daha da zəngin olur. Buna görə də, nitqin effektivliyini və dəqiqliyini artıran leksik seçim imkanları bir o qədər yüksək olur.

“*Glance*”, “*look*”, “*glimpse*” sözlərindən ibarət qrupu təhlil edərkən görürük ki, hər üç söz görməklə bağlı olan sözlərdir, sadəcə fərqli cəhət hərəkətin vaxtı və cəldliyi ilə bağlıdır. “*A glance*” tez və qəfil görünən bir baxışdır, “*a glimpse*” isə bir anlıq görmə qabiliyyətini ifadə edən daha sürətli görmədir.

“*High*” və “*tall*” sifətlərinin müqayisəsinə fikir verək. “*Tall*” sözü insanlar barədə işlənir, “*high*” sözünü isə insanlarla bağlı işlədə bilmərik. Məsələn: *A building is high*. – Bina hündürdür. *A table is high if it exceeds 70 cm*. – Bir masa əgər 70 sm-dən çoxdursa, onda o, hündür stol sayılır. *A tall man entered the classroom*. – Ucaboy adam sinif otağına daxil oldu.

Sinonim olan sözlərdən biri də “*peace*” və “*tranquillity*” sözləridir, onlar məna baxımından eynilik təşkil etmir və tərcümə zamanı mənalara dəyişir. Məsələn: “*a peace conference*” söz birləşməsinin tərcüməsi sülh konfransı deməkdir, biz bu söz birləşməsində “*peace*” sözünü “*tranquillity*” sözü ilə əvəz edə bilmərik.

Bəzən cümlədə elə sözlər olur ki, tərcümə zamanı bu sözlər cümləyə semantik töhvə verir. Məsələn “*even*” və “*only*” sözlərini götürək. Bu sözlər ilk baxışdan eyni məna kəsb etsə də, cümlədə işlənən bu sözlərin tərcüməsi zamanı müxtəlif mənalara yaranır. Məsələn: *Only John drinks milk*. – Yalnız Con süd içir. *Even John drinks milk*. – Hətta Con süd içir.

Bildiyimiz kimi, “qaçmaq” feili ilə bağlı İngilis dilində bir sıra feillər mövcuddur: “*to escape*”, “*to flee*”, “*to fly*”, “*to abscond*”, “*to decamp*”. “*To escape*”, “*to flee*”, “*to fly*” feillərində hərəkət heyvanlara aiddir, “*to abscond*” və “*to decamp*” feillərində isə hərəkət yalnız insanlara aid olur. Məsələn: *His dogs escaped from the garden, the dog fled into the forest*. – Onun itləri bağdan qaçdılar, it meşənin içərisinə qaçdı.

“*Gather*” feili “*to assemble*” və “*to congregate*” kimi digər feillər ilə sinonim olmasına baxmayaraq, işlənmə baxımından fərqlənir. Belə ki, “*to assemble*” və “*to congregate*” kimi feillər işlənən cümlələrin mübtədası yalnız canlı varlıqlardırsa, “*to gather*” ilə işlənən cümlələrdə mübtəda həm canlı, həm də cansız varlıqlarla əlaqəli olur. Məsələn: *The clouds are gathering, it will rain soon*. – Buludlar yığılır, yağış yağacaq.

“*Sofa*” və “*couch*” sözləri mənacə bir-birinə yaxın olan sinonim sözlərdir, amma bu sözləri söz birləşməsi tərkibində işlədərkən onlar arasındakı məna fərqi asanlıqla görmək olar. Məsələn: ingilis dilində “*couch potato*” söz birləşməsi mövcuddur, bu birləşmədə “*couch*” sözünü “*sofa*” sözü ilə əvəz etmək mümkün deyil.

Digər sinonim olan feillərdən biri də “*to watch*” və “*to look*” feilləridir, onlar arasındakı fərqə nəzər salaq: “*To watch*” feilini biz yalnız televizor izləmək kimi işlətdiyimiz halda, “*to look*” feilini isə nəyəsə baxmaq kimi işlədə bilərik. Məsələn: *She is watching the TV programme*. – O, televizor proqramını izləyir. *My sister is looking at her photos*. – Bacım şəkillərinə baxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Erüz S. Çeviriden Çeviribilimine. İstanbul: Multilingual yayımları, 2003, 16 s.
2. Arnold I.V. The English Word. M.: High School, 1986, pp.143-149
3. Jespersen O. Linguistics. London, 1983, pp.395-412
4. Dubenets E.M. Modern English Lexicology (Course of Lectures) M.: Moscow State Teacher Training University Publishers, 2004, pp.17-31
5. Canon G. Historical Changes and English Wordformation: New Vocabulary items. N.Y., 1986, 284 p.
6. Bloomsbury Dictionary of New Words. M., 1996, pp. 276-278
7. Трофимова З.С. Dictionary of New Words and New Meanings. M.: Павлин, 1993, 48 с.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
9. World Book Encyclopedia . Vol. 8 .NY. 1993, 321 p.
10. <http://www.wikipedia.com/English/articles/synonyms.htm>
11. http://www.mpsttu.ru/works/english_philology/Э.М.Дубенец. Курс лекций и планы семинарских занятий по лексикологии английского языка.htm
12. <http://www.freeessays.com/english/E.Cruse Quantitative and Qualitative synonymy.htm>

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ С СИНОНИМАМИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

Велиева С.В.

Ключевые слова: синоним, фразеологический синоним, относительный синоним, доминирующее слово, синонимичный ряд

Перевод – это продукт процесса языкового общения и история каждого языка, сложившаяся в определенное время. Богатство языковой лексики обусловлено синонимами в языке. Поэтому, когда разные слова используются для выражения одного и того же значения, язык становится обогащенным и красивым. Одной из проблем, возникающих при переводе, является проблема с переводом синонимов. Таким образом, в английском языке есть несколько слов, которые иногда имеют два или более синонимов. Но есть разница между этими синонимами, которые должны быть правильно определены в предложении. Чтобы понять эту разницу, каждый переводчик должен обладать большими знаниями. Если разница между синонимами слова не учитывается, то при переводе возникают недоразумения.

SUMMARY

THE PROBLEMS WITH SYNONYMS DURING TRANSLATION

Vəliyeva S.V.

Key words: synonym, phraseological synonyms, relative synonyms, dominant word, synonymous row

Translation is a product of the process of language communication and the history of each language came at a specific time. The richness of the language vocabulary is due to synonyms in the language. So when different words are used to express the same meaning, the language becomes enriched and beautiful.

One of the problems during translation is the problem with the translation of synonyms. Thus, there are a number of words in English that sometimes have two or more synonyms. But there is a difference between these synonyms that need to be properly defined in the sentence. To understand this difference, each translator must have wide and rich knowledge. If the translation between the synonyms of the word is not taken into account, there will be misunderstanding during the translation, and the reader will not understand the content of any sentence or text.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.06.2020
	Son variant	04.09.2020

UOT 81.373

TÜRK DİLLƏRİNDƏ “XINAYAXDI” MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*musayevailahe987@gmail.com*Açar sözlər: türk, leksika, semantika, xına, mərasim*

Ailə bioloji, sosial, etnik, ekonomik amilləri özündə cəmləşdirən toplumsal bir qurumdur. Sağlam ailə, sağlam nəsil, millət, sağlam dövlət deməkdir. Toplumun təməli olan ailənin qurulması mərasimi sosial hadisə kimi qiymətləndirilərək türk xalqları içərisində çeşidli adətlərlə müşayiət olunur. Belə adətlərdən biri də “xınayaxdı” mərasimidir. Sevinc, xoşbəxtlik, sıxıntıdan çıxma, sağlamlığa qovuşma rəmzi olan “xına” qədimdən bəri insanların sosial həyatlarında müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Xına yaxmaq adəti məqsədindən asılı olmayaraq etnokulturoloji və sosiomədəni hadisədir. Maddi mədəniyyət göstəricilərindən biri olan xınanın yaxılması adətini incələdikcə xına bitkisinin geniş coğrafiyası və tarixilik baxımından qədim xalqların məişət həyatında çeşidli məqsədlər üçün istifadə edildiyinin şahidi oluruq.

Xına çoxillik ot bitkisi olub, elmi adı *Lawsonia intermis*dir. Bu ad ona ingilis həkimi İsaak Lavsonun şərəfinə verilmişdir. Şimali Afrika, Orta Şərq, Pakistan, Hindistan, Sudan, Nepal, Misir, İran, Çin və Şri-Lankada geniş sahələrdə becərilir. İlk dəfə olaraq xınadan qadınlar əllərini, dırnaqlarını boyamaq üçün kosmetik vasitə kimi istifadə etmişlər. Xına bitkisinin yarpaqlarından qədimdə loğmanlar dəri, sümük xəstəlikləri, baş ağrıları, revmatizm, artrit, yarıq, ayaqda tərləmə, qızdırma, döyənək, müxtəlif mənşəli yaraların müalicəsində dərman vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Xına Hindistana Misirdən gətirilmiş, Hindistanda ilk dəfə xınadan istifadə edən qadın adına Tac-Mahal kimi ehtişam tikilmiş Mahal xanım olmuşdur. Xınadan mehndi sənətində istifadə olunur. Bu sənət xına ilə şəkilləndirilən əl və bədən dizaynları sənətidir. [10]

“Xına” sözünün mənşəyi ərəb dilindən keçmiş *Al-Hinna* kəliməsindəndir. Xınanın toy mərasimi zamanı istifadə olunması gələcəyinin təməlini türk xalqları içərisində islam dini qoymuşdur. Məhəmməd peyğəmbərin buyurduğu kimi, dörd əməl müsəlmanlar üçün sünnətdir: ətir vurmaq, misvak işlətmək, nigah və xına yaxmaq. Ancaq tədqiqat zamanı şahid olduq ki, hələ miladdan öncəki dövrlərdə yaşlı qadınlar başlarına xına yaxaraq tanrıya qurban getməyə hazır olduqlarını bildirirdilər. Yəni xına yaxmaq islamıyyətdən öncə qurbanlıq ilə bağlı bir qavram olmuşdur. Etnoqrafların fikirlərinə görə, gələnin əlinə xınanın yaxılması özünü yarına qurban vermək anlamına gəlir. Xına gecəsi adəti dünyanın Amerika, Avropa, Skandinaviya ölkələri xaricində, dünyanın əksər xalqlarının mərasimlərində yer almaqdadır.

Ədəbi dilin maarifləndirici və informativ funksiyasının yerinə yetirilməsinə yardımçı olan terminoloji vahid olaraq “xına” kəlməsinin ayrı-ayrı türk dillərində səslənmə forması haqqda Ahmet Şenol yazır: -Türkiyə türkcəsində “kına”, Qazax türkcəsində “kına”, Qırğız türkcəsində “hına”, Özbək türkcəsində “hına”, Tatar dilində “kına buvayı”, Başqırd dilində “kına buvayı”, Türkmən dilində “hına” fonetik variantında səslənir. [5, s.193-194]

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində sözün leksik-semantik məna çaları bu cür verilmişdir: “Xına” – Saçı (keçmişdə, habelə köhnə adətə barmaqları, əlləri, saqqalı) boyamaq üçün işlədilən, həmin bitkinin yarpaqlarından hazırlanan toz halında sarımtıraq-qırmızıyaçalar maddə. “Xınaqoyma” isə

toydan qabaq ərə gedən qızın başına, əl-ayağına xınayaxma adəti". Bununla yanaşı sözün xınagülü, xınalama, xınalanma, xınalatma, xınalı xınayı kimi derivatları verilmişdir. [1, s.457]

Xına lekseminin əsasında yaranmış "xınayaxdı" söz-termini haqda E. Aslanov yazır: "Əslinə qalarsa, başa, ayağa xına qoymaq adəti ulu babalarımızın odsevərlik inamı ilə, günəşin yerdəki "vəkili" sayılan od-alovun al qırmızı, xınayı rəngə çalması ilə bağlıdır. Od-alovun rəngi olduğu üçün ulu əcdadlarımız bu boyaya üstünlük verərdi, ona xüsusi ehtiram və rəğbət bəsləyərdilər. Ümumiyyətlə, bu boya uzun əsrlər boyu xalqımızın əqidəsində "xoşbəxtlik və gəlinlik" rəmzi sayılmış, "xınalı" yaxud "hənəli" sözü el-oba içində gəlin deyiminin qarşılığınə qəbul edilmişdir." [4, s.107]

Toy-düyün prosesinin adət ənənələrlə zəngin mərhələsindən olan xınayaxdı mərasimi qız köçməmişdən bir gün öncə (əksər türk xalqları bu mərasimi çərşənbə günü təşkil edilir.) qurulur. Qız evinə boğazına şərid bağlanmış qoç və toy tədarükü üçün ərzaq göndərilir. Qonaqlar xonça bağlayıb mərasimə yığışarlar. Xonçanın içərisinə həna, bəzəkli iki şam, qənd, noğul və xuşkəbər (fars mənşəli sözdür quru meyvədir) ilə birlikdə bir cüt ayaqqabı da qoyulur.

Azərbaycan etnoqrafiyası kitabında mərasim haqqında bu cür məlumat verilir: Qız evində olan sonuncu toy şənliyi Azərbaycanın əksər bölgələrində mərasim adı olaraq "xınayaxdı", bəzi bölgələrdə "xına toy", Bakı, Lənkəran, Şəki bölgələrində həm də "qız toyu", Qazaxda "qız başı", Quba bölgəsində "xına gecəsi", Təbriz bölgəsində isə "yegəl" (Ordubad dialektlərində oğlan evində olan toya deyilir) adlanırdı. "Xınayaxdı" gecəsindən başlayaraq, nişanlı qıza "gəlin qız", adaxlı oğlana "bəy oğlan" deyilir. [3, s. 389]

Məşhur türk etnoqraf Yaşar Kalafat yazır: "Türk kulturu tarixi itibariylə kınayı Dede Korkut Destanı dönməsinə kadar götürebiliyoruz. O dönmədən kına adanmışlığın simgesi ola bilər". [9, s.151-152] Nişanlamaq, işarətləmək məqsədilə türk analarının övladlarına çəkdiyi xına "vətənə qurban olsun", qoyun və qoç üçün "Allaha qurban olsun", evlənəcək qadın üçün isə "ərinə qurban olsun" mənasını daşıyır. Karaim türklərində xına günü cavan qızlar və gəlin xınanı əllərinə, ayaqlarına, yaşlı qadınlar isə saçlarına çəkir. Tədqiqatlar göstərir ki, şaman türklər xüsusi günlərdə özlərini xınayla boyamışdır. Hazırda yakut türkləri müəyyən mövsüm mərasimlərində boyanma səbəblərinin həm kosmetik həm də mistik özəllikəri vardır. Xınanın yaxıldığı insan və heyvan gözəgörünməz varlıqlar tərəfindən qorunur və sahibini toxunulmaz edir inancı da vardır. Bu səbəbdən əksər türk xalqları xına yaxılmış heyvanı azad edir, özlərini də fəvqəltəbii varlıqlardan qorunmaq üçün boyayırlar.

Gülçin Tanrıbuyurdu klassik türk şeirlərində xınanın mövqeyini araşdırarkən uğur simvolu olaraq uğur gətirəcəyinə, başladıqları işin uğurla nəticələncəyinə inanaraq türk qaziləri döyüşlərə gedərkən atların ayaqlarına xına yaxdıqları məqamını qeyd etmişdir. [7, s102-115]

Xınanın yaxılma prosesini toplumsal-mədəni, sosial-psixoloji, psixoloji tərəflərdən sərf etmək mümkündür. Xınayaxdı mərasimi qadının bioloji və sosial kimliyini müəyyən qədər özündə təcəssüm etdirən, qadın həyatının acılı, şirinli, xoşbəxt günlərini xatirələrdə dilə gətirən andır. Bu cür məqamlar eyni cinsdən olan insanlar arasında daha gözəl ifadə edilir. Əyləncə, nəsihət, birlik, dərs, mədəniyyətin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi, sosial uzlaşma, sosial birliklərin öz rollarını anlaması kimi çoxəhatəli funksiyaları olan mərasimin müəyyən mərhələlərinə uyğun olaraq "xına gecəsi", "gəlin başı", "xına basma", "haxışta", "xına çörəyi", "xına örtüsü", "qismət açma", "xına yengəsi", "xına duası", "xınanı yoğurmaq", "xınanı dənələmək" kimi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən söz-terminlər yaranmışdır.

Türkiyə türkcəsində xına mərasiminin çeşidli, zəngin adətləri ilə əlaqəli sözün müxtəlif derivatlarına rast gəlmək olar: "el kınası", "has kına", "gelini kınaya çekmek", "kına basma", "kına ağıtı", "baş bağlama", "gelin okşama", "kına toyu", "kız başı", "kına duası", "kına parası", "kına yemişi", "kına davarı", "kına ekmeği", "kına tepsisi", "kına ezilmiyor", "kına ağıtı", "kına hakkı", "kına eldiveni", "kına örtüsü".

Türk dilində “Boğa getirme”, “Boğ getirme-buğu getirme” kimi terminlərə Burhanəddin Baykurt belə aydınlıq gətirir: “Ankara Akıncılar ovasındakına tepsinin kız ve oğlan evi arasında gidip gelmesine “ Boğ getirme-buğu getirme ” gibi adlar konulmuştur”. [6, s.109]

Xına gecəsi termini ilə ekvivalent olan “Üçetek gecəsi” kəliməsini Vehbi Cem Aşkun bu cür izah edir: “Merzifonda bütün kadınların kına gecesi Üçetek giyinmiş olmaları bu geceye “üçetek gecesi” denilmesine sebep olmuştur”. [8, s.44]

Türkdilli xalqların inanc sistemində təfəkkür sisteminin təkamülü nəticəsində tarixin müəyyən inkişaf mərhələlərində ekstralingvistik amillərlə müşayiət olunan “xına” kəliməsi semantik diferensiasiyaya uğramasa da, çoxçeşidli istifadə qaydası, mərasim simvolu olması səbəbindən türk xalqlarının lüğət tərkibində sözün lingvistik termin kimi müxtəlif derivatları yaranmış dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Tədqiqat zamanı genetik, etimoloji, təhlillər aparılaraq, terminin sözyaratma modelləri, struktur-funksional cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Sözün lingvistik və etimoloji baxımdan tədqiqi zamanı əldə etdiyimiz məlumatlar türkdilli xalqların etnoqrafiyasının, mifik dünyagörüşünün, zəngin folklorunun öyrənilməsində, mərasim termini olaraq qədim türk leksik qatında yerinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: Dörd cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası: Üç cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 449 s.
4. Aslanov. E. Azərbaycan toyu. Bakı: Tutu, 2003, 239 s.
5. Şenol A. Halk Kültürü ve Etnoqrafiya Terimleri Sözlüğü. Ankara, 2013, s.193-194
6. Baykurt B. Ankara Akıncı Ovası Tarihi ve Kültürü. Ankara, 2003, 190 s.
7. Tanrıbuyurdu G. Klassik Türk Şiirinde Bir Sembol Dili Olarak Olarak “Kına” // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. Cilt V. Sayı I, 2016, s.102-115
8. Aşkun Vehbi C. Sivas-Folkloru. I-II. Sivas, 2006, s.44
9. Kalafat Y. Türk Halk Edebiyatından Türk Halk İnançlarına. Ankara , 2014, Berikan, s.151-159
10. <http://azadqadin.az/heyatterzi/maraqlidir/18794-xna-haqqinda.html>

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, СВЯЗАННЫХ С ОБРЯДОМ «ХНАЯХДЫ» В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Мусаева И.И.

Ключевые слова: *тюркский, лексика, семантика, хна, обряд*

Свадебная церемония пережившая исторические этапы развития, начиная с зарождения человеческого рода и возникновения первобытного общества, призванная упорядочить жизнь небольшого сообщества людей в рамках определенных правил и узаконить социальный статус семьи, играющая значительную роль в исторической, культурной, социальной, этнической жизни народов сопровождается проведением различных обрядов. Изучая обряд накладки хны, как одного из видов материальной культуры, мы видим, что исторически он применялся для различных целей в повседневной жизни древних народов и имел широкое географическое распространение. Являясь символом радости, счастья, окончания траура, «хна» играет важную роль в жизни тюркских народов как социально-культурный и религиозный элемент, независимо от повода ее использования. В статье исследуются различные варианты использования «хны», а так же происхождение этого слова как лексической единицы, лексико-семантические особенности, значение в тюркских языках, уточняются его структурные и функциональные аспекты.

SUMMARY
LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF WORDS RELATED TO THE "KHINA YAKHDI"
CEREMONY IN TURKISH LANGUAGES
Musayeva İ.İ.

Key words: *Turkey, lexica, semantic, henna, ceremony*

The wedding ceremony is designed to withstand all the changes of history, the emergence and continuation of primitive society, the human race, the management of a small human community under various rules and, finally, the establishment of a family that plays an important role in the history, ethnic, social and cultural life observed by customs. As we examine the custom of henna, one of the indicators of material culture, we see that the henna plant is used for various purposes in the everyday life of ancient peoples in terms of its geography and history. "Henna" is a symbol of joy, happiness, hardship and mourning, plays an important role in the life of the Turkish people as a socio-cultural and religious element, regardless of the reason for using it. In the article, along with various reasons for the application of "henna", the origin of the word as a lexical unit, lexical-semantic features, the place of its development in the Turkish language is studied and also its structural and functional aspects are clarified.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.10.2020
	Son variant	04.12.2020

UOT 398.

AŞIĞ SÜMMANININ USTADNAMƏLƏRİ

AVTANDİL AĞBABA

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professoravtandil.aqbaba@mail.ru*Açar sözlər: Aşıq Sümmani, ustadnamə, xalqı ruh, fəlsəfi məna, milli kolorit*

Dərin fəlsəfi məzmun, dini-əxlaqi motivlər, öyüd-nəsihət ruhunun genişliyi, didaktik fikirlər Aşıq Sümmani poeziyasını səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdir. Aşığın qoşmalarının məna tutumu, fikir yükü əxlaqi-tərbiyəvi ideyalarla olduqca zəngindir. Bu zənginliyin çeşidli sənətkarlıq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Sümmanın lirik şeirlərinin ayrıca bir qolunun: ustadnamələrin üzərində dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq.

Məlumdur ki, kamillik, mərdlik və fədakarlıq, mənəvi gözəllik, təvazökarlıq, mərhəmət və ədalətlik və sair kimi bəşəri xüsusiyyətləri tərənnüm etmək üçün saz-söz sənətkarları ustadnamə janrına daha çox müraciət etmişlər. “Ustadnamələrdə nəsihət, məsləhət, atalıq-böyüklük qayğısı, fəlsəfi ümumiləşdirmə, kainat, cəmiyyət, ailə-məişət, insani keyfiyyətlər öz əksini tapır. Məzmun və fikir etibarilə xalq hikmətinin ifadəsi olan atalar sözü və məsəllər üslubca bədii sözün canlı, gözəl nümunələridir. Ustadnamələr bu xüsusiyyətləri ilə atalar sözü və məsəllərlə birləşir”. [1, s.188] Bu baxımdan özündən əvvəl fəaliyyət göstərmiş ozan-aşıq sənətinin qudrətli nümayəndələrinin klassik ənənələrini davam etdirən Aşıq Sümmani öz ustadnamələrində bir el ağsaqqalı, müdrik dədə kimi çıxış edir. Bu müdrikliyinə və nəsihətamiz fikirlərinə görə ki, o, xalq arasında Sümmani Baba, Sümmani Dədə ad-titulu ilə tanınıb sevilmişdir.

Aşığın “Edərlər”, “Olmaz”, “Eylər”, “Bilir”, “Çıxma” və digər ustadnamələri kainata və insanlığa, cəmiyyətə və şəxsiyyətə müdrik sənətkar baxışının poetik-fəlsəfi ifadəsi kimi dərin məna tutumuna malik örnəklərdir. “Məzar daşı ilə ıftixar”, “faydasız atəşlə dağlanmaq”, “quru dava ilə ürfanlıq”, “hər coşqun çay ilə çağlamaq olmaz” bədii –fəlsəfi qənaəti ustad sənətkarın açıq və demokratik düşüncəsinin təəcəssümüdür. Bu düşüncə aşığın həssas müşahidələrinin, hadisələri və insanları filosof gözü ilə dəyərləndirməyin nəticəsi kimi bu ustadnamələrin başlıca ideya-mündəricəsini təşkil edir. Aşıq əsil xoşbəxtliyi cəmiyyətə yararlı vətəndaş olmaqda, haqqa qulluq edib namərdlərdən uzaq durmaqda görür:

*Dinləmə dünyanın qeyli-qalını,
Gözlə kamilin bir kəlamını,
Düşürmə üstünə el vəbalını,
Zira böylə kişi bəxtiyar olmaz. [2, s.621]*

Sümmanın “Olmaz” rədifli doqquz qoşma-ustadnaməsi vardır. Ağlın diqtəsindən və şəriət qaydalarından kənara çıxmamaq, haqqın qulu və nəfsinin ağası olmaq, elm və bilik dalınca getmək, inam və etiqad bu ustadnamələrin ədəbi-fəlsəfi mahiyyətini müəyyənləşdirir. Yüksək ədəb-ərkan qaydaları, cəmiyyətdə öz yerini bilmək, soydaşlarına qarşı insani rəftar, milli mənliliyini uca tutmaq və s. kimi nəcib keyfiyyətlərin təbliği aşığın zəngin həyat təcrübəsindən, hadisələrə fəal və ayıq münasibətindən doğur :

*Təklifsiz bir yerə getmə, geri dur,
Dəvət olan yerə keç də bayık dur,
Bir söylə, iki duy, üç də qulaq ver,
Hər böyük məclisdə söz güzar olmaz. [3, s.323]*

Xalq fəlsəfəsi və hikməti ilə yoğrulmuş bu bəndin hər misrası oxucuları və dinləyiciləri düşünməyə vadar edir. Fəlsəfi yük və emosionallıq vəhdət təşkil edərək Aşıq Sümmanini qüdrətli sələfləri ilə eyni məqamda birləşdirir:

*Bir məclisə varsan, özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəyə söymə,
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə.
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdır.* [4, s.29]

Xəstə Qasımdan nümunə gətirdiyimiz bu bəndin hikmətamiz məzmun və ruhunun Sümmaniyə təsirini və yaxın oxşarlığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Məlumdur ki, Xəstə Qasımın ustadnamələri poetik mündəricəsi, dərin mənə tutumu, ədəbi-estetik zənginliyi ilə seçilən yüksək sənət nümunələridir. Prof. Qara Namazov Xəstə Qasımın ustadnamələrindən bəhs edərkən bu şeirlərin təsir gücünə və əhatə dairəsinə xüsusi diqqət yetirərək yazır: “Təsadüfi deyil ki, özündən sonra və əvvəl yaradılmış dastanları söylərkən aşığılar daha çox Xəstə Qasımın ustadnamələrinə müraciət edir, dastanı onun şeirləri ilə başlayırlar. El şairinin ustadnamələrində dövrünün ictimai-əxlaqi-etik qanunları, ədəbi-estetik münasibətləri sözün bədii tutumunda dolğun ifadə olunmuşdur. Yaxşılıq, xeyirxahlıq, nəcib hərəkətlər, insani məziyyətlər təqdir olunduğu kimi, bədxahlıq, pis əməllər, riyakar və xəbis təbiətlər də tənqid olunur. Həm də bu ustadnamələr quru nəsihət xarakteri daşımır, tutumlu və emosionaldır”. [4, s.261-262]

Əlbəttə, biz söylədiyimiz fikirlər və gətirdiyimiz sitatlarla Xəstə Qasımın Aşıq Sümmani yaradıcılığına nə dərəcədə təsir göstərdiyini araşdırmağı qarşınıza məqsəd qoymamışıq. Yuxarıda yürütdüyümüz mülahizələrlə Aşıq Sümmanın Azərbaycan aşığı yaradıcılığına həssas münasibətini və klassik sənət ənənələrindən uğurla bəhrələndiyini göstərmək istəyirik.

Həyat-ölüm fəlsəfəsi, son gününü əvvəlcə yada salıb dünyaya kamil nəzərlərlə baxaraq həqiqətin məntiqini dərk edən Aşıq Sümmanın şeirlərində bu gerçəklik olduqca əzəmətli və cazibədar görünür:

*Can əmanət, bir kimsəyə mülk olmaz,
Bu dünyaya gələn getmək üçündür.* [3, s.290]

Klassik irsə bu cür yaradıcı münasibət, doğma xalqının deyimlərini və duyumlarını poetik sözün gözəlliyi ilə mənalandırmaq Aşıq Sümmanın ustadnamələrinin emosionallığını artırmaqla yanaşı, bu şeirlərin əxlaqi-didaktik məzmununu yeni çalarlarla zənginləşdirir.

Aşıq Sümmanın ustadnamələri quru didaktika, yorucu öyüd-nəsihətlər deyildir. Bu ustadnamələrdə müdrik sözün qiyməti poetik deyimlərlə ümumiləşdirilir, ağsaqqal sözünü dinləyib ona əməl etməyin faydası ifadə olunur. “Müdrik məsləhətlər yalnız ağıllılar üçündür, ağılsız adamların heç bir nəsihətə ehtiyacı yoxdur”-bədi-fəlsəfi qənaəti ustad aşığın ustadnamələrinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi maraqlı doğurur:

*Söz söylə könlümün iqtidarınca,
Əl əldən üstündür ərsə varınca
Süleymana söz öyrətdi qarınca,
Məsləhət dinləmək nadanlıqmıdır?* [3, s.279]

Məlumdur ki, Süleyman peyğəmbər haqqında Şərq, o cümlədən Türk-Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra hədis, əfsanə, rəvayət, nağıl və s. mövcuddur. Folklorumuzda, aşığı yaradıcılığında, divan ədəbiyyatında Süleyman peyğəmbərin üzüyü, Süleyman peyğəmbər və qarışqa, Hüdhdü quşu və sair ifadələr poetik simvol kimi sıx-sıx izlənməmişdir. Aşıq Sümmani də yeri gəldikcə bu poetik rəmzlərdən, dini ifadələrdən istifadə etməklə bir tərəfdən didaktik fikirlərinin, öyüd-nəsihətlərinin effektivliyini artırmış, digər tərəfdən uluların kəlamlarına qulaq açmaq ləyaqətini yüksək əxlaqi-etik keyfiyyət kimi dəyərləndirmiş və bunu ariflik nişanəsi saymışdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “Quran”ın, “Səbə”, “Nəml” və “Sad” surələrində Süleyman peyğəmbərlə bağlı bir sıra ayələr mövcuddur ki, bu ayələr bir çox el şairləri kimi, Aşıq Sümmanın müraciət etdiyi mötəbər qaynaqlardan olmuşdur. Bu cür mötəbər qaynaq aşığın ustadnamələrinin

dini-fəlsəfi və ədəbi-estetik məna tutumunu daha əhatəli istiqamətlərdə səciyyələndirməyə imkan verir. Bu baxımdan ustad sənətkarın dinləyici auditoriyasının diqqətini bir qayda olaraq , dini-əxlaqi, etik-estetik gözəlliklərə çəkmək cəhdi təsadüfi hal deyildir. “Yorğan-döşək tük və yundan deyil, din və imandandır”- deyə Sümmani əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini bu cür nəcib ideyaların istiqamətinə yönəldərək həyat-ölüm axtarışlarının son ucunda və təməlində zəngin mənəviyyatın, əqidə-iman bütövlüyünün dayandığını görüb dərk edir.

“Cahillikdən uzaq olub, alimlərdən elm öyrənməyi” təbliğ edən aşıq öyüd-nəsihətlərinin ünvanını öz oğlunun simasında konkretləşdirir. Yüksək ictimai ideal, vətənpərvərlik, milli-əxlaqi keyfiyyətlərin təcəssümü “Oğul” rədifli ustadnamənin əsas ideya-məzmun mündəricəsini təşkil edir. “Dövlətinə can fəda olsun”, “taqımında onbaşını, yüzbaşını ata mərtəbəsində gör” və s. ifadələr göstərir ki, bu ustadnaməni aşıq oğlunun hərbi xidmətdə olduğu dövrdə söyləmişdir. Qoşmada ata sevgisi, övladının tərbiyəsi üçün məsuliyyət daşıyan valideynin daxili narahatlığı, səmimi duyğular bədii-didaktik misraların axarında öz əksini tapır:

*Könlü mülayim ol, əxlaqda həlim,
Dərsinə davam et, çox eylə təlim,
Hər şeydən dadlıdır qələmdə elm,
İstəyəm hər zaman biləsən, oğul.* [3, s.214]

Aşıq Sümmaninin bu cür qoşmaları ideya-məzmun cəhətdən görkəmli Azərbaycan şairi S.Ə. Şirvaninin didaktik şeirləri ilə yaxından səsləşir. Seyid Əzimin:

*Cəhd qıl neməti-təməmə yetiş,
Elm-təhsil qıl, məqamə yetiş.* [7, s.377]

Və yaxud:

*Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get, əhli-ürfan ol.* [7, s.375]

-misraları yazdıqlarımıza əyani sübutdur. Fikrimizcə, ümumtürk şifahi və yazılı poeziyası kontekstində bu cür şeirlərin müqayisəli tədqiqi ustadnamə janrının mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq məsələləri baxımından araşdırılması istiqamətində zəngin ədəbi örnəklərin və aktual problemlərin çoxşaxəliliyi ilə əhəmiyyətli səciyyə daşıyır.

Aşıq Sümmani hansı mövzuda yazırsayazsın, bir qayda olaraq bu seirlərdə didaktik ruh, xalq fəlsəfəsinin müəyyən bəliştiləri özünü hiss etdirir. Türkiyə folklorşünaslığında aşığın poeziyasının bu xüsusiyyətinə ayrıca diqqət yetirən folklorşünas alimlər (Nəsim Yağmurdərəli, Hikmət Dizdaroğlu, Xeyrəddin Rayman, Əbdülcədir Erkal, Mətin Özəslan və b.) onu filosof şair kimi səciyyələndirmiş, qoşmalarındakı tərbiyəvi fikirlərin xalq arasında geniş yayıldığını xüsusi qeyd etmişlər. Bu baxımdan N. Yağmurdərəlinin həssas müşahidəsi maraq doğurur. O yazır: “... Sümmani tam bir filosofdur. Ziya Paşanın zərbi-məsəl halına gələn misraları kimi, onun da xalq arasında bu qiyməti qazanan bir çox qoşmaları vardır”. [6, s.62]

N. Yağmurdərəlinin bu fikirlərindən çıxış edərək onu deyə bilərik ki, Aşıq Sümmaninin ustadnamələrinin lakonikliyi, məna dərinliyi, estetik gözəlliyi, əxlaqi-etik fikirlərin genişliyi müəyyənləşdirən əsas qaynaqlardan biri atalar sözü və məsəllərdir. Belə bir zəngin mənbədən çeşidli forma və üsullarla bəhrələnmək aşığın ustadnamələrinin təsir gücünü və məna yükünü daha da artırır:

*Gəl, Sümmani ,yaradana zikr eylə,
Verdiyi nemətə daim şükr eylə,
Yaman işi ta əzəldən fikr eylə,
Başa keçib peşman olsan, nə fayda.* [3, s.158]

“Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “ot kökü üstə bitər”, “quyuya su tökməklə quyu dolmaz”, “danışmaq gümüş, susmaq qızıldır”, “ruzi verən Allahdır” və sair atalar sözləri Sümmaninin ustadnamələrinə məna dərinliyi və cazibədarlıq gətirir. Sənətkar fəhminin itiliyi və xəlqi duyumu kamilliyin, elm və sənətin, idrakın vasitəsi ilə mənəvi ucalığa, daxili paklığa çatmaq

olar ideyasını onun ustadnamələrinin məzmun dolğunluğunda görmək mümkündür. İnsan zəkasını və aqlını hər şeydən yüksək tutan aşiq orijinal bir bənzətmə ilə düşüncələrini bu cür ifadə edir:

*Min qılı tam qırx yerdən yarsalar,
And içəram, olmaz kamaldan incə.* [3, s.166]

Ümumiyyətlə, xalqı kolorit, canlı və sadə xalq danışığı dili, dini-fəlsəfi motivlər, həssas müşahidə və onun poetik təcəssümü aşiqin ustadnamələrinin əsas mövzusunı təşkil edən humanizmin, mənəvi gözəlliklərin, milli soykəkə bağlılığın, multikultural dəyərlərin çağdaş dövrümüzdə də aktuallığını və əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

Azərbaycan folklorşünaslığında Aşiq Sümmaninin ustadnamələri ilk dəfədir ki, tədqiq olunur. Türk xalqlarında aşiq sənətinin öyrənilməsində və xüsusi kurslarda tədrisində əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M., Allahmanlı A. Aşiq şeirinin poetik biçimləri və şəkilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
2. Köprülü F. Türk saz şairleri. I-V cilt, Ankara: Güven Basımevi, 1962-1965, 820 s.
3. Erkal A. Aşiq Sümmani. Erzurum: Fenomen yayınları, 2007, 494 s.
4. Namazov Q. Ozan-aşiq sənətinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
5. Aşiq Alı. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1982, 141s.
6. Yağmurdereli N. Sümmani. Hayatı və siirleri. İstanbul: Ülkü Basımevi, 1939, 144 s.
7. Şirvani S.Ə. Əsərləri. 3 cildə: II cild (tərtibçi və şərhlərin müəllifi S. Rüstəmov). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1969, 650s.

РЕЗЮМЕ

УСТАДНАМЫ АШУГА СУММАНИ

Автандил Агбаба

Ключевые слова: *Ашуг Суммани, уstadname, дух народа, философский смысл, народный колорит.*

В статье идет речь о уstadнамах Ашуга Суммани, которые играют важную роль в творчестве Суммани. Стихотворения ашуга в этом жанре привлекают внимание своим глубоким нравственно-дидактическим содержанием и философской сущностью.

Автор проанализировал уstadнамы Суммани в сравнении со стихами других народных мастеров. В его основе лежит идея о том, что народный дух, прославление национальных и духовных ценностей, гуманистические идеи являются основными философскими и эстетическими показателями учения мастера. Благодаря этим особенностям его уstadнамы до сих пор сохраняют свою образовательную ценность.

SUMMARY

ASHUG SUMMANI'S USTADNAMES

Avtandil Aghbaba

Key words: *Ashug Summani, ustadname, folk spirit, philosophical meaning, national color*

The article discusses the ustadname genre that form an important part of Ashug Summani's creativity. Ashug's poems in this genre attract attention with their deep moral and didactic content and philosophical essence. The author has analyzed Summani's ustadnames in comparison with the poems of other folk artists. It is substantiated that the people's spirit, the glorification of national and spiritual values, humanistic ideas are the main philosophical and aesthetic indicators of the ashug's ustadnames. Due to these features, his ustadnames still retain their educational value.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.10.2020
	Son variant	07.12.2020

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ TƏFƏKKÜR FAKTORU**MUSTAFAYEV MƏHƏMMƏDƏLİ BAYRAM oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor*sdu.elmixeberler@mail.ru***Açar sözlər:** türk təfəkkürü, Əhməd Yasəvi, fars ədəbiyyatı, təsəvvüf ədəbiyyatı, Həsənoğlu*

Türk ədəbiyyatında ilk bədii nümunələr islam dininin qəbulundan əvvəl meydana çıxıb. Türklər islamı qəbul etdikdən, vahid mədəni məkana daxil olduqdan sonra birbaşa fars ədəbiyyatının təsiri altına düşüb. Yeni əsərlər əruz vəznində, fars ədəbiyyatı tərzində yazılıdığı XI əsrdə Orta Asiyada yaranmağa başlayan klassik türk şeiri türklərin yaşadığı müxtəlif bölgələrdə geniş yayılıb. Türk bölgəsində Səlcuqların hakimiyyəti dövründə yaranan əsərlər haqqında çox az məlumat var. Bu əsərlərdən bizə məlum olanı ancaq XIII əsrə təsadüf edir. Monqol istilasından sonra türk coğrafiyasında maddi və mənəvi böhran genişlənib, nəticədə, təsəvvüf ədəbiyyatı yaranıb. Şərqdən gələn Yasəvi dərvişləri Əhməd Yasəvinin türkcə sofist şeirlərini türk coğrafiyasında yaymağa başlayıb.

Anadoluda, Rum elində, eləcə də azəri türklərinin yaşadığı coğrafi ərazilərdə türk mutəsəvvüfləri və şeyxləri ətrafına daha çox xalq kütləsi toplaşmış, xalq danışığı dilinə geniş yer verilib. Bu sahədə bizə məlum olan ilk fəaliyyət Mövlana Cəlaləddin Rumiyə və onun oğlu Sultan Vəlidə məxsusdur. Səlcuq dövrünün ilk bədii nümunələri onların əsərlərində qorunub-saxlanılır. Bundan başqa, XIII əsrdə yaşayan Həsənoğlunun, Əhməd Faiqin, Səyyad Həməzinin türk dilindəki əsərləri diqqəti cəlb edir. Həmin şairlər öz əsərlərini əruz vəznində yazır və İran şairlərini təqlid etməyə çalışırdılar.

Türk coğrafiyasındakı təsəvvüf cərəyanı yalnız təqlidi əsərlər meydana gətirmirdi, həm də sadə xalq danışığı dili ilə heca vəznində və xalq ədəbiyyatı üslubunda da əsərlər meydana çıxırdı. Nəticədə türkcə yeni bir şeir üslubu yarandı ki, bu prosesdə Əhməd Yasəvinin rolu böyükdür. Həmin məktəbi davam etdirən Yunis Əmrə XIV əsrdə türk şeirini yeni bir mərhələyə qaldırdı. Onun yaradıcılığı əsil milli sənət nümunələridir. Şairin bədii dili iki ünsürdən qaynaqlanırdı: Birincisi, islami növ Əflatuni ünsür. İkincisi, dilini, şəklini, ədasını, vəznini meydana gətirən milli ünsürlər. Bu iki vəhdətin nəticəsində əsil türk bədii sənət nümunələri yaranmışdır. Bu səbəbdən onun yaradıcılığı bütün türk coğrafiyasında uzun müddət təsirini saxlamışdır.

XIII əsrdə fars ədəbiyyatının təsiri ilə türk coğrafiyasında Həsənoğlu, Zəfəri, Rəfi, Nəvəisi kimi sənətkarlar yetişmiş, musiqiyə, şəraba müraciətlə əsərlər yaranmışdır. Bizans saraylarının əyləncələrinə biganə qalmayan Səlcuqlu hökmdarlar həmişə şərablı, əyləncəli məclislər qururdular. Monqol istilasından sonra daha da güvvətlənən bu ənənə didaktik amillərdən uzaq olan, eşqi və şərabi tərənnüm edən, bədii bir ideya güdən bir sənət əmələ gətirirdi. Bunun ilk təmsilçisi Xoca Dehhan idi. Şərq türklərində XII əsrdə inkişaf edən bu ənənənin Anadolu bölgəsində Dehhanidın əvvəl də mövcud olduğu təxmin edilir. Ona görə ki, Dehhaninin şeirləri dil cəhətdən təmiz, qüsursuz olduğu kimi, nəzm texnikası baxımından da mükəmməldir: “Azərbaycan dilində poeziyanın yaranması Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsr mərhələsinin əsas yeniliyi və mühüm nailiyyətidir. XIII yüzillikdə bir əsr ərzində İzzəddin Həsənoğlunun, Nəsir Bakuinin, Hümam Təbrizinin şeirləri, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poeması. Müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərami”, məsnəvisi kimi Azərbaycan dilində müxtəlif janrlarda yaranmış bədii əsərlər farsdilli poeziyanı arxa plana keçirmişdir, Anadoluda şeir orta əsr Azərbaycan poeziyasının əsas inkişaf istiqaməti, aparıcı bədii ifadə vasitəsi mövqeyinə çıxarmışdır”. [1]

Türklərin yaşadıkları ərazilərdə-Anadoluda, Rum elində və Qafqazda XIX əsrdə özünü göstərən ədəbi təkamül XV əsrdə də davam etmişdir. Osmanlı İmperiyasının və Səfəvilərin öz ərazilərini genişləndirdiyi dövrlərdə türk dili də elm və bədii yaradıcılıq dili kimi daha da təkmilləşmişdir. Hətta deyə bilərik ki, türk şairləri heç də fars şairlərindən geri qalmırdı. Həmin dövrdə elm adamlarını, şairləri hifz edib saxlayan üç böyük türk sarayı mövcud olub: Konyada Karamanoğullar, Kastomonuda Candaroğulları, Ədirnə və Bursada Osmanogulları. Candaroğulları İsmayıl bəy, Osmanogulları II Murad və Fateh şair və alimlərə böyük ehtiram göstərirdilər. Məsələn, həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Demirtaş Paşa oğlu Umud bəy türkcə gözəl əsərlər yaradıblar.

Türk ədəbiyyatı XVII əsrdə də öz ənənələrini davam etdirib. Kırmda, Qahirədə, Bağdadda, Bəsrədə, Qafqazda, Anadoluda- böyük bir coğrafi məkanda, əsasən də şəhər mərkəzlərində türkcə yazan şairlərin sayı getdikcə artıb. Osmanlı ədəbi ləhcəsi həmin dövrdə təkcə imperatorluğun rəsmi dili deyildi, həm də elm və sənət dili kimi tanınırdı. İmperatorluğun şərq əyalətlərində azəri ləhcəsindən geniş istifadə olunurdu. Eyni zamanda həm osmanlı, həm də azəri ləhcəsində yeni əsərlər yaranırdı. Başqa bölgələrdə də bu iki ləhcədə-azəri və osmanlı ləhcəsində əsərlər yazılırdı. Mədrəsələr Bəsrədən Qahirəyə qədər imperatorluq ərazisində dini mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu. Türk dili və ədəbiyyatı mədrəsələrdə ərəb və fars ədəbiyyatı ilə eyni səviyyədə öyrədilirdi.

XVII əsr ümumtürk ədəbiyyatı heç də fars ədəbiyyatından geri qalmırdı. Həmin dövrdə qəzəl, qəsidə janrı daha da yalınlaşmışdı. Məsnəvi formasında yazan türk şairləri bu sahədə fars şairləri ilə rəqabətə girirdi. Cami ilə böyük klassiklər dövrü başa çatan fars ədəbiyyatı türk şairlərinin nəzərində artıq əvvəlki mənəvi nüfuzunu itirmişdi. Həmin mərhələdə Osmanlı və Səfəvi hakimiyyətinin təmsil və idarə etdiyi sünni-şiə mücadiləsi kimi, İran və Anadolu türkləri arasında bir sənət rəqabəti də davam edirdi. Bu dövrdə türk ədəbiyyatındakı məsnəvi mövzularının daha çox aşağı təbəqənin həyatından alındığını, təqlid və tərcümə dövrünün arxada qaldığını görürük.

Türk şairləri ərəb və fars sözlərindən istifadə edərək əruz vəznində əsərlər yazmaqla yanaşı, mövzu cəhətdən daha çox fərqlənməyə üstünlük verirdi. Bu dövrdə Nəfi türk ədəbiyyatında qəzəl-qəsidə yaradıcılığının öndə gedən sənətkarlarından hesab olunurdu. XVII əsrdə Anadoluda fəaliyyət göstərən ən böyük şairlərdən biri Nəfidir. O hələ cavanlığından fərqlənmiş, müasirlərinə, ədəbiyyata yeni gələn şairlərə qüvvətli təsir göstərmişdir. Onun həyatı və fəaliyyəti haqqında məlumat o qədər də çox deyil. Nəfi Ərzurum yaxınlığında, Həsənqalada dünyaya gəlib. Bir sıra tədqiqatçıların yazdığına görə əsil adı Ömərdir. Babasının adının Əhməd bəy olduğu da bildirilir.

Ümumtürk məcrasındakı ədəbi inkişaf XVIII əsrdə də davam etdirilib. Yeni şairlər nəslində fəaliyyətə başlayıb. Türk coğrafiyasında İran ədəbi inkişafda da nüfuzunu itirib. Keçmiş türk ədəbiyyatı artıq müstəqilləşməyə doğru gedib, etnik-mədəni ünsürlər önə çıxıb. Yəni ümumtürk ədəbiyyatının ayrı-ayrı qolları müstəqilləşib, bu məcrada Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı meydana çıxıb. Məsələn, M.P.Vaqif və müasirlərinin yaradıcılığında mövzu artıq Azərbaycan həyatı, məişəti ilə bağlı idi. Təkcə qoşma janrında deyil, qəzəl, qəsidə yaradıcılığında da bu proses davam edirdi. Türk ədəbiyyatında Nedim, Azərbaycan ədəbiyyatında M.P.Vaqif bir çox klassik romantik sənətkarlarımızda təsadüf edilməyən heca vəzninə müraciət olunub. İkisi şifahi xalq ədəbiyyatı üslubunda yazan şairlərin sayı artıb. Xalq ədəbiyyatının, xalq zövqünün ifadəsinə daha çox üstünlük verilib. Kifayət qədər məhdud, o dövr üçün o qədər də xarakterik olmayan bu ədəbi hadisə növbəti yüzillikdə həm Osmanlı, həm də azəri ədəbiyyatında daha kütləvi hal alıb.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli poeziyada ərəb-fars təsiri nisbətən zəifləməyə başlamışdır. Xüsusən M.P.Vaqif Azəri ləhcəsinin gözəlliyini, sərbəstliyini, ifadə imkanlarını hiss edərək artıq bu dildən istifadə etməyə üstünlük vermişdir. İstər dildə, istərsə də mövzuda sərbəstləşmə, milliləşmə, sadəliyə meyil Azərbaycan şeirinin fars şeirindən fərqli olduğunu təsdiq edirdi. Fars ədəbiyyatının klassik mövzuları artıq dəbdən düşür, Azərbaycan şairləri məsnəvi mövzularını artıq milli həyatdan almağa başlayırdı.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şairləri nəzmin müxtəlif növlərinə müraciət edir, qəzəl, qəsidə, müxəmməs və sair janrlarda əsərlər yazır, çağdaş ədəbi düşüncədən çıxış

edir, yenilik, müasirlik mövqeyində dayanırdılar. XIX əsrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan şairləri Razi, Dilsuz, Qumri və başqaları nə qədər istedadlı olsalar da, istifadə etdikləri klassik nəzm şekillərini irəli apara bilmədilər.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində klassik Azərbaycan şeiri öz cazibəsini zəiflətməmiş, tamamilə tükənmiş vəziyyətə gəlmişdir. M.Ş.Vazeh, A.Bakıxanov, Razi, Dilsuz, Qumri kimi istedadlı sənətkarlar nə qədər cəhd etsələr də, klassik şeir formasını qoruyub saxlama bilməmişlər. Demək olar ki, Divan şeirinin ənənələri getdikcə zəifləmiş, öz mövcudluğunu davam etdirmək imkanları tükənmişdir. Bu şəraitdə təqlidçilik, bayağılıq kimi sənətdə məqbul görülməyən faktorlar özünü göstərməyə başlamışdır. Bu həqiqəti isə ilk dəfə böyük ölçüdə M.F.Axundzadə dərk etmiş və mövcud imkanlar çərçivəsində milli ədəbiyyatın istiqamətini dəyişmişdir.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropadan gələn fikir axınları dini düşüncə və duyğu aləminə də təsirini göstərməyə başladı. Fəlsəfi fikirlərin, rasionalist, peritivist və materialist cərəyanların dağınıq da olsa, təsirləri bəzi türk xalqlarının bir qisminə dini əqidələrin sarsıtmasına yol açdı. Hətta qaynaqları və təsirləri bu gün üçün də bilinməyən pessimizm kimi fikir axınları yayılmağa başladı. Bəzi sənətkarların bunun təsiri altına düşməsi heç kəsə sirr deyil. Avropadan Asiyaya gələn fəlsəfi fikir axınları Azərbaycanda da təsirsiz qalmırdı. Xüsusən Qafqaz Cənubiyanın mərkəzi olan Tiflisdə xeyli miqdarda Avropa alimləri, səyyahları, yazıçıları toplaşmışdı ki, bu prosesdə onların mühüm rol oynadığı şübhəsizdir. Xüsusən M.F.Axundzadənin islam dininə münasibətində və bəzi mübahisəli fikirlərində bu faktor az rol oynamırdı.

Türkiyədə bu cür islam dinindən sapmalar Tənzimat dövründə İbrahim Şünasinin yaradıcılığında da özünü göstərmiş. Hələ bundan xeyli əvvəl Tənzimat hərəkatını görmədən vəfat edən türk dövlət adamı olan Akif Paşanın (1787-1845) «Adəmi qəsidəsi»nin dili və estetik sistemi klassik romantik yaradıcılığa bağlı olmaqla yanaşı, qüvvətli bir ehtirasa fəniyyətin və bədbinliyin fəlsəfəsinə əsaslanmışdı.

Əsərdəki cənnəti rədd etməyin bəlkə də təsəvvüf ənənələri ilə bağlı olduğunu düşünsək də, tanrının varlığında yox olmağa imkan verməyən islami ənənələrə yad olan bir münasibət görünməkdədir. Akif Paşanın klassik türk ədəbiyyatında başqa bir örnəyi görünməyən bu əsəri sonralar Ziya Paşanın, Əbdülhəq Hamidin, Mehmet Akifin yaradıcılığında aşkar görünür.

İbrahim Şünasi yaradıcılığına gəldikdə, onun yaradıcılığında ənənədən fərqli mövqe nümayiş etdirən şeirlər toplusu olan «Müntəxəbatı-Eşar» (1862) əsərində dini tənqid yer almışdı. İbrahim Şünasi bu divançəsində nə yazmadığı kimi, İslam peyğəmbərindən də bəhs etməyib.

Ancaq «Adəmi qəsidəsinin» müəllifi Akif Paşada rast gəldiyimiz inanc böhranı İbrahim Şünasidə yoxdur. Ziya Paşa şeirlərinin birində deyirdi:

Sübhane mən tahayyerə fisunihil-ukül,

Sübhane men bi-kudrketivi ya cürül-fühul.

(İzahı belədir: Yaratdıqları ilə ağılları heyran edən, qüdrətiylə ən güclüləri aciz buraxan Allaha təciz edirəm) Ziya Paşanın bu düşüncələri və ya buna bənzər fikirləri öz dövrünün şairlərindən heç birində görünür. Ancaq yarım əsr sonra islama qarşı bu cür münasibəti Mehmet Akifin yaradıcılığında müşahidə edirik.

Dinə münasibətdə ənənəvi mövqedən kənara çıxma halları Əbdülhəq Hamidin əsərlərində də təkrar olunur. Hamid daha sox duyğularının və sərbəst ilhamının idarə etdiyi bir sənətkardır. Şair həyat, ölüm və qədər qarşısında Ziya Paşadan daha sürətli psixoloji məqamları, həyatının böyük fəlakət qarşısında olduğunu öz əsərlərində ifadə etmişdir. «Məqbər» (1885) əsəri bunu bir daha sübut etdi. Bu əsər Əbdülhəq Hamidin metafizik böhran keçirdiyinin açıq təzahürüdür. Poemada tərəddüd, şübhə, üsyan və təvəkkül fəlsəfəsi, psixoloji bir böhranın təzahürləri dərhal nəzərə çarpır. Hamid bu əsərində müntəzəm olaraq suallar yağdırmaqdan, ancaq heç bir cavab almayan, ancaq metafizik məsələləri və inanc qapılarını dağıtmaqdan belə çəkinmir. Aşağıdakı misralarda öz-özünü qəhr edən, Tanrıya üz tutub suallar verən bir sənətkar deyir:

*Verdin bana böylə bir müsibət
Etdin beni düşməni mühabbet.
Ya bir kulu sevmiyormusan sen?
Ya böylə ölüm deyilmi erkən?*

«Tənzima»-nın XIX əsrin sonuna qədər davam etdiyi aydındır. XX əsrin bütün münafişələrinə rəğmən, həmin dövrü «Avropa XX əsri» kimi səciyyələndirmək olar. Türkiyədə məşrutiyyət hərəkətindən sonra fikir axınlarının hamısı Qərbdən gəlirdi. Şübhəsiz ki, yeni əsrin ilk onilliyində Türk ədəbiyyatında olduğu kimi, mətbuatında da bir süstlük müşahidə olunurdu. Senzuranın ciddiliyi, yazıçılar üzərinə olan psixoloji başqılar belə vəziyyətin yaranmasına imkan vermişdi. Bu səbəblərdən 1901-1908-ci illərdə ədəbi fikirdə bir durğunluq yaranmışdı.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq Avropa ölkələrində türklərin sayı artmağa başladı. Avropadakı qaynar siyasi həyatın təsiri ilə İzmir, Selanik, Şam, Qahirə bölgələrində siyasi fəallıq artmağa başladı. 1908-ci ildən isə kütləvi xarakter aldı. Hürriyyət, müsavət, ədalət, istiqlal kimi şüarlarla bəzədilən bayraqlar küçələri doldurdu. Türkiyə yaxın tarixinin ən hür, mətbuat isə sərbəst bir dövrünə girdi. Yayım orqanlarının sayı az bir müddətdə iki yüzü keçdi. Senzura rəsmən olmasa da, praktik olaraq aradan qaldırıldı.

Ancaq bu hədsiz sərbəstlik və hürriyyət uzun müddət davam etmədi. İttihad və tərəqqi hökuməti tərəfindən müəyyən təzyiqlər, məhkəmələr, sürgünlər gəldi. «Əbdülhəmid dövrünü aramaq» bəhanəsiylə başlayan bu təzyiqlər bir müddət davam etdi.

İkinci məşrutiyyət sonrasında fəlsəfi deyil, daha çox sosial və siyasi planda meydana çıxan fikir qrupları baş verən təzyiqlərə təpki şəklində yaranmışdı. Əmələ gələn bu fikir axınları avropaçılıq, osmanlıçılıq, türkçülük və islamçılıq formalarında özünü göstərirdi. Avropaçılıq cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən bir bütöv, böyük bir hərəkət kimi qəbul olunurdu. Cümhuriyyət dönməndə də Avropalaşmaq hərəkəti davam edirdi.

Osmanlıçılıq anlayışının Türkiyənin siyasi tarixinə nə vaxtdan girdiyi dəqiq bilinmir. Avropada başlayan, Osmanlı torpaqlarına keçməsindən ehtiyat edilən millətçilik axınlarına qarşı osmanlıçılıq bir sipər kimi meydana çıxmışdır. Bu məsələyə ilk dəfə münasibət bildirən və onu izah edən Yusif Akçura «Üç tərzə siyasət» əsərində osmanlıçılığın İkinci Mehmetin hakimiyyətdə olduğu illərdə meydana çıxdığını bildirirdi. Ancaq Balkan savaşlarından sonra osmanlıçılıq anlayışını davam etdirməyə lüzum qalmadı.

İkinci məşrutiyyətdən sonra üzə çıxan Türkçülük hərəkəti öz başlanğıcını 40 il əvvəldən Mustafa Cəlaləddin və Əhməd Vetik paşalarla Əli Süavinin elmi əsərlərindən götürüb. Bu əsərlərdə osmanlı əvəzinə türkçülükdən bəhs olunurdu. Türkçülük təkcə Türkiyə ərazisində yaşayan toplum deyil, İranda, Qafqazda və Rusiyada yaşayan türkləri də əhatə edirdi. Cövdət Paşa (1822-1895), Şəmsəddin Sami (1850-1904), Bursalı Mehmed Tahir (1861-1925) kimi mütəfəkkirlər öz əsərlərində bu anlamın mahiyyətini izah edirdilər. Təşkilatlanması isə «Türk dərənəyi», «Türk ocağı», «Türk yurdu» kimi dərnek və dərgilərdə həyata keçirilirdi. «İttihad və tərəqqi» cəmiyyəti də bunu təqib edirdi.

Bu hərəkətin siyasi əsaslarını Ziya Göyalp hazırlamışdı. M.Ə.Yurdaqul (1868-1944), Müftioğlu Əhməd Hikmət (1870-1927), Yusif Akçura (1876-1935), Həmdullah Subhi (Tanrıövr) (1885-1966) kimi elm adamları, Ömər Seyfəddin (1884-1929), Əli Canib (Yöntəm, 1887-1967) və Fuad Köprülüzadə kimi yazıçı və ədəbiyyatşünaslar ədəbi zəminini hazırlamışdı.

Türkçülük slavyan millətçiliyinə qarşı təpki olaraq yaranmış, Osmanlı yerinə yeni bir anlayış, geniş bir tarix və coğrafiya anlayışı kimi ortaya çıxmışdı. Bu bütün türk irqini içinə alan dövlətçilik anlayışı mənasına gəlirdi.

«Türkçülüyn əsasları» mədəniyyət, əxlaq və sosial düzəndə bir çox milli mətləbləri izah edirdi. Türkçülük ideologiyası Türk ocaqlarının 1931-ci ildə bağlanması qədər cümhuriyyətin yeri rəsmi görüşü kimi fəaliyyət göstərmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra nisbi bir

sərbəstlik qazanan fikir cərəyanları sırasında özünə yer tapan millətçilik hərəkatı – “Türkləşmək, Müasirləşmək, İslamlaşmaq” forması yenidən gündəmə gəlmişdir.

Türkçülük kimi islamçılıq da İkinci Məşrutıyyətdən sonra daha da inkişaf edən, əvvəli XIX əsrin ortalarından başlayan bir fikir və siyasi axındır. İslamçılıq hərəkatı ilk mərhələdə bu sözün əsil anlamında lazımınca istifadə olunmamış, sonralar Türkçülüyə analoji olaraq sistemləşdirilmişdir. Bunun yerinə 1870-ci ildən «İttihadi-islam» kəlməsi işlənmişdir. Həmin illərdə islamçılıq Namiq Kamalın, Əhməd Midhət Əfəndinin və başqalarının yaradıcılığında özünü göstərüb. Bir qədər sonra isə avropalaşmaq və türkçüləşmək anlamına qarşı qoyulmuşdur. Mehmet Akif (1873-1936), Əhməd Naim (1872-1934), Musa Kazım (1858-1920), Mustafa Səbri (1869-1954), İsmayıl Həqqinin (1868-1946) əsərləri bunu bir daha təsdiq edir.

Siyasi Tənzimat ilə ədəbiyyatda avropalaşmanın başlanğıcı arasında 20 ilə qədər bir məsafə var. Belə ki, siyasi Tənzimatın nə vaxt başa çatdığı da mübahisəlidir. Birinci Məşrutıyyətin (1876) və ya İkinci Məşrutıyyətin (1908) elanı kimi yeni siyasi hadisələrə bağlanaraq 37, yaxud 69 illik bir Tənzimat dövrünün varlığını qəbul edən tarixlər var. Hətta Tənzimat ədəbiyyatı adı belə çox sonralar milli ədəbiyyat dövrəmi yazıçılarının tərəfindən işlənmişdir.

Ədəbiyyat tarixlərində Tənzimat ədəbiyyatı 1859-cü ildən başlayıb, «Sərvəti fəvvan» (1896) qurulduğu vaxtla tamamlanır. Əvvəlcə «Şünası məktəbi ədəbiyyatı», daha sonralar «Ədəbiyyati-Cədidə», nəhayət, «Şünası-Ziya Paşa – Namiq Kamal» qrupu olaraq tanınmışdır. Tənzimat ədəbiyyatının birinci mərhələsinin II Əbdülhəmidin taxta çıxması (1876), birinci Məşrutıyyətin elan olunması (1876), Məclisi Məhbusanın açılışı (1877) kimi bir-birinə yaxın hadisələrin baş verdiyi tarixlərdə sona çatdığı hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Aydın olur ki, ədəbiyyatı dövrlərə ayıran ölçülər də yenə siyasi hadisələrə işarə edir. Yalnız Əhməd Hadi Tanpınar «Məqbər»in yayım tarixini (1885) Tənzimatın ilk mərhələsinin sona çatması kimi dəyərləndirir. Şünası-Ziya Paşa-Namiq Kamal ədəbi məktəbinin ən önəmli özəlliyi siyasi-sosial bir hərəkatı təmsil etməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, II c, Bakı: Elm, 2007, 632 s.
2. Həbibbəyli İ. Anadilli ədəbiyyat epoxası. “525-ci qəzet”, 11 dekabr, 2017.
3. Rüstəmov A. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl. Bakı: Elm, 1990.
4. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1965, 476 s.
5. Əkrəm C. Ərüzün nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı: Elm, 1977.

РЕЗЮМЕ

ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мустафаев М.Б.

Ключевые слова: *тюркское мышление, Ахмед Ясеви, персидская литература, литература тасаввуфа, Хатемоглу*

Тюркское художественное мышление имеет древние и богатые литературные традиции. Тюркская литература, возникшая до принятия исламской религии, после того, как вошла в единое литературное пространство, попала под влияние персидской литературы. Эта литература, существовавшая в форме персидской литературы, состояла из слога *аруз*. В Анadolу, в Румели, а также на географических территориях, где проживали азербайджанские турки, вокруг тюркских шейхов собрались народные массы, широко распространилась народная речь. В статье исследуются различные источники тюркской литературы, литература тасаввуфа и творчество таких его представителей как Гасаноглу, Ахмет Йесеви, Ахмет Фаик.

SUMMARY
THE FACTOR OF NATIONAL THINKING IN TURKIC LITERATURE
Mustafayev M.B.

Key words: *Turkic thinking, Ahmed Yasevi, Persian literature, tasawwuf literature, Hatemoglu*

Turkic artistic thinking has an ancient and rich literary tradition. Turkic literature, which arose before the adoption of the Islamic religion, after entering a single literary space, came under the influence of Persian literature. This literature, written in the form of Persian literature, consisted of the syllable *aruz*. In Anadolu, in Rumeli, as well as in the geographical territories where the Azeri Turks, the masses gathered around the Turkic sheikhs, the folk speech was widely spread.

In the article, various sources of Turkic literature, the literature of tasawwuf and the work of such representatives as Hasanoglu, Ahmet Yessevi, Ahmet Faik have been studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.10.2020
	Son variant	14.12.2020

УДК 821.111

ЭМАНСИПАЦИЯ ЖЕНЩИН В XX ВЕКЕ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ЖЕНСКАЯ ТЕМАТИКА В ЛИТЕРАТУРЕ

ЯХЪЯЕВА КЯМАЛЯ ЯХЪЯ кызы*Сумгаитский государственный университет, ст. преподаватель*yahyayeva77@mail.ru

Ключевые слова: женщины, женщины-писательницы, феминизм, гендер, женская литература, общество

На заре XX века произошли изменения практически во всех сферах повседневной жизни женщин, от домашней сферы до общественной жизни. В этот период зарождается женское движение, направленное на борьбу за равные права, возникают новые женские организации и появляется новое поколение женщин, занимающихся литературой и искусством. Все это приводит к преобразованию традиционной, патриархальной социальной структуры во всем мире.

Первая Мировая война послужила толчком к дальнейшему развитию социальных сдвигов, наметившихся еще в начале века. Это происходило по мере того, как рынок труда, в котором ранее доминировали мужчины, стал все более активно привлекать женщин. К середине двадцатого столетия деятельность и проблемы женщин получили признание и стали важным элементом в литературной, научной и культурной сфере ряда стран. В свою очередь это привело к революционным изменениям как в социальной, так и в домашней роли женщин. [5]

Конец девятнадцатого столетия ознаменовался ростом движения избирательного права в Англии и Соединенных Штатах, когда женщины боролись за достижение политического равенства. Суфражисты¹, часто проявляющие большую смелость в выражениях протеста, представляли собой резкий контраст с образом идеальной женщины той эпохи. Женскому идеалу того периода более соответствовали деликатные, скромные и молчаливые женщины, ограниченные своим внутренним миром. Несмотря на трудную борьбу, которую пришлось вести английским женщинам и множество связанных с этим проблем, они в конечном итоге получили право голоса. Отчасти это произошло из-за изменившегося восприятия способностей женщин после Первой Мировой войны. Поскольку мужчин призвали на войну, компании, которые ранее, ограничивали занятость на высоко оплачиваемых работах белыми мужчинами обнаружили, что открывают свои двери для белых женщин и чернокожих мужчин. Расовая и гендерная напряженность возросла за это время, и многие рабочие места фактически были окончательно переопределены как “женская работа”, включая преподавание, уход за больными, работу секретаря, телефонные операции. Помимо рабочего труда, женщины активно участвовали в политической и культурной жизни Англии. В первые десятилетия XX века, часто называемые прогрессивной эрой, возник новый образ женщины в обществе, который претерпел заметную трансформацию по сравнению со скромным, хрупким женским стереотипом конца викторианской эпохи. [5]

¹ <https://ru.wikipedia.org> Суфражистки (от [фр. suffrage](#) – избирательное право) – участницы движения за предоставление [женщинам избирательных прав](#). Также суфражистки выступали против дискриминации женщин в целом в политической и экономической жизни.

Прогрессивные женщины носили укороченные юбки, курили, танцевали на публике, устраивались на работу и обычно делали то, что женщинам XIX века было запрещено. Тем не менее, этот образ “новой женщины” 1920-х годов имел ограничения для определенных групп населения, а именно сюда входили только молодые, белые люди и представители среднего класса.

Появление большого количества молодых работающих женщин после Первой Мировой войны нашло свое отражение и в киноиндустрии, став ее главной культурной силой. Тем не менее, фильмы той эпохи продолжали укреплять устаревшие стереотипы о месте женщин в обществе.

Если в ранних кинематографических сюжетах часто изображались бедные женщины, которые находили успех и удовлетворение в браке с богатыми мужчинами, то в фильмах 1920-х годов изображены молодые, смелые работающие женщины, которые как и их предшественницы, могли достичь истинного счастья только путем женитьбы на своих боссах.

В XX веке женщины средних слоев общества получили возможность оценить происходившие в обществе перемены и умело ими воспользоваться. Женщины больше других были заинтересованы в общественной деятельности, в получении образования и престижной профессии, в обретении гражданских прав. Сильно возрос интерес женщин к чтению. Если в Викторианскую эпоху чтение помогало заполнить долгие часы досуга, в 1900-х годах девушки часто носили книжки в сумках и читали их по пути на работу в поездах и автобусах. [4]

Женщинам интересны были романы о любовных приключениях, и над удовлетворением потребностей читающей публики работали писатели обоих полов. Литературные критики чернили жанр, высмеивая вкусы машинисток, кухарок и служанок: считалось, что так называемые романы для продавщиц недостойны серьезного внимания.

К. Дьюхауз в книге “Воспитание девочек в поздневикторианской и эдвардинской Англии” поднимает вопрос о социальном конструировании женственности и о социализации девочек в обществе и семье. К. Дьюхауз считала, что викторианская модель женственности, предполагавшая экономическую и интеллектуальную зависимость женщин от мужчины, была очень глубоко укоренена в сознании людей и в своих основных чертах продолжала существовать в начале XX века, даже с возникновением нового образа женщины. О чем, по мнению автора, говорит тот факт, что даже окончившие высшие учебные заведения девушки, продолжали развивать усвоенные гендерные представления. Они предпочитали “женские профессии” педагога или социального работника. [4]

В обществе материнство и гармония дома считались главным достижением женщин, многие старались жениться, растить детей и обрести истинное счастье в семейной жизни. Но не каждый мог позволить себе построить идеальный брак и идеальную семью. Женщины все чаще критиковали общество, которое ограничивало их и мешало им развиваться и достичь независимости.

После Второй Мировой войны Англия утратила свое превосходство в мире и потеряла свое влияние над колониями. В послевоенные годы из-за экономических трудностей, Англия теряет свою силу на геополитической арене. Политическая история Британии после окончания Второй мировой войны делится приблизительно на два периода: первый – так называемый период “послевоенного урегулирования”, второй временем правления Маргарет Тэтчер.[2]

Во время войны, чтобы обеспечить военные потребности страны женщины были мобилизованы в различные сферы промышленности, что послужило новаторским видением женской активности в общественной жизни.

В течение 1940-х и 1950-х годов сменявшие друг друга правительства Великобритании, как лейбористские, так и консерваторы представили ряд инициатив и законодательных реформ, нацеленных на восстановление страны, разрушенных бомбами, на восстановление психологического и физического благополучия и содействия в семейной жизни.

Все перемены не могли, не отразиться в английской литературе. Как и во всех странах Запада, к этому периоду изменился социальный состав ее носителей: если в 1930-е годы культура была представлена в основном привилегированными классами, то после войны с разрушением классовых барьеров доступ к высокой культуре и образованию получили самые широкие слои общества. В связи с этим писатели старшего поколения вплоть до 1970-х годов неоднократно выражали обеспокоенность по поводу снижения образовательного и культурного уровня британцев. [7, с.434]

Всего за десять коротких лет Лондон превратился из мрачного, консервативного города, только начинающего забывать о бедах Второй мировой войны, в столицу мира, полную свободы, надежд и обещаний. [2]

Одним из главных определяющих аспектов 1960-х годов была музыка. Хотя рок-н-ролл начал оказывать влияние на Великобританию в 1950-х годах, с появлением группы «Битлз», эта музыка действительно сделала революционные изменения в обществе. Эта группа отличный пример того, как музыка повлияла на жизнь молодых британцев. [2, с.424]

В период “холодной войны” в Англии популярным жанром считался шпионский триллер. Особый интерес вызывал роман Иэна Флеминга о Джеймсе Бонде, произведения Фредерика Форсайта, Лена Дейтона, Джона Ле Карре. Характерно, что все эти писатели были известны благодаря экранизации их романов. Однако массовая литература была не всегда политизирована. [2]

В 1950-е годы в связи с распадом империи привлекает интерес социальный антиколониальный роман: Дж. Олдридж, Р. Льюис, Б.Дэвидсон, Д. Стюарт. В 1950-1960-е годы социальная обстановка в стране способствует новому интересу к социализму. [3, с.43]

После Второй Мировой войны в литературе Англии получает широкое распространение также философский жанр романа, повести, новеллы. Впервые он заявляет о себе в начале 50-х годов, когда были опубликованы первые работы А. Мердока и Уильяма Голдинга.

В 50-70-х годов XX века рабочая тема становится актуальной в литературе. Роман 60-70-х годов в Англии отличается новыми чертами по сравнению с пролетарским романом 20-30-х годов. Рабочий, который в первых пролетарских романах был только частью темной массы, теперь изображался как неповторимая индивидуальность. Если раньше большое место в произведении занимало натуралистическое описание производства, то теперь на первый план выдвигаются нравственно – психологические проблемы. [3]

Хорошо известно, что происхождение феминизма на Западе относится к 19 веку. Результатом этого движения стало то, что женщины получили право голоса и юридическое равноправие. К середине 20 века феминизм стал широким общественным движением. В 1960-х и 1970-х годах началось движение против дискриминации женщин в сфере бытовых отношений, на работе, в сфере культуры и т.д.

Во многих отношениях традиционная феминистская критика, основанная на взглядах Симоны де Бовуар, более склонна к социальным и политическим аспектам и рассматривает женщин в контексте социальных процессов, но игнорирует биологические, психологические и другие аспекты. В этом смысле идея Симоны де Бовуар, автора книги «Второй пол»: “Женщиной не рождаются, ей становятся» звучит как призыв традиционного феминизма. [6, с.283]

Одной из основных проблем современной феминистской критики и литературоведения, которая сформировалась в 70–80-х годах XX века, является женская литература «женское

письмо». По мнению теоретиков-феминисток, эта литература во многих отношениях отличается от "патриархальной" и традиционной "мужской" литературы. С этой точки зрения феминистская литература подтверждает два факта: существование особой женской культуры и право женщины с особым чутьем интерпретировать литературное произведение.

Женщины XX века старались описать собственную модель видения мира. Феминистские исследователи убеждены, что лучшим способом самовыражения является письмо, свой язык. Исходя из этого на рубеже XX-XXI столетий, женщины-писательницы начали уделять больше внимания своему личному опыту, переживаниям, наблюдениям. Очень важным для них в этот период становится поиск особых способов восприятия и оценки реальности. Таким способом они пытаются отойти от общеизвестных стандартов мужской литературной традиции.

Писательницы Великобритании и их литературные произведения по достоинству оценивались литературоведами. В Британии сложилась традиция "высокой" женской литературы. Произведения Джейн Остин, сестер Бронте, Мери Шелли, Элизабет Гаскелл, Джордж Эллиот, а также более поздние, но не менее значительные произведения Агаты Кристи, Вирджиния Вульф, Айрис Мердок, Дорис Лессинг, Фей Уолдон всегда вызывали особый интерес. [1; 3]

Дадим общее представление о статусе женщины XX века в 1950-х 1960-х годах на примере произведения Дорис Лессинг "Золотая тетрадь". Следует отметить что, события произведения "Золотая тетрадь" происходят в 60-е годы, но вопрос феминизации общества стал проявлять себя еще в 50-е годы. В 1950-е годы "британская женщина" страдает от серьезных социальных условностей и ограничений, а также от ущемления прав женщин в обществе, в пользу мужчин. Женщина обязана была сидеть дома, обслуживать мужа, доставлять ему удовольствие и присматривать за детьми. Кроме того, ей запрещено было выходить на работу. В английской литературе женщины описываются как слабые, пассивные, глупые и счастливые, когда они заботятся о детях. Миф "счастливой" домохозяйки – матери в 1950-х годах крушится с осознанием своих прав и непримиримостью к господству мужчин.

Уставшие, связанные социальными традициями и ограниченными грузом "домашнего хозяйства" женщины, а именно те, кто связаны любовными браками и материнством как женщины Лессинг, вступают в беспорядочные отношения с мужчинами в попытке достичь свободы и индивидуальности. Вместо того, чтобы достичь своих великих целей, женщины Лессинг в своих отношениях с мужчинами все больше падают вниз. Женщины, неудовлетворенные своей ролью в доме, которую Лессинг называет "болезнь домохозяек", совершают преступление против себя, пытаясь найти выход из тупика изолируют себя от общества.

В XX веке эмансипированные женщины-писатели скрывали свою личность, используя псевдонимы, из-за страха отчуждения и трудностей с которыми они сталкивались, когда пытались напечатать свои произведения. Именно по этой причине после публикации "Золотой тетради" Лессинг использует псевдоним Джеймс Сомерс. Маргинальное положение в обществе и недооценивание работ писательниц, вынуждало их порой пользоваться псевдонимом. Тем самым они хотели положить конец своим проблемам и смело писать о том, что возмущало женщин в семье и обществе и касалось гендерных процессов.

Подводя итог, можно прийти к заключению, что все изменения, происходящие в обществе в середине XX века, повлияли на становление образа независимой женщины. Дорис Лессинг одна из тех писателей, кто ярко изображает женскую сущность, ее характер, положение роли в обществе. Писательница показывает образы женщин, которые

оказываются втянуты в социальные проблемы и гендерную борьбу, и не всегда им удается выходить из этой битвы победителем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ремаева Ю.Г. Постфеминистская проза Британии на рубеже XX- XXI вв.: феномен “чиклит”. Автореферат, 2017, 21 с.
2. Михальская Н.П., Аникин Г.В.: История английской литературы. Литература рабочей темы. Учебник для гуманитарных факультетов высших учебных заведений М.: Издательский центр «Академия», 1998, 528 с.
3. Novikova V.G. British social novel during the postmodern era: A monograph.-Nizhni Novgorod University: Nizhni Novgorod University Press, 2013, 369 p.
4. Duhouse C. Girls growing up in Late Victorian and Edwardian England L., 1981, 151p.
5. Нестерова С. А. Образ английской и американской женщины представлении современников (последняя треть XIX - начало XX веков). Автореферат. Самара, 2004, 24 с.
6. Beauvoir, Simone de. The Second Sex.trans. Constance Borde and Sheila Malovany Chevallier. (NewYork: VintageBooks, 2011), 973p.
7. Зарубежная литература XX века: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.М.Толмачёв, В.Д.Седельник, Д.А.Иванов и др.; Под ред. В.М.Толмачёва. М.: Издательский центр «Академия», 2003, 640 с.

XÜLASƏ

BÖYÜK BRİTANİYADA XX ƏSRDƏ QADINLARIN EMANSİPASIYASI VƏ ƏDƏBİYYATDA QADIN MÖVZUSU

Yahyayeva K.Y.

Açar sözlər: *qadınlar, qadın yazıçıları, feminizm, gender, qadın ədəbiyyatı, cəmiyyət*

Bir sıra amillərin təsiri və hər şeydən əvvəl orta təbəqə nümayəndələrinin ictimai həyatda fəal iştirakı ilə ingilis cəmiyyətinin şüurunda azad edilmiş bir qadın obrazı formalaşdı. Cinsi bərabərlik problemi Doris Lessinqin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Yazıçı əsərlərində cəmiyyətdə azadlıq mövzusunı təqdim edərək, azad qadınların tənha olduqlarını göstərir. Doris Lessinqin əsərlərində qadın obrazlarının təfsiri qadının ailədiki və cəmiyyətdəki rolunu anlamağa kömək edə bilər.

SUMMARY

WOMAN'S EMANCIPATION IN THE TWENTIETH CENTURY IN GREAT BRITAIN AND THE TOPIC OF WOMAN IN LITERATURE

Yahyayeva K.Y.

Key words: *women, women-writers, feminism, gender, woman writing, society*

Under the influence of a number of factors and, above all, the active participation of representatives of the middle class in public life, a new image of an emancipated woman was formed in the minds of English society. The problem of gender equality is reflected in the works of Doris Lessing. The writer perfectly presented the theme of freedom and loneliness of free women in her works. Interpretation of female images in the works of Doris Lessing can help to comprehend the role of women in the family and in the society.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.10.2020
	Son variant	03.12.2020

TƏRCÜMƏDƏ SƏTİRALTI MƏNALARIN ÖTÜRÜLMƏSİ PROBLEMİ**MƏMMƏDSOY RÖVŞƏN RAHİB oğlu***Bakı Slavyan Universiteti, doktorant*sevinc.n@mail.ru*Açar sözlər: mətn, lirika, peyzaj, ekspressivlik, fəlsəfi mühakimə, xorey, təzad*

Boris Leonidoviç Pasternakın "Mart" şeirindəki lirik düşüncələrin dinamikası və ekspressivliyi ilk misralardan oxucunu öz təsiri altına alır və onu şairin mətnin alt qatında gizlətdiyi mühakimələrə doğru istiqamətləndirir. Şeirin əsasında bir zəhmətkeş kənd adamının gözü ilə təsvir edilən baharın gəlişinin parlaq mənzərəsi dayanır. Ümumiyyətlə, B.Pasternak bütün yaradıcılığı boyu oxucuya təbiət və insan qəlbinin yanaşı mövcud olmasını və qarışıqlıqlı təsirini göstərməyə və izah etməyə çalışmışdır. Lirik üslubda təbiət mənzərəsinin təsviri həmişə Pasternakı digər yazıçılardan, şairlərdən fərqləndirmişdir. "Mart" şeiri müharibədən sonra – 1947-ci ilin baharında qələmə alınıb. "Mart"a qədər və "Mart"dan sonra da B.Pasternak yazın gəlişini, bahar əhvali-ruhiyyəsini tərənnüm və təsvir edən bu məzmununda onlarla şeir yazmışdır: "Весна", "Весна в лесу", "Весенняя распутица", "Весенний день тридцатого апреля...", "Опять весна", "Весеннею порою...", "Весна, ты сырость рудника в висках...". Ancaq "Mart" həm məzmununa görə, həm də bədii-estetik dəyərinə görə həmin şeirlərdən ciddi surətdə fərqlənir.

Məlum olduğu kimi, "Mart" sözü latın dilindən götürülmüş, müharibə Allahı ilə bağlı olan Marsla əyniköklü olmaqla qışın yazla qarşıdurmasını əks etdirir. Bu söz "bahar", "hərərət", "sevinc" və "mülayimlik" assosiasiyası yaratmaqla bərabər, soyuqluq, sərtlik, dözülməzlik assosiasiyası da yaradır. "Mart" şeiri yazılarda B.Pasternakın yaradıcılığına Sovet hakimiyyətinin münasibəti kəskinləşmiş, ədəbi tənqid ideoloji prinsiplərdən çıxış edərək onu davamlı şəkildə hədəfə alır, yazdıqlarının ideya baxımından sosializm idealları ilə uyğun gəlmədiyini vurğulayırdı. Buna baxmayaraq, həmin illərdə B.Pasternak rus həyatının epik mənzərəsini verən, rus məişətini, psixologiyasını, adət-ənənəsini, xristianlığın mahiyyətini ehtiva edən və onun Nobel sevinci yaşamasında mühüm rol oynayan "Doktor Jivaqo" romanı üzərində işləyirdi. O roman ki, məşhur ədəbiyyatşünas E.Q.Qerşteyn onu "ölməzlik haqqında kitab", "bizim bildiklərimizin ən müasiri" adlandırmışdı. "Bu roman nə qədər insana yol yoldaşı olacaq, o, nə qədər yeni fikirlər, hisslər doğuracaq, onun nə qədər davamçıları, izləyiciləri olacaq". Pasternakın həmin romanla paralel şəkildə qələmə aldığı şeirlər arasında dünyagörüş, fəlsəfi-nəzəri yanaşma baxımından bir doğrmaqlıq var; nəslə poeziya burada sintezdədir, narazılıq, həyacan, təşviş dərhal diqqəti cəlb edir. Şair bu şeirdə dünyanı ziddiyyətli tərəfləri ilə birgə götürür, sətirlər arasındakı təzadlar həyatın qara-ağ rənglərindən doğur. Şair "Mart" şeirində sadə və zahirən adi görünən sözlərlə insanı heyranə salan metaforalar yaradırdı. Mart şairin təsəvvüründə sürətlə azadlığa tələsən həyatın cilovlanmayan qüvvələrinin təmərküzləşməsi ayı idi. Təbiətin qış "zəncirlərindən" azad olması şair tərəfindən mürəkkəb bir proses kimi təsəvvür edilirdi. Buna görə də möhkəm sağlamlıq və qaynar enerji ilə dolu heyvan sarayı mart ayının metaforasına çevrilir, qışın əks-sədası, ərpimiş qar ağır xəstəlikdən ölən bir insana bənzəyir. Şeirdə assosiativ elementlərin çoxyönlülüyü və mürəkkəbliyi lirik qəhrəmanın bütün görünən və görünməyən dünyanı ürəyində yerləşdirməyə cəhd etdiyini göstərirdi:

*Bu gecələr! Bu gündüzlər və gecələr!**Taybatay açıqdır mehtərxananın, tövlənin qapısı.*

Oxucular lirik qəhrəmanın hisslərini mənzərə eskizləri vasitəsilə başa düşməyə alışıblar. Ancaq Pasternak insanın emosiyalarının, istəklərinin, hətta insanın simasının təsviri ilə mənzərə

yarada bilən sənətkardır. O, bu şeirdə təbiəti o qədər insanlaşdırıb ki, onu subyektdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Buna şair ən sevdiyi texnikanın – təcəssümün köməyi ilə nail olmuşdur. “Mart” şeirində müəllif adama elə gəlir ki, yalnız təbiəti təsvir edir, lakin bəri başdan vurğulamalıyıq ki, bu təsvir dərin fəlsəfi mühakimələrlə müşayiət olunur. Şair kənd həyatını dəqiq təsvir edir, ancaq dərinlikdən fikir versək, gərək ki, şeirin alt qatında daha dərin mənalar və mühakimələr gizlənmişdir. B. Pasternak sanki insanlara başa salmaq istəyir ki, kənd sakinlərinin qiymətləndirdiyi həyatın sevinci ilə şəhər adamları sevinmir və onu dərk etməyi bacarmırlar. Bu, bir ziddiyyət!

Şeirin yazıldığı dövrdə şəhərlə kəndin həyatı ciddi fərqlənirdi. Vətənin ucqarlarında yaşayan kənd adamları hər gün işləməklə yemək və içmək tapacaqlarına ümid edirdilər. Bu şeirdə Pasternak oxucuya dünyanın onu əhatə edən gözəl peyzajlar barədə düşünməyən adi kənd adamı tərəfindən dərkini verməyə çalışır. Mart belə bir insanın nəzərində yandırıcı günəşdən başqa bir şey deyil. Əgər bir qədər diqqətlə düşünsək, görəcəyik ki, insanlar yazda tarlada necə işləyirlərsə, o cür də məhsul gözləyirlər. Şəhərdə isə yaz sadəcə sevinc və məhəbbət dövrüdür.

Müəllif kənd adamlarının təbiətə, onun gözəlliyinə heç bir maraqları olmadığını dəqiq təsvir edir. Bu insanlar xüsusi dəyərlərə malik olan şəhər adamlarından fərqli olaraq hər gün ağır şəraitdə çalışırlar. Bu mətnin mənasını başa düşmək üçün şeirin üslubuna, söz birləşmələrinə, frazeologizmlərə diqqət yetirmək, onun məzmununu dərinlikdən analiz etmək lazımdır. Əks halda, şeir ətrafındakı gözəl mənzərələri düşünməyən adi zəhmət adamının qavrayışında çox isti bir yaz günəşinin təsvirini verən ənənəvi mətnlərdən biri olaraq qalacaq. Lakin dərin düşüncələr hər şeyin məntiqini açıb göstərir. Müəllif kənd sakinlərinin təbiətə və onun gözəlliyinə qətiyyətli maraq göstərməməsini dəqiq şəkildə çatdırır. Bu insanlar tamamilə fərqli dəyərlərə və qayğılara sahib olan şəhərlilər kimi sevinə bilmir, ağır əməyin yorğunluğunu yaşayırlar. B. Pasternakın yaradıcılıq qayəsini başa düşmək üçün yazı tərzini və sözlərin növbələşməsi ilə bərabər, şeirin məzmununa nüfuz etmək gərəkir.

Peyzaj lirikası nümunəsi olan bu şeir dörd misradan ibarət çarpaz qafiyəli beşsözlü xorey janrında qələmə alınmışdır. İlk və son bənddə qışın sonu, bahar qayğılarının qayıdışı əks olunur. Lirik qəhrəman müəllifin özüdür. Şair ən sadə və hətta ən kiçik detalları belə unutmur. O, hər şeyi sevgi ilə və mehriban bir təbəssümlə qələmə almışdır. Təbiət, gündəlik məişət qayğıları sanki rəssam fırçası ilə, ekspressiv, bir qədər dədəqiq desək, kobud şəkildə təsvir olunur.

Birinci sətir frazeologizmlə başlayır: “yeddiinci tərəf qədər” (Azərbaycan dilində, dabanından tərəf axmaq), bu, müharibə illərinin soyuqlarından sonra yeni başlanan yazın “qızgın günlər”inin başladığına işarədir. Müharibə dövründə nisbətən sakitləşən repressiya məşını yenidən işə düşür. Şair sonra həyacanlı şəkildə deyir: “Bu gecələr, bu gündüzlər və gecələr!”... Sözlərin təkrarı ötən qışın yoxa çıxan izlərinə hücum edən mart haqqında şairin hisslərinin bütövlüyünü ifadə edir. “Həyat tütülməlidir” ifadəsinin özünü metafora kimi qəbul etmək olar, baxmayaraq ki, ilk baxışda adama elə gəlir, onun elə bir dərin mənası yoxdur. Lakin “tütülmək” həyatın boğuculuğunu nəzərə çarpdırır. Səhnə arxasında oynayan aktyorlar arasında inəklər və atlar var, lakin göyərçinlər artıq yulaf yeyirlər. İnversiyadan istifadə baş verənlərin dinamizmini gücləndirir: qar ərileyir, peyin iy verir. Eyni məqsəd üçün kiçiltmə dərəcəsinin şəkildələrindən ustalıqla istifadə olunur: su cığırı. İlk yaz ayının şəkli mürəkkəb sintaksisi çəkməyə kömək edir. Bu mənada B. Pasternakın poeziyası son dərəcə mürəkkəbdir, ancaq məhz bu, onu nüfuz edici, əvəz edilməz, obrazlı edir.

Gedən qışın təsviri zəngin boyalarla verilir: yazın əllərində iş qaynayır, yabanın dişləri sağlamlıq saçır, qar quruyur və söz-söhbətin axarı qanazlığına tutulub. Ümumiyyətlə, gedən qışı xəstə bir insanla müqayisə etmək dünya poeziyası üçün ənənəvi haldır. Peyin qoxusunun havanın tərəvəti ilə müqayisə edilməsi paradoksal görünür. “Taybatay açıqlıq” şeirin bəlkə də əsas motivi, ilkin əhval-ruhiyyəsidir.

B. Pasternakın “Mart” şeiri zahirən həm də şairin həyatsevər lirikasının bariz nümunəsidir. Müharibənin ağır illərindən sonra həyatın sadə sevincləri, dinc əməyin təsviri şeirin üst qatındakı bu

qısa bahar himnini doldurur. Bu şeirin, bəlkə, mürəkkəbliyinə görədir ki, onun dilimizə tərcüməsi çox deyil. Açıq etiraf edək ki, frazeologizmlə başlanan, hər bəndində müxtəlif konfigurasiyalı söz birləşmələri, sintaksis vahidlər işlədilər, fonetik elementlərə geniş yer verilən şeirin tərcüməsində məzmunu, mahiyyəti, əhvali-ruhiyyəni saxlamaq mümkün olsa da, bədii ifadə vasitələrini, təsvir vasitələrini, məcazları olduğu kimi vermək olduqca çətindir. Məsələn, şeirin birinci bəndində işlədilər “Солнце греет до седьмого моря” cümləsini tərcümə etmək yox, onun qarışılığını tapmaq lazım gəlir. Bu şeirin yaxşı tərcüməçilərindən olan S.Babullaoğlu çox düzgün olaraq onu “Gün qovub dabanından çıxardır təri” kimi vermiş, bununla da həm fikrin ifadəliliyini, həm də sonrakı cümlə ilə birgə qış-yaz arasındakı kontrastı dəqiq ifadə etmişdir. Lakin Əyyub Qiyasın tərcüməsi haqqında bu fikri demək mümkün deyil: birinci misranı “günəş adamın kəleyini kəsir” kimi çevirən Ə.Qiyasın tərcüməsində bu şeirə məxsus ən başlıca xüsusiyyət-dinamizm, hərəkətlilik yoxdur. Halbuki bu şeir, ilk növbədə, hərəkətliliyi, canlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Şeirdə işlənən “iş” sözü barədə söhbət açan ədəbiyyatşünas Vahid Şavaliyev yazır: “Mətnə həm birbaşa, həm də bu və ya digər söz və ifadənin şərhində gizli şəkildə işlədilər “iş” sözü son dərəcə əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sözə görə bütün misralar hərəkətdədir, canlıdır, fəaliyyətdədir. Pasternakın təsvir etdiyi yaz, bahar tükənməz fəaliyyət deməkdir.

Birinci bəndin sonrakı iki misrasında bu hərəkətlilik peyzaj çərçivəsində konkretləşir, işin subyektı və obyektı meydana çıxır. Üstəlik, həmin misralarda yaz şəxsləşdirilmişdir, onun əllərində iş qaynayır: “Как у дюжей скотницы работа, Дело у весны кипит в руках”. S.Babullaoğlu həmin misraları “yaz südsağan qadın kimi tərərli, işi başdan aşır, sığmır əlinə” kimi tərcümə etmişdir. Tərcümənin dəqiqliyinə diqqət yetirdikdə, ilk növbədə şair-tərcüməçinin “südsağan qadın” ifadəsini haradan alması sualı doğur. B.Pasternak “doyarka” sözünü işlətsəydi, onda mətn orijinala uyğun olardı. Göründüyü kimi, şair “дюжей скотницы” deyir, deməli məqsəd başqadır. Lüğət yazır: “дюжей-çox güclü, sağlam, möhkəm bədən quruluşlu adam deməkdir”. S.Babullaoğlu niyə belə bir adamı “südsağan” kimi başa düşür anlamaq olmur? Halbuki şair bu sözlə kənd adamının incə daxili aləmi ilə kobud zahiri görkəmini diqqətə çatdırmaq istəyir. Bu misraların Əyyub Qiyas tərcüməsində də qeyd etdiyimiz məqsəd kölgədə qalmışdır: “Maldar qadının işi yenə başından aşır, yaz gəldisə, qayğılar artır, yaman çoxalır”.

Şeirin ikinci bəndi əsasən təcəssümdən ibarətdir. Peyzaj təcəssüm üzərində qurulmuşdur: “Чохнет снег и болен малокровьем, в веточках бессильно синих жил. Но дымится жизнь в хлеву коровьем, и здоровьем пышут зубья вил”. Bu bənddə şair xüsusi və deyərdim ki, bir qədər də cəsarətli metaforalardan istifadə edir, yol verilən söz birləşmələrini bir-birinə qarışdırır. Məsələn, “Solur qar...” birləşməsindəki “solur” sözü adətən bitkilər haqqında işlədilir. Yaxud “tüstülənir həyat” birləşməsini götürərək, bu ifadə, adətən, buxarlanma ilə bağlı istifadə olunur. Amma şair başqa söz demək istəyir: “qar soluxur”, yəni ölür, canlı varlıqlar kimi, o, öz mövqeyini yaza verir; tüstülənir həyat isə yenidən doğulma, yeni hala keçmək kimi qəbul edilir. Həmin bəndin sətri tərcüməsinə diqqət yetirək: “Qar solur və qan azlığı xəstəliyinə düşərdi, budaqlarda zəif mavi damarlar, həyat tüstülənir inək axurunda, yabanın dişləri sağlamlıq saçır”. S. Babullaoğlu ikinci bəndi aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*Azalıbdı qanı qarın, soluxur,
Budaqlarda gömgöy çıxır damarlar.
Axurlarda indi həyat vurnuxur,
Dişlərini şaqıldadır yabalar.*

Tərcümə orijinala çox yaxındır, üçüncü misranı istisna etsək, fikir və sözlər olduğu kimi saxlanılmışdır, lakin incə məna fərqi qorumaq mümkün olmamışdır. Məsələn, birinci misrada şair qarın ölməkdə olduğunu və buna səbəb kimi qan azlığı xəstəliyini göstərir. Ancaq tərcümədə xəstəlik məsələsi kənara qoyulub. Üçüncü misrada isə “tüstülənir həyat” əvəzinə “həyat vurnuxur” birləşməsi işlənmişdir ki, bu da yenidən doğuşu, canlanmanı ifadə edə bilmir.

Ə.Qiyasın tərcüməsində isə, artıq söz və ifadələrə çox yer verilmişdir ki, bu da şeiri orijinaldan uzaqlaşdırmışdır. Yuxarıdakı bəndin Ə.Qiyas tərəfindən edilmiş tərcüməsini nəzərdən keçirək:

*Xəstə bənizli qar da yavaş-yavaş əriyir,
Budaqların göy damarları oyanır.
Amma tövlə hələ də inək nəfəsinə qızınır,
Yaba dişlərini qıcıyıb iş görür.*

Göründüyü kimi, birinci və üçüncü misralar orijinaldan uzaqdır. Tərcüməçi birinci misrada “qan azlığı”, üçüncü misrada isə “tüstülənir həyat” metaforasını buraxmış, bununla da şeirdə çox böyük əhəmiyyət daşıyan şəxsləndirilmə prosesi yarımçıq qalmışdır.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, Pasternakın peyzaj lirikası təsviri xarakter daşısa da, özündə böyük fəlsəfi mühakimələri birləşdirir. Əslən, moskvalı olan B.Pasternak kənd həyatını incə bir şəkildə əks etdirə bilmiş, ancaq bu zaman əsərə gizli bir məna vermişdir. O, göstərmişdir ki, kənd insanları kiçik şeylərə də sevinə bilər, şəhərlilər üçün isə müəllifin təsvir etdiyi mart peyzajı vəhşi və vulqar görünür. Şeirin son bəndində bu daha aydın ifadə olunmuşdur: “Mehtərxana və tövlə taybatay açıq, göyərçinlər qar üstündə yulafı dimdikləyir, sakın və günahkarların hamısı təzə peyin havası qoxuyur”. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, bu şeir başdan-başa kontrastlardan ibarətdir: qış-yaz; xəstə-sağlam; qar-günəş; şəhər-kənd; təmiz hava-peyin və s. Son bənddə bu təzadlar daha çox diqqəti cəlb edir. S.Babullaoğlu son bəndi aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*Taybatay açıqdır pəyə, dam, axur
Qarda yulaf dimdikləyir göyərçin.
Hər şeyə güc verən səbəb, günahkar -
Təmiz hava qoxuyur indi peyin.*

Poetika zəif olsa da, mətn orijinala yaxındır, tərcüməçi misraları ideya yükü ilə birgə Azərbaycan dilinə gətirməyə çalışmışdır. Lakin ikinci tərcüməçi bu bəndində mahiyyətini tam əhatə edə bilməyib.

*At pəyəsi də, tövlə də taybatay açıqdır,
Göyərçinlər ağ qar üstə dənəyir.
Harda ins-cins varsa, o tərəfdən
Həmişə təzə peyin qoxusu gəlir.*

Tərcüməçi birinci misrada “at pəyəsi” ifadəsini işlədir, halbuki atın pəyəsi olmur, tövləsi olur. İkinci misrada B.Pasternak göyərçinlərin yulaf dənələməsindən danışır, burada da tərcüməçi yulaf sözünü buraxıb və bununla da cümlə natamam qalıb. “Göyərçinlər ağ qar üstə dənəyir”- nə dənəyir? Yaxşı, tərcüməçi yulaf sözünü işlətmək istəmirsə, onda “dən yeyir” yazsa bilərdi. Lap sonda tərcüməçinin “ins-cins” sözünü haradan götürdüyü bəlli olmur. Müəllif bütün burada yaşayan və günahkar deyəndə təsərrüfatda çalışan insanları və oradakı hevanları nəzərdə tutur. Onlardan təzə peyin qoxusu gəldiyini bildirir.

Təbii ki, qeyd etdiyimiz kimi, zahirən bir kənd peyzajından, daxildə isə gizli mətləblərdən xəbər verən bu şeirin tərcüməsi tərcüməçidən dil, bədii sənətkarlıq tələb etməklə bərabər, şeirin yazıldığı dövrü, ideoloji prinsipləri də dərinlən bilməyi tələb edir. Əks halda, bu şeirin mükəmməl tərcüməsi mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Б.Пастернак. Доктор Живаго. М.: Книжная палата, 1989, 431 с.
2. Pasternak B. Misranın sahibi hisslər olanda, Bakı: Mütərcim, 2010, 52 s.
3. Pasternak B. Doktor Jivaqo. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 848 s.
4. <https://otvet.mail.ru/question/73824339>
5. <https://ru.wiktionary.org/wiki>

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМА ПЕРЕДАЧИ ПОДСТРОЧНЫХ ЗНАЧЕНИЙ В ПЕРЕВОДЕ
Мамедсой Р.Р.

Ключевые слова: *текст, лирика, пейзаж, выразительность, философское суждение, контраст*

В статье проводится сравнительный анализ вариантов перевода поэмы Бориса Пастерака «Март» на азербайджанский язык, анализируется каждый перевод с точки зрения содержания и передачи художественно-эстетических особенностей. Автор статьи также подробно рассказывает об исторических условиях создания стихотворения, его идейно-просветительском значении и художественных особенностях. В статье также исследуются проблемы, возникающие в передаче смысла текста стихотворения «Март» в процессе перевода, и способы их решения. Автор статьи подчеркивает, что перевод произведений Б.Пастернака требует от переводчика глубокого знания русского языка, а также знания русского быта, жизни и христианства.

SUMMARY
THE PROBLEM OF PASSING SUBSCRIPTS IN TRANSLATION
Mammadsoy R.R.

Key words: *text, lyrics, landscape, expressiveness, philosophical judgment, contrast*

The article comparatively analyzes the variants of the translation of Boris Pasternak's poem "March" into the Azerbaijani language, analyzes each translation in terms of the content and transmission of artistic and aesthetic features. The author of the article also spoke in detail about the historical conditions of the poem, its ideological and educational significance and artistic features. The article also examines the problems created by the meaning of the text of the poem "March" in the translation process and their solutions. The author of the article emphasizes that the translation of B. Pasternak's works requires the translator to have a deep knowledge of the language, as well as knowledge of Russian life and Christianity.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.10.2020
	Son variant	04.12.2020

UOT 821.

DÜNYA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

İBRAHİMOVA NÜBAR NATİQ qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı, müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant

nubar666777@gmail.com

Açar sözlər: ədəbi-nəzəri fikir, prinsiplər və kateqoriyalar, ədəbiyyat, fəlsəfə, mədəniyyət fenomeni, tarixi təkamül, dinamik təsir, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı birmənalı şəkildə dünya ədəbi-nəzəri fikrinin təməl prinsipləri və kateqoriyaları ilə bağlı olmuşdur. Bununla belə, problemin özü bəzi hallarda müzakirə və mübahisə predmeti olsa da, gərəyincə öyrənilməmişdir. Tarixi baxımdan dünya ədəbi-nəzəri fikrinin yaranıb digər xalqların ədəbiyyatşünaslığının formalaşmasına təsiri mübahisəsizdir. Dünya ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikri özünün təşəkkülündə bir sıra məlum mərhələlər keçib keyfiyyət baxımından dəyişdikcə, onun tarixində digər ədəbiyyatlar və ədəbiyyatşünaslıqlarla yeni münasibətlərə daxil olması, həm də öz əlaqələrini genişləndirib, yaxınlaşdırmaqla təsir mexanizmlərini də dəyişdirmişdir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbi-nəzəri fikrindən yararlanmaqla özü də beynəlxalq ədəbi mübadiləyə daxil olub, öz təsirini göstərmək imkanı əldə edə bilmişdir. Dünya ədəbi-nəzəri fikrinin müasir səviyyəsi və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan metodoloji işləmələr həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və dünya ədəbi-nəzəri fikrində yer almış uyğun, oxşar xüsusiyyətləri vurğulamağa imkan yaradır. Buna görə də Şərq, Qərb, rus və dünya ədəbi-nəzəri fikrinin tarixi, tərcümələrin tarixi və tipoloji oxşarlıqları ədəbi prosesin mahiyyətinə uyğun olaraq onların funksionallığı istiqamətində öyrənilməlidir. Qeyd etdiklərimiz göstərir ki, dünya ədəbi-nəzəri fikri ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşılıqlı münasibətləri son dərəcə mürəkkəb və çoxşaxəlidir.

Məsələn: biz Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin bir neçəsinin (“Şeyx Sənan” və “İblis”) tarixi köklərinə nəzər saldıqda görürük ki, “Şeyx Sənan” faciəsi ənənə, irfan və milli elementlər kontekstində nəzərdən keçirildikdə müəyyən etmək olur ki, bu faciə öz klassik mahiyyətinə görə Fəridəddin Əttarın “Mantik ət-teyr” əsərindəki Şeyx Sənan hekayətindən qaynaq almaqla, eyni təsəvvüf anlayışları müstəvisində ortaya gəlmişdir. Hər iki əsərə dərinə nəzər saldıqda görə bilirik ki, burada motiv, mövzu, süjet və rəmz oxşarlıqları mövcuddur. Bununla belə, fərqlər də az deyildir. Əttarın Şeyx Sənanı ilə Cavidin Şeyx Sənanı xronotop baxımından fərqli zaman və məkan kəsiklərinin mümayəndələridir. Sənətkarlardan hər birində mövzunun bədii tkartovkası da fərqlidir. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqlarını tədqiqata cəlb edən A.Əbilov yazır: “Şeyx Sənan”rəmlər külliyyatıdır... Təsəvvüfdə Allaha qovşmağın yeddi mərhələsi Fəridəddin Əttarın “Şeyx Sənan” hekayətində olduğu kimi, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində də başdan-başa, əvvəldən sona qədər müşahidə olunur... “Şeyx Sənan” cəmiyyətə, insan mənəviyyətinə təsəvvüf müstəvisindən yanaşan və irfan sirləri ilə zəngin olan bir əsərdir, amma həm də təkcə bu deyil, digər əsərlərində olduğu kimi, “Şeyx Sənan” faciəsində də Hüseyn Cavid Turanın, türk insanın və türk cəmiyyətinin problemləri ilə məşğuldur”. [3, s.10-11]

Gördüyümüz kimi, əgər, bir tərəfdən, Cavidin “Şeyx Sənan”ında dünya bədii-nəzəri fikrinin zəngin qaynaqlarından yaradıcılıqla istifadə edilmişdirsə, digər tərəfdən, bu faciə böyük ədəbin irfan bilgilərinin məcmusu kimi ortaya çıxmışdır. Cavidin bu əsərin yazılmasında böyüklüyü özünü onda göstərir ki, o, dünyanın siyasi-ictimai durumunun son dərəcə məşəqqətli bir dövrünü ortaya

çəkərkən türk milli düşüncəsinin yeni sənətə yönəldilməsini, təsəvvüf zehniyyətinin təkkədən teatra gətirilməsinə daha böyük üstünlük verməyi nümayiş etdirmişdir. “İblis” faciəsinin də məram və məqsədində analoji məqamlar, yəni əsərdəki əvvəlki dövrlərdən gələn tarixi-mədəni olaylara müəllif müasirliyin gözü ilə baxmağı zəruri saymışdır.

Mənbə və materialları nəzərdən keçirdikcə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi özünün dünya ədəbiyyatının nəzəri müddəalarından yararlanmasında xeyli mərhələlər keçmişdir. Dünya ədəbi-nəzəri fikrindən gələn müddəaların mənimsənilməsi, Şərq, Qərb, rus, dünya fəlsəfi-estetik təfəkküründən gələn cərəyan, metod, axın və nəzəriyyələr ədəbiyyatşünaslığımıza mahiyyətinə görə daxil edilmiş, alimlərimiz tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Belə baxışlar nəinki sırf ədəbiyyatşünaslar tərəfindən, həm də humanitar sahələrdə çalışanların tədqiqatlarında yer almışdır. Onlar çoxsaylı ədəbi-estetik kateqoriyaların mahiyyətini izah etməklə nəzəri özlü yaratmağa qabil olan konsepsiyalara üstünlük verməyi məqbul hesab etmişlər. Ədəbi-nəzəri fikrin ədəbiyyatşünaslığımıza daşınması tarixi inkişaf dövrləri ilə təhlil edilmişdir.

Bir şeyi də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, lap orta əsrlərdə Şərq nəzəri fikri, Şərq poetikası Şərq fəlsəfi düşüncəsindən qaynaq alıb inkişaf edirdi. Sonrakı dövrlərdə digər dünya xalqlarının (rus, Qərbi Avropa, Amerika və s.) ədəbi düşüncəsinə pozitiv təsir də dünya filosoflarının nəzəri baxışları kontekstində getmişdir. Şərqdə bu Bədrəddin Səmərqəndi, Mahmud ər-Zəməkşəri, İbn Ərəbi, İbn Ruşd, İbn Sina, İbn Tufayl, İbn Haldun, Əl-Kindi, Əl-Fərabi, Əl-Qəzali, Fəridəddin Əttar və başqaları idisə, Qərbdə qədim yunan və Roma filosofları Aristotel, Platon, Sokratdan tutmuş, Avqustin Avrel, Pyer Abelyar, Foma Akvinski, Frensis Bekon, Kreyten de Trua, Dante Aligyeri, Cefri Çoser, Volfram fon Eşenbax, O.Şpenqler, F.Nitşe, Q.Hegel, İ.Kant və digərləri olmuşlar. Filosofların ədəbiyyatın nəzəri problemləri ilə məşğul olması təbiidir. Fəlsəfənin ədəbiyyat, yaxud ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə məşğul olması ona görə təbiidir ki, onların hər ikisi mədəniyyət fenomeni omaqla, onların özünə də xidmət edir. Hər bir insanın içində ədəbi mətnə özünəməxsus fəlsəfi baxış olur. Biz tez-tez “həyatın fəlsəfəsi”, “yazıcının fəlsəfəsi”, “məsələnin fəlsəfəsi”, “Dostoyevskinin fəlsəfəsi”, “Axundzadənin fəlsəfəsi” və s. kimi söz birləşmələri və məfhumlardan istifadə edirik. Problemin çətinliyi burada əsasən fəlsəfi baxışla ədəbiyyatı bağlayan məqamlara diqqət yetirməkdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, ədəbiyyata tuşlanan mədəniyyətlərdə fəlsəfi refleksiya ona görə güclü idi ki, tənqidi dərk daha çox ədəbiyyat kontekstində baş verirdi və buna görə də onların (fəlsəfənin və ədəbiyyatın) arasında Qərb cəmiyyətində olduğu kimi yer almaqdaydı. Elə buna görə də ədəbiyyatla (ədəbiyyatşünaslıqla) fəlsəfə arasında bərabər güclü qütblərin ziddiyyəti də yox dərəcəsində idi. Poeziya Azərbaycan ədəbiyyatında ekzistensiallığın xüsusi növü kimi uzun əsrlər boyu ön planda dayanmışdı və bu Şərq ədəbi düşüncəsinin də xüsusi aparıcı qüvvəsi olmuşdur. Filologiya daha arxaik yaddaşa söykənən elm kimi bütün kontekstləri qurmağa can atmaqla daim fəlsəfi əsərlərlə (düşüncəylə) ziddiyyətdə olur. Lakin getdikcə elə vəziyyət yaranır ki, ədəbiyyat özünün konkret vəzifələri ilə məşğul olmur. Onun media məqsədləri ədəbiyyatın özü tərəfindən bəyan edilir. Buna baxmayaraq, fəlsəfə ilə ədəbiyyat arasında münasibətlər ənənəvi sabit səviyyədə məlum olan kommunikasiyada gedə bilməz. Ədəbiyyatın və fəlsəfənin başlıca baza münasibəti onun reallıqda yoxlanılmasıdır. Ədəbiyyat bütöv obrazlar yaradan yeganə mühüm vasitədir.

Ş.Alişanlı yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, eləcə də Avropada xeyli müddətdir O.Şpenqlerin nəzəri konsepsiyası təqdir olunur, xüsusən XX əsr (sovet dövrü) ədəbiyyatı ilə klassik irsin varis-irs probleminin şərhində bu ideya əsas götürülür.

O.Şpenqler çoxsaylı özümlü mədəniyyətlərin tarixi təkamülünü yaranma, çiçəklənmə və məhv olma mərhələləri prinsipi ilə tədqiq edir. Bu gün dünyada tarix səhnəsindən silinmiş dinlər, dillər və mədəniyyətlər mövcuddur. Lakin onlar bəşərin yeni mədəni inkişafında sözün yaddaşı, təfəkkürün yaddaşı fonunda transformasiya olunmuşdur. [2, s.119] Bunu ona görə deyirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbi-nəzəri prosesinin bir həlqəsi olmaqla, həmin vahid prosesin mühüm, aparıcı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə irəliləmişdir. Buna

görə də ədəbiyyatşünaslığımız dünya ədəbi-nəzəri fikrinin özünəməxsus hissəsi kimi dərk olunmalıdır. Çünki dərinədən nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında gedən motiv, mövzu, problem, janr, metod, üslub zənginliyi, rəngarəngliyi, mürəkkəbliyi məhz dünya ədəbi-nəzəri fikrinin müxtəlif tərəflərinə yaxından bələd olub, ondan istifadəyə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda sadaladığımız elementlər, onların fəlsəfi-estetik bazası, tipologiya məsələləri XX əsrdə daha çox inkişaf imkanı əldə edən ədəbiyyatşünaslığımızın aparıcı problemlərini təşkil etməsidir.

Ümumiyyətlə götürdükdə dünya ədəbi-nəzəri fikrinin ədəbiyyatşünaslığımıza təsiri məsələlərinə nəzər salan tədqiqatçılar problemə müxtəlif rakursdan yanaşırlar. Bu onunla bağlıdır ki, bəşər övladının ortaya çıxardığı zəngin mənəvi sərvətin digər xalqların ədəbiyyatşünaslığında yerini müəyyənləşdirmək son dərəcə aydın və dürüst yanaşma təbəb edir. XX əsrin ortalarından üzü bəri isə məsələ ətrafında mübahisələr aparılır, dünya nəzəri-fəlsəfi məktəblərinin (burada humanitar düşüncə daşıyıcılarının işləmələri də mütləq nəzərə alınmalıdır) problemi hansı elmi qənaətlər rakursundan işıqlandırması da vacib şərtidir. Məsələyə məhz belə geniş kontekstdən yanaşan Ş.Alışanlı doğru olaraq vurğulayır ki, müasir ədəbi-nəzəri fikrin problemlərini humanitar elmlərin kontekstindən kənarda araşdırmaq qeyri-mümkündür. İctimai-sosial elmlərin formalaşması prosesi, sinkretizmdən fərdiləşməyə gedən yol, başqa sözlə, ədəbiyyatşünaslığın müstəqil elm kimi gündəmə gəlməsi onun ümumi, mərkəzdənqaçma keyfiyyətini rədd etmir. Ədəbiyyatşünaslıq fərdiləşdiyi kimi, tarixin bir çox məqamlarında humanitar fikrin müştərək metodoloji meyarlarına möhtac olur. Başqa sözlə, öz inkişafının konkret zaman həddində humanitar fikrin orta meyarları zəminində çıxış nöqtəsi axtarır. [1, s.194-195]

Buna görə də dünya ədəbi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına dinamik təsirini gərəyincə dəyərləndirməkdən ötrü ədəbiyyat tarixçiləri və tənqidçilər yetkin nəticələrə gəlmək üçün Şərq, Qərb, rus, dünya ədəbi-nəzəri fikrinin milli bədii şüurumuzda tarixi təkamül yaratmasını əsaslı öyrənməlidirlər. Əlbəttə, dünya ədəbi-nəzəri fikrinin ədəbiyyatşünaslığımıza və ədəbi-fəlsəfi düşüncəmizə təsir mənzərəsi o zaman daha dolğun olacaq ki, bu zaman onu digər türk xalqlarının da milli ədəbiyyatlarının tarixi təkamülü kontekstində izləmək mümkün olacaqdır. Alimlər bunu da yaxşı bilirlər ki, ədəbi-nəzəri fikrin hər bir mərhələsi, cərəyan və meyilləri konkret bədii-fəlsəfi və estetik hadisə kimi ortaya çıxır. Biz romantizm və realizm kimi hadisələrdən, İntibah ədəbiyyatından bəhs etdikdə, həm də onların özlərinin sırf poetika sistemləri və estetik baxışlar ilə reallaşdığını söyləməliyik. Hər bir ədəbi mərhələ, onların ortaya gətirdiyi poetika elementləri, təsvir sistemləri və vasitələri, onların bədii təfəkkürdə interpretasiyası, milli söz sənətimizə və nəzəri baxışlarımıza gətirdiyi yeniliklər, onun Avropa İntibahı təcrübəsindən yararlanıb əsaslı nəzəri ümumiləşdirmələrdən gəlməsi də olduqca maraqlıdır.

1963-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının əməkdaşlarının hazırdılığı “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsləri əvvəlki bu tipli əsərlərdən fərqlənməklə oxucuları təkcə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin ümumi hökm və əsasları ilə tanış etməmiş, həm də klassik Şərq poetikasının spesifikasiyasını izah edərək, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Ədəbiyyatşünaslığa giriş” və “Qəvaidi-ədəbiyyat” (“Ədəbi qaydalar”) kitablarının faydalı elementlərindən istifadəni daha çox diqqət mərkəzinə çəkmişdir. [4]

Bu dərsləkdə Qərbi Avropa ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinin, ədəbiyyatda mükəmməl nəzəri sistem yaradan alimlərin (xüsusən, Aristotelin “Poetika”, “Siyasət” və “Ritorika” əsərlərində) ədəbiyyatın mühüm nəzəri problemləri öyrənilmişdir. Nəzəriyyə və mülahizələri uzun müddət fikir dərinliyi ilə seçilən bu mütəfəkkirin müddəaları ədəbiyyatşünaslığın bel sütununu təşkil etmiş, yalnız İntibah dövrü sənətkarlarının (Servantes, Lope de Vega) sənətdə humanist ideyalarını irəli sürmüş, XVIII əsrdə yaşamış fransız yazıçısı Bualo “Şeir sənəti” əsərində klassisizmin qaydalarını ümumiləşdirmişdir Qərb ədəbi-nəzəri fikrində mühüm rol oynamış D.Didro, Q.Lessinq, Rusiyada M.Lomonosov, A.Radişev və başqalarının ədəbi janrlar arasındakı fərqlərə nəzər yetirmələri, Hegelin ədəbi-nəzəri məsələləri tədqiq etməsi, V.Belinski, A.Hertsen, N.Çernişevski, N.

Dobrolyubov, N.Saltikov-Şedrin, N.Nekrasov və digərlərinin ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlı irəli sürdüyü inkişafı şərtləndirdiklərini ortaya qoymuşlar.

“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərslisinə “Müqəddimə” yazmış P.Xəlilov söyləmişdir ki, rus demokratlarının nəzəri mülahizələri yalnız rus ədəbiyyatına, yaxud slavyan xalqları ədəbiyyatının deyil, bütün dünya ədəbiyyatının zəngin, çoxəsrlik tarixinə əsaslanmışdır. [5, s.8] Bununla belə, alimin “Şərq ölkələrində sistemli ədəbiyyat nəzəriyyəsi yaradılmamışdır” fikri bizdə bir qədər təəccüb doğurur. [5, s.9] Düzdür, o, daha sonra belə yanaşmanı xeyli dərəcədə yumşaldaraq ayrı-ayrı Şərq alimlərinin ədəbiyyatın bəzi məsələləri ilə məşğul olduğunu, yeri gəldikcə öz əsərlərində ədəbiyyata dair fikirlər söylədiklərini, söz sənətkarlığından bəhs etdiklərini, X.Təbrizin poeziyanın həyatiliyi, onun insan süuruna və əxlaqına faydalı təsiri, onun “şeyrdə təxəyyülatdan başqa, bir də həyat olmalıdır” mülahizələrinin nəzəri xarakterini, Nizaminin əsərlərində ədəbi-nəzəri baxışların yer aldığını, şeirin nəsrə nisbətən çətin sənət olduğunu, libasın dəyişəndə şeirin çox şey itirdiyini, Füzulidə şeirə varlığın inikası kimi baxılmasını, onun yüksək hisslər tərənnüm etməsini, elmsiz şeiri özülsüz divara bənzətdiyini, formanın məzmunundan asılılığına toxunduğunu, şeirin zərifliyindən və səmimiliyindən bəhs açmasını təqdir etmişdir. [5, s.9-10] Odur ki, dünya ədəbi-nəzəri fikrindən (Şərq, Qərb, rus və s.) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı orta əsrlər dövründən başlayaraq yararlanmış, sonrakı dövrlərdə (XIX və XX əsrlərdə) Qərb və rus nəzəri fikrinin ədəbiyyatşünaslığımıza təsiri daha ardıcıl və davamlı xarakter almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və ədəbi fikrin dövrləşdirilməsi problemi // Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 2010, s. 194-225
2. Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Elm, 2011, 376 s.
3. Əbilov A.İ. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqları. Filol. üzrə fəls. dokt. diss. avtoref. Bakı, 2010, 33 s.
4. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1963, 216 s.
5. Xəlilov P. Müqəddimə // Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1963, s. 4-15

РЕЗЮМЕ

МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ибрагимова Н.Н.

Ключевые слова: *литературно-теоретическая мысль, принцип и категории, литература, философия, феномен культуры, историческая эволюция, динамичное влияние, азербайджанское литературоведение.*

В представленной статье анализируются особенности мировой литературно-критической мысли, благотворно повлиявшие на развитие азербайджанского литературоведения. При изучении проблемы ярко бросается в глаза как азербайджанское литературоведение, используя основные положения мировой литературы, прошло несколько этапов. Рецепция основных положений восточной, западноевропейской, русской и мировой литературы, идущая от их философско-эстетического мышления, направления, течения, методы и теории, войдя в наше литературоведение, по сути были использованы нашими литературоведами. Для полноценности анализа этого влияния наши литературоведы рассматривают данную проблему в контексте взаимосвязей философии и литературы, а также как единую цепь литературно-теоретического развития. В результате изучения данного вопроса, мы приходим к мысли о том, что азербайджанское литературоведение начало благотворно использовать основные литературно-теоретические положения, начиная с средних

веков, где с каждым этапом это влияние в XIX – XX веках, также в конце XX – начала XXI века носит системный и последовательный характер.

SUMMARY
WORLD LITERARY AND THEORETICAL THOUGHT
AND AZERBAIJANI LITERARY CRITICISM

Ibrahimova N.N.

Key words: *literary and theoretical thought, principle and categories, literature, philosophy, cultural phenomenon, historical evolution, dynamic influence, Azerbaijani literary criticism.*

The presented article analyzes the features of world literary and critical thought that have beneficially influenced the development of Azerbaijani literary criticism. When studying the problem, it is striking how Azerbaijani literary studies, using the main provisions of world literature, passed several stages. The reception of the main provisions of Eastern, Western European, Russian and world literature, going from their philosophical and aesthetic thinking direction, course, method and theory, entering into our literary criticism, in fact, were used by our literary scholars. For a full analysis of this influence, our literary scholars consider this problem in the context of the relationship of philosophy and literature, as well as a single chain of literary and theoretical development. As a result of studying this issue, we come to the conclusion that Azerbaijani literary studies have begun to make beneficial use of the basic literary and theoretical provisions, starting from the Middle Ages, where with each stage this influence was in the 19th-20th centuries, and also in the late 20th and early 21st centuries and was systemic and consistent.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.10.2020
	Son variant	04.12.2020

AZƏRBAYCANLI SAHİBKARLAR VƏ ALİMLƏRİN RUSİYA İMPERATOR TEXNİKİ CƏMİYYƏTİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ İŞTİRAKI

HACIYEVA MƏHBUBƏ CAMAL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

Umid-hacizade@mail.ru

Açar sözlər: Bakı, bölmə, alim, iştirak, neft, gəlir

Bakı Bölməsinin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də o dövrün tanınmış alimləri və iş adamları ilə əməkdaşlığa yönəlmişdi. Bu səbəbdən də, Azərbaycan milli burjuaziyasının və alimlərinin İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsi ilə əməkdaşlıq formalarının və onların nəticələrinin öyrənilməsi problem olaraq diqqəti cəlb edir. Bu mühüm amili nəzərə almaqla azərbaycanlı iş adamları və alimlərinin bölmə ilə çox səmərəli əlaqələri, eləcə də bunların maraqlı nəticələri haqqında indiyədək Vətən tarixşünaslığında əksini tapmayan tutarlı faktları, zəruri məqamları aşkara çıxarmış, onların elmi nöqteyi-nəzərdən təhlilinə çalışmışıq. Həmçinin, bölmə ilə əlaqələri canlandıran faktların çoxluğunu nəzərə alıb, bunlardan elmi cəhətdən daha böyük əhəmiyyət kəsb edənlərə diqqəti yönəltməyə cəhd göstərmişik.

H.Z.Tağıyev və Bakı Bölməsi. İlk olaraq bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan milli burjuaziyasının ən nüfuzlu nümayəndəsi H.Z.Tağıyevin Bölmədəki fəaliyyətinə və onun xüsusi əhəmiyyət kəsb edən nəticələrinə münasibət bildirməyi vacib sayırıq.

XIX əsrin 80-90-cı illərində artıq kifayət qədər çoxşaxəli sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan H.Z.Tağıyevə məxsus neft şirkəti də Azərbaycan, ümumiyyətlə Rusiya neft sənayesində müəyyən mövqeyə malik idi. [5, v.1] Bakı Bölməsinin üzvü və burada görülən işlərin fəal iştirakçılarından biri olan H.Z.Tağıyevin neftxuda kimi buradakı çıxışları, təklifləri, müzakirə olunan məsələlərə münasibəti haqqında çoxsaylı faktlar vardır. Üzv və iştirakçıların əksər hissəsi qeyri-millətlərdən ibarət olan Bakı Bölməsinin işlərində H.Z.Tağıyev fəal iştirak etməklə həm şəxsi mövqe nümayiş etdirir, həm də öz iqtisadi maraqları ilə yanaşı, milli maraqların da qorunub saxlanılmasına cəhd göstərirdi.

Bölmə üzrə Bakı şəhər təsərrüfatının abadlaşdırılması, saxlanmasına kömək məqsədilə görülmüş işlərin əksəriyyətinin təşəbbüskarı və müdafiəçisi məhz bu xeyirxah insan olmuşdur. Dəfələrlə Bakı Bölməsinin üzvü seçilmiş, bölmənin fəaliyyətinə maliyyə yardımı göstərmiş sahibkar burada səslənmiş, təklif olunmuş səmərələşdirici tövsiyə və yeniliklərdən öz neft mədənlərində istifadə edilməsinə də lazımı şərait yaratmışdır. H.Z.Tağıyev dəfələrlə Bakı Bölməsinin ümumi yığıncaqlarında, müxtəlif komissiyalarının işində yaxından iştirak etmiş, təklif və mülahizələrini irəli sürmüşdü.

Mesenatın irəli sürdüyü təkliflərin məzmunu Azərbaycan neft sənayesinin ən zəruri problemlərini, bu sahənin vəziyyəti ilə əlaqədar çətinlikləri və perspektivləri əhatə etməklə bərabər, neft məhsulları istehsalında texniki yeniliklərin və səmərələşdirici işlərin həyata keçirilməsinin nə qədər zəruri, həmçinin necə əhəmiyyətli olduğunu ifadə edirdi.

Azərbaycan neft sənayesinin formalaşması və inkişafında özünəməxsus yeri olan milli burjuaziyanın bu ən görkəmli nümayəndəsinin bölmədə səsləndirdiyi orjinal fikirləri nəzərdən keçirdikdə onun istehsal sahələrinin vəziyyətinə və problemlərinin həllinə nə qədər yaxından bələd olduğunu, onlara necə həssaslıqla yanaşdığını aydın şəkildə görmək mümkündür.

Azərbaycan iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafında xüsusi milli maraqları olan H.Z.Tağıyev bu istiqamətdə öz mülahizələrini, təkliflərini neft sənayesi ilə bağlı dövlət təşkilatlarında, ictimai

cəmiyyətlərdə, Bakıda və imperiyanın iri şəhərlərində çap edilən mətbuat orqanlarında, dövlət nazirliklərinə müraciətlərində, nəhayət Bakı Bölməsinin rəhbərliyi qarşısında qaldırdığı məsələlərdə irəli sürməkdən çəkinmirdi.

H.Z.Tağıyev Bakı Bölməsindəki fəaliyyəti zamanı Azərbaycanın neft ehtiyatlarının nə qədər olması sualına cavab tapılmasının sənayeçi və mühəndis-texnikləri həmişə düşündürməsi fikrini dəfələrlə ucadan səsləndirmişdi. Bu baxımdan müxtəlif vaxtlarda hökumət qarşısında neftli torpaqların, onlardakı neft ehtiyatlarının müəyyən edilməsi, bu işlərin bütövlükdə sənayenin müxtəlif sahələrinə təsir dərəcəsinin öyrənilməsi üçün xüsusi komissiya yaradılması ilə bağlı irəli sürdüyü təklifləri də təqdir olunmalıdır. [16, s.3]

H.Z.Tağıyevin müxtəlif illərdə bölmədə səsləndirdiyi mühüm fikirlərdən biri neftli torpaqların axtarışı, geoloji kəşfiyyat işlərinin Abşeron yarımadası ilə məhdudlaşdırılmaması, bu işlərin Şamaxıda, yarımadağa yaxın digər qəzalarda da təşkilinin zəruriliyi ilə bağlı idi. O, Kür çayının mənsəbindən Petrovsk (indiki Mahaçqala) limanına qədər Xəzərin sahilində zəngin neft yataqlarının olduğunu bildirərkən [16, s.5], daha çox xarici neft sahibkarlarının Bakı neft sənayesinin ehtiyatları haqqında mənfəət proqnozlarının ətrafında gedən söz-söhbətlərə son qoymaq məqsədi güdmüşdü.

H.Z.Tağıyevin neft sənayesinin, eləcə də, neft ehtiyatlarının vəziyyətinə aid çox dəqiq hesablamaları sözsüz ki, Bakı Bölməsində yaxından iştirak etmiş alimlərin, mütəxəssislərin illərlə gördükləri işlərin nəticələrinə yaxından bələd olmasının, onların fikir və proqnozlarına nikbin yanaşmasının göstəricisi idi.

H.Z.Tağıyevin Bakı Bölməsindəki fəaliyyəti gedişində və ondan kənarda, yerli, mərkəzi rəsmi orqanlara müraciətlərində səsləndirdiyi digər mühüm bir fikir neftli torpaqların müəyyən edilməsinə, qazma, xüsusi ilə də neftin emala qədərki iş prosesinin bütün mərhələlərinə aid işlərə alim, mühəndis-texniklərin cəlb edilməsinin səmərəli təşkilinə zəruri şəraitin yaradılması ilə bağlı idi. O həmçinin Bakı Bölməsinin bu istiqamətdə apardığı işlərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, hətta bu işlərin səmərəliliyini artıran konkret təkliflər də verirdi.

Onun Bakı Bölməsi Şurasına, eləcə də, bölmənin ayrı-ayrı komissiyalarının fəaliyyətinə kömək məqsədi ilə irəli sürdüyü tövsiyələr, təkliflər, hətta verdiyi tapşırıqlar belə az deyildi. Sahibkarların, əhalinin böyük bir hissəsinin kənd yerlərində yaşadığı bir vaxtda onlara keyfiyyətə geri qalmayan və qiyməti qane edici olan ağ neftin yeni istehsal metodlarını tapmaq, Bakının, həmçinin imperiyanın digər böyük şəhərlərinin işıqlandırılmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edən ağ neft və digər neft məhsullarının hazırlanması üçün yeni formaların, üsulların müəyyən edilməsi ilə bağlı səsləndirdiyi təkliflər bu görkəmli şəxsiyyətin həqiqətən milli maraqlara, sosial problemlərin həlinə tam fərqli münasibət göstərməsini sübut edən faktlardır.

H.Z.Tağıyevin Bakı Bölməsinin yığıncaqlarında neft məhsullarının daşınması vasitələrinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi, daşınma xərclərinin azalmasından sonra ağ neft və digər neft məhsullarının qiymətlərinin aşağı düşməsi səbəbindən daxili, xarici bazarlarda onlara tələbatın xeyli artacağına dair verdiyi proqnozların özünü doğrultduğunu lazımı mənbə və ədəbiyyata müraciət etməklə izləmək mümkündür. Azərbaycan milli burjuaziyasının ən ləyaqətli nümayəndələrindən biri olan H.Z.Tağıyev yalnız ölkə üzrə neft sənayesi və neft məhsulları bazarındakı vəziyyətə yaxından bələd olmaqla kifayətlənmir, dünyada, xüsusilə Amerikada bu sahələrdəki vəziyyəti də izləyir və əldə etdiyi dəqiq məlumatları diqqət mərkəzində saxlayırdı. Onu və həmkarlarını ən çox narahat edən məsələ bəhs edilən istiqamətdə ABŞ-da da ciddi axtarıqların aparılması idi. Bu istiqamətdə görülməli işlərdə ləngimək, Yeni Dünya ölkəsindən arxada qalmaq isə dünya bazarlarında Rusiya neft sənayesinin ABŞ-la müqayisədə geriliyinin həmin vaxt ən azı 2 dəfə artacağı, hətta daxili bazarlarda belə rəqabət qabiliyyətinin bir qədər də pisləşəcəyi demək idi. [16, s.20]

1886-cı il yanvar ayının 11-də H.Z.Tağıyev Bakı Bölməsinin iclasındakı çıxışında L.Nobelin vaxtı ilə qaldırdığı məsələyə növbəti dəfə münasibət bildirərək ona bir qədər başqa mövqedən

yanaşdığını nümayiş etdirmişdi. Bu istiqamətdə çıxışının mövzusu “Neft sənayesindəki böhrandan necə çıxmalı” adlanırdı. [17, s.1]

İclasda Bakı neft məhsullarının, xüsusi ilə ağ neftin xarici bazarlara çatdırılmasının təşkili məsələlərindən danışan H.Z.Tağıyev bildirirdi ki, ölkə daxili bazarlar yerli neft məhsulları ilə tam təmin edilmişdir və indiki şərait bizim neft məhsullarının ixrac edilməsinin zəruriliyini qarşıya qoymuşdur. Bununla o, Bakı neft sənayeçilərinə dünya bazarlarına çıxış yollarının tapılması haqqında çağırış da etmişdi. H.Z.Tağıyev yaxın vaxtlarda Ağ Neft Sənayeçiləri İttifaqının təşkilini daxili bazarlardakı rəqabəti aradan qaldırmaqla yanaşı, xarici bazarlara Azərbaycan neftinin çıxarılması üçün də vacib hesab edirdi.

Qeyd etməliyik ki, H.Z.Tağıyevin bu təklifi Bakı Bölməsində, ondan kənarda əksər neft sahibkarları tərəfindən əvvəlki kimi etirazla qarşılanmır, hətta onu müdafiə edənlərin sayını artırır. Çoxsaylı tərəfdaşları H.Z.Tağıyevin ideyasına şərik çıxaraq amerikalılarla xarici bazarların bölüşdürülməsi haqqında razılığın yalnız özlərinin bir araya gəlməsi zəminində normal rəqabətin yaradılmasından sonra baş tuta biləcəyi fikrini dilə gətirirdilər. Bildirirdilər ki, bu mühüm problemin həlli Bakı Ağ Neft Sənayeçiləri İttifaqının təşkilindən sonra mümkündür. [18]

H.Z.Tağıyevin etdiyi çıxışın yaxşı qarşılanmasını, verdiyi təkliflərin indi artıq yalnız Bakı Bölməsinin daxilində deyil, ondan kənarda da əks-səda doğurmasını nəzərə alan rəhbərlik bu çıxışın əsas müddəalarını çap edərək məktub formasında bütün üzvlərinə və neft sahibkarlarına çatdırmışdı. Lakin təəssüf ki, H.Z.Tağıyevin bu təklifi o vaxt dərhal həyata keçməmişdi.

Həmişə olaraq qeyd edək ki, yalnız 1994-cü ilin 20 sentyabrında Ulu Öndər Heydər Əliyevin Neft strategiyası istiqamətində apardığı uğurlu siyasətin ən mühüm nəticələrindən biri olmaqla “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan sənədə Bakı neftinin birbaşa xarici bazarlara çıxarılmasının əsası qoyuldu. [1] Bu mühüm, ümumdünya tarixi əhəmiyyətli sənədin imzalanmasından keçən 26 il ərzində qazanılan gəlir dövlətimizin hər mənada qüdrətinin artırılmasına xidmət etmiş və etməkdədir.

H.Z.Tağıyev və milli burjuaziyanın digər nümayəndələri – Ş.Əsədullayev, S.Baqirov və başqaları bir araya gələrək neft kəmərinin inşası ideyasını irəli sürüb müdafiə etməklə imperiyanın müvafiq nazirliklərinə dəfələrlə bu barədə rəsmi müraciətlər ünvanlamışdılar. 1886-cı ilin oktyabr ayının 3-də H.Z.Tağıyev Rusiya Maliyyə naziri N.Bungeyə, 1887-ci ilin martın 20-də Dövlət Əmlak naziri M.Ostrovskiyə, martın 30-da isə böyük knyaz M. Nikolayeviçə məktublarında bu tikintinin iqtisadi cəhətdən yüksək səmərəliliyini əsaslandırmışdı. [6]

Beləliklə 10 ildən çox tikintisi davam edən Bakı-Batumi neft kəməri inşasına 50 mln. rubl vəsaitin xərclənməsindən sonra reallaşdı. 829 verstlik kəmərin fəaliyyəti sonrakı illərdə dünya bazarlarına Bakı neftinin asan yolla çıxışını təmin etdi və Rusiyanın ABŞ-ın neft siyasətinə qarşı mövqelərinin möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynadı. [6]

Bu ərəfədə məşhur rus kimyaçı alim D.Mendeleyev azərbaycanlı sahibkar və xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevlə tanış olmuş, bu tanışlıq sonralar iki böyük şəxsiyyət arasında səmimi münasibətlərə çevrilmişdi. Hətta H.Z.Tağıyevin iş otağında ona D.Mendeleyevin bağışladığı və üzərində xatirə yazısı əks olunmuş bir şəkil də var idi. Dünya şöhrətli alim H.Z.Tağıyevin bütövlükdə neft sənayesinin inkişafındakı xidmətlərinə yüksək dəyər verərək çoxşaxəli fəaliyyətinin əhəmiyyətini, inadkarlığını və qətiyyətliliyini xüsusi olaraq qiymətləndirmişdi. [10]

F.Rüstəmbəyovun Bakı Bölməsindəki fəaliyyəti. Bakı Bölməsinin fəaliyyətində iştirak etmiş azərbaycanlı alimlərdən biri kimi Fətulla Rüstəmbəyovun bu istiqamətdə həyata keçirdiyi işləri xüsusi il qeyd etmək vacibdir. Alimin əmək fəaliyyətinin 40 ilindən çox bir müddəti Azərbaycan neft sənayesi ilə bağlı olmuşdur. Peterburq Texnologiya İnstitutunun məzunu olmuş tədqiqatçı 1893-cü ildə dağ-mədən mühəndisi kimi Bakıya qayıdıb bir müddət H.Z.Tağıyevin zavodlarının birində çalışmışdı. Bir qədər sonra isə o, Musa Nağıyevin neft mədənlərinə mühəndis vəzifəsinə qəbul olunmuş, tezliklə bütün şirkətin texniki rəhbəri təyin edilmişdi. Hələ tələbəlik illərindən o, ekspedisiyalarda, istehsalat təcrübələrində iştirak etdiyi zaman yeni maşınlar, mexanizmlərə,

mürəkkəb texnoloji proseslərə xüsusi maraq göstərməsi ilə ətrafdakıların diqqətini cəlb etmişdi. Bütün bunlar onun 1890-cı ildə, tələbə olarkən Bakı Bölməsinin üzvü seçilməsi ilə nəticələnmişdi. [9, s.8]

Sonrakı illərdə F.Rüstəmbəyov M.Nağıyevin şirkətində işlər müdiri vəzifəsinə yüksəlir və hətta onun yüksək etimadını qazanaraq bütün təsərrüfat və istehsalat prosesi ilə bağlı məsələlərin həlli zamanı son söz demək kimi böyük səlahiyyət sahibinə çevrilir. Lakin istehsalatdakı gərgin iş qrafiki onun Bakı Bölməsinin fəaliyyətində yaxından iştirakına, müxtəlif komissiyaların yığıncaqlarında fikir mübadiləsi apararaq öz ixtira və yeniliklərini əsaslandırmasına və patentləşdirməsinə mane ola bilməmişdi. Əksinə, alimin neftə aid bilik və bacarıqlarını birbaşa istehsalat prosesinə tətbiq edib səmərəli nəticələr qazanmasına yol açmışdı.

Məhz onun təklif etdiyi metod və tövsiyələrin M.Nağıyevin neft mədənlərində reallaşdırılması nəticəsində buradakı neft fontanları zamanı itkilərin, yanğın və qəza hallarının sayı minimuma enmişdi. Bu baxımdan şirkətin vəziyyəti digərləri ilə müqayisədə yaxşı təsir bağışlayırdı. F.Rüstəmbəyovun hazırladığı və Bakı Bölməsinin yığıncağında qəbul etdirdiyi neft quyularının qazılmasına xidmət edən adi baltaların daha keyfiyyətliləri ilə əvəz olunması praktikası bütövlüklə Rusiya neft sənayesi üçün böyük bir yenilik idi. Bundan başqa, neft sənayesi tarixində “M.Muxtarovun dəzgahı” adı ilə tanınan qazma sistemi də alim-praktik tərəfindən ilk dəfə məhz burada uğurla sınaqdan çıxarılmışdı. Sonralar bu metod “Bakı qazma sistemi” adlanaraq bütün neft müəssisələrində tətbiq olunmuşdu. [2]

Musa Nağıyev başda olmaqla, onu tanıyanların fikrincə, F.Rüstəmbəyov, fitri istedadla, dərin biliklərə malik olmaqla yanaşı, həmçinin yüksək mühəndislik qabiliyyətini tükənməz enerji və ixtiraçılıq imkanları ilə əlaqələndirmək keyfiyyəti baxımından da fərqlənən dəyərli alim idi.

F.Rüstəmbəyovun təklif və tövsiyələrinin hamısı təcrübədə birbaşa tətbiq olunaraq neft mədənlərində xeyli səmərə əldə etməyə və istehsal xərclərini azaltmağa kömək etmişdi. Alimin təklifləri o vaxtlar neft mədənləri üçün ən böyük təhlükə sayılan və tez-tez baş verən yanğınlar, qaz partlayışları risklərinin azalmasına xidmət edərək bu sahədə vəziyyəti çox dəyişdirmişdi. Neft mədənlərində təhlükəsizlik qaydalarının təmin edilməsində yenilik və təkmilləşdirmələr, bu istiqamətdə xüsusi xidmət sahəsinin yaradılması və digər tədbirlər onun hazırladığı metodika əsasında həyata keçirilməkdə idi.

F.Rüstəmbəyov öz səmərələşdirici təklif və ixtiraları barədə Bakı Bölməsində məruzələr edib, onları təcrübədə uğurla həyata keçirməklə kifayətlənmir, həm də, bu barədə imperiyanın digər şəhərlərində çap olunan qəzetlərdə və jurnallarda silsilə məqalələrlə də çıxış etməyə vaxt ayra bilirdi. Bu məqalələrin bir çoxu sonra dəyərləri nəzərə alınmaqla Avropanın bir çox mərkəzi mətbu orqanlarında və ABŞ-ın nüfuzlu jurnallarında tərcümə edilərək dərc olunurdu. Bu işə öz növbəsində görkəmli Azərbaycan mühəndis-aliminin və Azərbaycan neft sənayesinin dünya miqyasında məşhurlaşması ilə müşayiət olunurdu.

Azərbaycanda qaz sənayesinin təşkilinin nəzəri əsaslarının hazırlanması da F.Rüstəmbəyova məxsusdur. Alimin dənizdə neft qazma qurğularının salınması, eləcə də o vaxt “Artyom” adası adlanan indi Pirallahı kimi tanıdığımız ərazidə dənizdə zəngin neft yataqlarının mövcudluğunu təsdiq edən hesablama və cədvəlləri öz dövrünü on illərlə qabaqlaması ilə yadda qalır. Bütün bu dediklərimiz böyük neftçi alim və istehsalatçının Bakı Bölməsindəki fəaliyyətinin səmərəli nəticələrinin göstəricisi idi. Bu fikir onun yaşadığı günlərdə, elə indinin özündə də neftçi alimlər və mütəxəssislər tərəfindən təsdiq olunmaqdadır.

Tədqiqatçının müxtəlif qazma üsulları metodikası, neft quyularının yeni konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi yolları, qara qızılın nasos, digər qurğularla çıxarılması, mühafizəsi, daşınması qaydalarının inkişaf etdirilməsi və digər bu kimi ixtira, səmərələşdirici təklifləri bizim dövrə çəkdiyi çertyojlar, sxemlərdə öz əksini tapmaqla gəlib çatmışdır.

M.Xanlarovun Bakı Bölməsi ilə əməkdaşlığına dair. Bakı Bölməsinin çoxşaxəli fəaliyyətində yaxından iştirak edən azərbaycanlı alimlərdən biri də Möhsün Xanlarov idi.

Azərbaycan elmi tarixində xüsusi xidmətləri ilə tanınan M.Xanlarov ölkəmizin Avropada ilk ali təhsil alanları sırasında yer almaqla yanaşı, xalqımızın ilk kimyaçı alim kimi də məşhurlaşmışdır. Gənclik illərindən neft və onun həlli vacib problemlərinə xüsusi maraq göstərən M.Xanlarov neft emalı üzrə mühəndis-texnoloq idi. Almaniyada təhsil aldığı müddətdə dərslərdə müntəzəm iştirak etməklə yanaşı, əlavə olaraq üzvi, qeyri-üzvi, analitik kimya və kimya texnologiyası kimi müxtəlif sahələr üzrə laboratoriya şəraitində keçirilən təcrübələrə də qatılmaqda idi. Bu illərdə qazandığı biliklər, əldə etdiyi təcrübələr sonralar onun neft kimyası və digər sahələrdə qazandığı elmi nailiyyətlər üçün əsas olmuşdu. [15]

M.Xanlarovu nüfuzlu tədqiqatçı alim kimi nəşrlərindən yaxşı tanıyan D.Mendeleyev ona Rusiyaya qayıtmağı və birgə elmi fəaliyyət göstərməyi təklif etmişdi. Bu zaman neft sənayesinin inkişafı elmi axtarış və tədqiqatların intensivləşdirilməsini, istehsalatla əlaqələndirilməsini tarixi zərurətə çevirmişdi. D.Mendeleyev buna görə də M.Xanlarova elmi fəaliyyəti istehsalatla əlaqələndirə biləcək gənc alim və perspektivli mütəxəssislərdən ən layiqlisi kimi dəyər verirdi. D.Mendeleyevin dəvətini qəbul edib vətənə dönmək kimyaçı alim 1884-cü ildə onun Bakıda səfərdə olarkən verdiyi zəmanət əsas olmaqla Bakı Bölməsindəki fəaliyyətinə başlayır. Tezliklə Bölmənin Təftiş Komissiyasına üzv seçilir. Bununla da M.Xanlarovun Bakı Bölməsi ilə uzunmüddətli əməkdaşlığının əsası qoyulur. [7, s.7]

Çox keçmir ki, M.Xanlarovun xüsusi istedadı, tədqiqatçılıq bacarığı onun təklif və ideyalarının birbaşa istehsal proseslərinə tətbiqini mümkün edir. M.Xanlarovun yuxarıda qeyd etdiyimiz özəl xüsusiyyətlərindən irəli gələrək bölmənin müxtəlif komissiyalarının işində fəal iştirakı, müzakirə edilən layihələrin dəyərləndirilməsində xüsusi mövqe ortaya qoyması və məsələlərin həllinə original münasibət sərgiləməsi onu bölmənin digər üzvlərindən fərqləndirən cəhətləri idi. Alimin səmərəli təkliflərlə ilk çıxışı neft lampaları üçün şamların hazırlanması layihəsi müzakirəyə çıxarıldığı vaxtdan başlamışdı. O, bu məqsədlə bölmənin təşkil etdiyi xüsusi komissiyanın işində yaxından iştirak etmişdi.

M.Xanlarovun bölmənin fəaliyyətində səmərəli iştirakını təsdiqləyən faktlar sırasına - Bakıda neft və neft məhsullarının tərkibinin müəyyən edilməsi, eyni zamanda Şimali Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərinin öyrənilməsi məqsədi ilə xüsusi kimya laboratoriyasının təşkili ilə bağlı ideyalarını, təkliflərini özündə əks etdirən məruzələrlə bölmənin ümumi yığıncaqlarında çıxış etməsini də aid etmək istərdik.

Nəhayət, bütün bunlar öz bəhrəsini vermiş, Bakı Bölməsi rəhbərliyi belə bir laboratoriyanın açılması ilə razılaşmaqla yanaşı, onun xüsusi avadanlıqlarla və mütəxəssis kadrlarla təmin edilməsi üçün zəruri maliyyə dəstəyi də göstərmişdi. Sözsüz ki, bu laboratoriyada təcrübə - sınaqların fəal iştirakçılarından biri, bəlkə də birincisi məhz M.Xanlarov olmuşdur. Onun iştirakı ilə laboratoriyada neft və neft emalı məhsullarının, həmçinin qazma işləri zamanı tez-tez rast gəlinən qaz, su və digər təbii ehtiyat nümunələrinin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi həyata keçirilirdi. Bu laboratoriyada tədqiq edilən materiallar içərisində təkcə Azərbaycanın neft yataqlarından götürülmüş nümunələrə deyil, Rusiyanın digər regionlarından, hətta Avropadan gətirilən məhsullara da rast gəlinirdi.

Lakin o illərdə Bakıda bu cür laboratoriyaların fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradılmamışdı. Bakı Bölməsinin qarşılaşdığı maliyyə çətinlikləri laboratoriyanın fəaliyyət dairəsinin lazımınca genişlənməsini qeyri-mümkün edirdi. Təcrübələrin keçirilməsi, mütəxəssislərin, əməkdaşların əmək haqlarının ödənilməsi və digər problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulan vəsaitin kifayət qədər ayrılması laboratoriyaların fəaliyyətini çətinləşdirən əsas amil idi.

Bunlarla eyni vaxtda M.Xanlarovla Bakı Bölməsinin maliyyələşdirilməsində xüsusi çəkisi olan "Nobel qardaşları" şirkəti rəhbərliyi arasında yaranan ixtilaf da təsirsiz keçməmişdi. Bakı Bölməsinin vaxtaşırı keçirilən yığıncaqlarında M.Xanlarovun "Nobel qardaşları" şirkətinə məxsus müəssisələrdə istehsal prosesləri zamanı kobud qayda pozuntuları faktlarını hamının diqqətə çatdırması şirkət rəhbərliyi ilə onun arasında ziddiyyət yaratmaqla yanaşı, bölmədəki gələcək fəaliyyətinə də kölgə salırdı. Elə bu konfliktin nəticəsi olaraq M.Xanlarov şirkətin neft

məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət etmək vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı. Bu ədalətsizliklə barışmayan, Bakı Bölməsi rəhbərliyində ona qarşı yaranmış soyuq münasibətdən də narazı qalan alim mətbuatda xüsusi məqalə ilə çıxış edib öz mülahizə və mövqeyini əsaslandırmışdı.

Lakin bütün bunlar alimin Bakı Bölməsindəki sonrakı fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmiş, açılmasında mühim rol oynadığı laboratoriyada apardığı əməli işlərə süni maneələr yaratmış, bölmə ilə 10 ilə yaxın davam etmiş əməkdaşlığının zəifləməsinə, nəhayət tamamilə dayanmasına gətirib çıxarmışdı. [15]

1893-cü ildə Bakı Şəhər Dumasının üzvü seçilən M.Xanlarovun bundan sonrakı fəaliyyəti əsasən dumanın müxtəlif komissiyalarında iştiraka, şəhər təsərrüfatının saxlanmasına, onun həlli vacib problemlərinin aradan qaldırılmasına, xüsusilə Bakının içməli suya get-gedə artan tələbatının ödənilməsi ilə bağlı yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi.

M.Xanlarovun Bakı Bölməsindəki elmi fəaliyyətinin və əməkdaşlığının bu cür kədarli şəkildə başa çatmasına baxmayaraq, bu müddət ərzində onun əldə etdiyi nəticələrin siyahısı geniş, nəticələri isə çox səmərəli olmuşdu. Alimin əldə etdiyi nəticələrdən biri neftin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi gedişində alınan yeni komponentlərin xassələrinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar idi. M.Xanlarovun kimyəvi proseslərdə su və turşuların reaksiyasının gedişi zamanı qarşılıqlı təsirinin nəticələrini müəyyənləşdirməsi mühüm bir elmi kəşf idi. Bu, həmin dövrdə neft kimyası elmində yeni bir istiqamətin təsis, yaranması demək idi. [15]

M.Muxtarov Bakı Bölməsinin fəal üzvü kimi. Bakı Bölməsinin müxtəlif növ işlərində xüsusi çəkiyə malik Azərbaycan əsilli neftxudalardan biri də M.Muxtarov olmuşdur. 1890-cı illərdə gəlirlərini artırıb mindən çox işçini birləşdirməklə xüsusi qazma şirkəti yaradan bu sahibkar Bakı Bölməsinin işlərində H.Z.Tağıyev kimi həm fəal iştirak edir, həm qurum tərəfindən irəli sürülmüş təkliflərin, tövsiyələrin öz şirkətinin işində istifadə edilməsinə təminat yaradır, həm də özünün də bu məsələlərdə kifayət qədər səriştəli olmasını göstərirdi. [11, v.2] M.Muxtarovun Bakı neft sənayesinə tətbiq edilən bir sıra qurğuların keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar irəli sürdüyü səmərələşdirici təkliflərin Bakı Bölməsi tərəfindən təsdiq edilməsi neft mədənlərində kəşfiyyat və hasilatla bağlı mürəkkəb problemlərin həllinə kömək etmişdi. [8, s.8]

M.Muxtarovun 1895-ci ildə qazma işləri zamanı zərbə üsuluna üstünlük verməklə bağlı irəli sürdüyü səmərələşdirici təklif neft sənayesində ən səs-küylü yeniliklərdən biri idi. [4] Dövlət patenti almış bu təklif “Bakı qazma sistemi” kimi tanınmışdı. Bibi Heybətdə M.Muxtarovun bütün ölkə üzrə neft sənayesində istifadə olunan neft avadanlıqları və qurğuları zavodu açması öz dövrü üçün qeyri-adi hadisələrdən biri idi. Yeni qazma qurğuları hazırlayan bu zavodun Rusiya İmperiyası üzrə neft avadanlıqları istehsal edən ilk sənaye müəssisəsinə çevrilməsi Bakı Bölməsinin fəaliyyətinə stimül verən növbəti uğurlardan biri sayılırdı. [12]

M.Muxtarovu sahibkarlardan, xüsusi ilə də, milli burjuaziyanın digər nümayəndələrindən fərqli cəhəti onun 1920-ci ilə qədər Bakı Bölməsinin üzvü olaraq qalması və neft məsələləri üzrə sahibkarlıq, səmərələşdiricilik, praktiklik kimi 3 sahəni öz təcrübəsində birləşdirməsi amilləri ilə bağlı idi.

M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev və İ.Hacınski Bakı Bölməsinin təmsilçiləri kimi. Bakı Bölməsinin işlərində yaxından iştirak etmiş başqa bir neft sahibkarı M.Nağıyev idi ki, o, neft sahəsi üzrə dövrün tanınmış mühəndis və texniki işçilərinin xidmətlərindən öz mədənlərində ən çox istifadə etməsi ilə fərqlənirdi. [13, v.1] O illərdə imperiyanın və dünyanın böyük şəhərlərindən Bakıya üz tutan, adı sonralar Bakı Bölməsinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilən alimlərin və mütəxəssislərin bir çoxunun bu böyük sənaye şəhərinə dəvət olunması və gətirilməsi məhz M.Nağıyevin yaxından iştirakı, maliyyə yardımı ilə baş tutmuşdu. [8; 12]

Bakının abadlaşdırılması üçün bölmənin həyata keçirdiyi işlərin bir hissəsinin maliyyələşdirilməsi, şəhərin müxtəlif yerlərində 100-ə yaxın böyük ictimai binaların tikilməsi də məhz onun adı ilə bağlı olmuşdur.

Ş.Əsədullayevin [3, v.1], İ.Hacınskinin [14, v.1] və digər sahibkarlarımızın fəaliyyəti gedişində Bakı Bölməsinin adının keçdiyi müəyyən məqamlar da çoxdur. Hər iki sahibkarın neft şirkətlərində Bakı Bölməsinin səmərələşdirici təkliflərindən geniş istifadə olunmasının yüksək nəticə verməsini təsdiq edən çoxlu faktlar və məlumatlar bizim dövrə gəlib çatmışdır.

Nəticə. Beləliklə, apardığımız araşdırma ilə səsləşən materiallar, dəlillər bir daha göstərdi ki, Bakı Bölməsinin dövrün tanınmış azərbaycanlı iş adamları və alimləri ilə səmərəli əməkdaşlıqları kifayət qədər çox olmuşdur. Bunlar bir tərəfdən alimlərin çox mühüm kəşflərinin həyata vəsiqə almasında, elmi dairələrdə yüksək qiymətləndirilməsində bölmənin mühüm rol oynadığını göstərir, digər tərəfdən tanınmış iş adamlarının onun fəaliyyətində yaxından iştirak etmələrinin bu kəşflərin qısa müddətdə birbaşa istehsalə tətbiqinə əlverişli zəmin yaratdığını da təsdiqləyir.

Məqalə yazılarkən elmi dövriyyəyə daxil etdiyimiz materialların başqa bir əhəmiyyətli cəhəti onların orijinal olub, bu vaxta qədər elmi nəşrlərdə öz əksini tapmaması ilə əlaqədardır. Dövriyyəyə ilk dəfə daxil etdiyimiz bu tarixi məlumatlar, materiallar Şimali Azərbaycanda XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində milli burjuaziyanın, alimlərin formalaşmasını, onların fəaliyyət istiqamətlərini və bir çox xeyirxah əməllərini öyrənmək baxımından da qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsrin müqaviləsi: http://www.azerbaijans.com/content_775_az.html
2. Бакинские миллионеры: https://www.baku.ru/enc-show.php?cmm_id=112&id=23534&c=938
3. Бакинская контора Шамси Асадуллаева // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv, Fond № 584, siyahı №1, iş № 72, vərəq - 1.
4. Бакинские миллионеры. Муртуза Мухтаров. часть 4: <https://banco.az/ru/news/bakinskie-millionery-murtuza-muhtarov-chast-4>
- 5.Бакинская нефтяная фирма Гаджи Зейнал - Абдина Тагиева // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv, Fond № 776, siyahı №1, iş № 1, vərəq - 1.
6. Буланова О. Как в Баку появился первый в Российской империи нефтепровод и первый в мире мазутопровод: <https://azerhistory.com/?p=8562>
7. Буланова, О. Первый азербайджанский ученый-химик . Эхо. 2016, 8 октября, с. 7
8. Гусейнов, В. Бакинская нефть и нефтяные магнаты Баку. Вышка. 2002, 9 августа, с.4
9. Джафаров, К., Джафаров, Ф. Нефтяник от Бога. Вышка. 2004, 8 октября. с. 8-9
- 10.Джаннат, Сергей Маркус. Гаджи Тагиев - отец нации Азербайджана, пример для всего: <http://islam.ru/content/person/42001>
- 11.Договоры, заключенные обществом с различными фирмами, на производство буровых работ. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv, Fond № 730, siyahı №2, iş № 7, vərəq - 1.
- 12.Нефтяные магнаты в Азербайджане: http://www.azerbaijans.com/content_776_ru.html
- 13.Нефтяная промысловая фирма Мусы Нагиева. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv, Fond № 600, siyahı №1, iş № 18, vərəq - 1.
- 14.Нефтяная промысловая фирма Гаджинского Иса бека. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv, Fond № 694, siyahı №1, iş № 1, vərəq - 1.
- 15.Рахшанлы Р. Учёный-химик Мовсум бек Мухаммед бек оглы Ханларов (1857 -1921): <https://www.baku.ru/blg-list.php?id=105008>
- 16.Тагиев, Г.З. Неотложные нужды нефтяной промышленности: доклад вБакинского Отделения Об-ва Содействия промышленности и торговли. Г.Тагиев. Баку: Тип. Газ. Каспий, 1889, 31 с.
- 17.Тагиев, З.А. Как выйти из нефтепромышленного кризиса . Баку: Труды БО ИРТО , 1886. № 1, с.1-12
- 18.Тагиев, Гаджи Зейналабдин: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/457848>

РЕЗЮМЕ

**СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ И УЧЕНЫХ
С БАКИНСКИМ ОТДЕЛЕНИЕМ РУССКОГО ИМПЕРАТОРСКОГО ТЕХНИЧЕСКОГО
ОБЩЕСТВА**

Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: Баку, отделение, ученый, участие, нефть, прибыль

В статье рассматриваются основные формы и значение участия азербайджанских предпринимателей и ученых с Бакинским Отделением Русского Императорского Технического Общества. Указывается, что такое сотрудничество сыграло важную роль в реализации очень важных открытий азербайджанских ученых. С другой стороны, представители национальной буржуазии всячески оказывали финансовые и другие поддержки для нормального функционирования отделения. Наконец, говорится, что большинство этих фактов и информации в приводятся впервые.

SUMMARY

**PARTICIPATION OF AZERBAIJANI ENTREPRENEURS AND SCIENTISTS IN THE
ACTIVITIES OF THE RUSSIAN IMPERIAL TECHNICAL SOCIETY**

Hajiyeva M.J.

Key words: Baku, section, scientist, participation, oil, revenue

The article discusses the main forms and significance of the participation of Azerbaijani entrepreneurs and scientists in the sundry activities of the Baku section of the Russian Imperial Technical Society. It is noticed that such cooperation plays a crucial role in the implementation of very important inventions of Azerbaijani scientists. On the other hand, the representatives of the national bourgeoisie provided all kinds of material and other assistance to the normal functioning of the Baku section. In conclusion, it is said that the vast majority of these facts and data are used for the first time in the field of science.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.08.2020
	Son variant	12.10.2020

XVI ƏSR AZƏRBAYCAN QADINI SARA XATUNUN İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

QƏNİYEVƏ ZƏHRƏ MƏHƏRRƏM qızı

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, doktorant

zehra.qeniyeva@mail.ru

Açar sözlər: ailə, qadın, əsər, münasibət, dövlət, Azərbaycan

Türklərlə bağlı tarixən aparılan araşdırmalara və öyrəndiyimiz adət-ənənələrə əsasən, ailə onlarda çox önəmli, hər şeydən üstün tutduqları bir ünsür olmuşdur. Əski türklərdə qadın ailənin əsasını, ailənin bütövlüyünü özündə ehtiva edirdi. Azərbaycan, eləcə də türk xanımı öz ailəsində birgə ömür sürdüyü həyat yoldaşı ilə bərabər daim azad söz və fikir söyləmək hüququna malik olmuş, yoldaşına həmişə ailə və fəaliyyət işləri ilə bağlı olaraq kömək və dəstək olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, qadın ailə-məişət mövzularında söz sahibi olduğu qədər, həmçinin dövlət hakimiyyəti, daxili və xarici əlaqələri, idarəetmə mövzularında da mühüm rol oynamış, sözü keçərli olmuşdur. Əski türk qadınları həyat yoldaşlarına daima arxa-dayaq, həmsöhbət, nümunəvi, sadıq xanım olmaqla yanaşı, həmçinin mahir döyüşçü olmuşlar. Döyüşlərdə də ərləri ilə birgə iştirak edərdilər. [1, s.16]

Ölkəmizin bütün qadınları ilə yanaşı olaraq, Sovet Azərbaycanı qadınlarının da arxada və cəbhədəki mübariz işləri hamını heyretə salmışdır. Azərbaycan qadınları Qızıl Ordu sıralarında, neft mədənlərində, laboratoriyalarda, kolxoz-sovxoz tarlalarında, elm və incəsənət ocaqlarında var gücləri ilə çalışmışlar. Düşmənlərin darmadağın olması üçün əllərindən gələn hər şeyi etmişlər və edirlər də.

Şanlı tariximizə nəzər salsaq, görərik ki, Azərbaycan qadını öz doğma Vətəninin müdafiəsində yaxından iştirak etmiş, yurd naminə canlarını qurban verməkdən belə çəkinməmiş, siyasi və dövlət quruculuğu sahəsində əsl vətənpərvərlik nümunələri göstərmişlər.

Hələ qədim dövrdən bəri hər bir kəsə türk qadınlarının necə ağıllı, uzaqgörən, cəsarətli, bundan başqa, ən vacibi, namusu və vicdanı ilə daim öndə olmağı, tarixdə öz şücaətləri ilə unudulmaz səhifələr açan vətənpərvər oğullar yetişdirdiyi məlumdur. Ölkəmizdə də müdrik, ziyalı, vətəninin adını zirvələrə yüksəldən qadınlarımız çoxdur. Bir qayda olaraq da, Azərbaycanlılar öz ziyalı qadınları ilə seçilərək, onlarla fəxr və qürur hissi keçirirlər. [6, 17]

Tarix boyu müxtəlif dövrləri əhatə edən sərkərdələrdən heç də geri qalmayan istər cəsarət, istərsə də mərdlikləri ilə tarix səhifələrinə öz adlarını yazdıran Azərbaycan qadınlarının sayı ölçüyə alınmayacaq qədər çoxdur. Hələ eradan əvvəl Azərbaycan qadınının milli ruhlu dövlətçilik mənafehlərinin qoruması üçün atdığı addımlara dair sənəd və faktlar toplanmışdır.

“Yunan tarixçisi Herodotun məlumatına görə, e.ə. VI əsrdə qüdrətli Əhəməni imperiyasının hökmdarı Kir Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan massagetlərin torpaqlarını ələ keçirmək üçün müxtəlif hiylə və vasitələrə əl atmış, lakin Massaget dövlətinin başında duran mərhum hökmdarın qadını Tomiris onun niyyətini başa düşərək, onu bu niyyətindən daşındırmağa çalışmışdı. Bunlara rəğmən, Kir Tomirisin sözlərinə məhəl qoymayıb, öz çirkin niyyətini həyata keçirəndə, Tomiris bu qana susamış hökmdarı qan ilə doyuracağına and içmiş və sözünə əməl etmişdi. İranlılarla massagetlər arasında e.ə. 530-cu ildə baş vermiş döyüşdə Kirin qoşunları darmadağın edilmiş, Tomiris öz dövlətinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdir”. Bununla da Azərbaycan qadınlarının qəhrəmanlıq tarixinin başlanğıcını belə qoymuş oldu. Qəsbkarlıq və zalımlarla aparılan vuruşmalarda Azərbaycan qadınları həqiqətən qorxmaz olmuşlar. Azərbaycan

xalqının yadelli düşmənlərlə apardığı mübarizəsində vətənimizin qadınlarının göstərdikləri hünər və igidlik XI-XII əsrin xalq qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi Dədə-Qorqud”da da parlaq şəkildə ifadə edilmişdir. Azərbaycan qadınlarının bu mərdliyi onların tarix boyu qazandıqları bir sifətdir. [15]

Türk əsilli mərd qadınlardan biri də məqalədə haqqında danışacağımız XVI əsrdə yaşayıb-fəaliyyət göstərən Azərbaycanın ilk diplomat xanımı Sara xatundur. Bütün Şərqdə ilk diplomat qadın kimi adı çəkilən Sara xatun Uzun Həsənin anası, Ağqoyunlu dövləti tarixində misilsiz xidməti olan müdrik, istedadlı biri olmuşdur. Böyük ağıl, mətanət və cəsarəti ilə dillər əzbəri olan Sara xatun hakimiyyət, idarəetmə kimi vacib məsələlərdə dövlətinə çox kömək olmuşdur. Tədqiq olunan Osmanlı mənbələrindən aldığımız məlumata əsasən, Sara xatunun əsl adı Gövhərşah xatun olmuşdur. [9]

Türk tarixinin müxtəlif dövrlərində qadının cəmiyyət, diplomatiya və hakimiyyət kimi rollarına bir çox nüsxələr vardır. Xüsusilə, XIV-XV yüzilliklərdə bir çox hökmdarın həyat yoldaşları və ya anaları dövlətin daxili və xarici siyasətində öz fəaliyyətlərini quraraq, idarəetmədə söz sahibi olmuş, fərman, vəqf arxivlərində və kitabələrdə öz adlarının çəkilməyinə nail olaraq diplomatiyanın da önəmli bir ünsürü olmuşlar. Bu tədqiqatda da Ağqoyunlularda qadının sosial və siyasi həyatdakı rolunu Sara xatun obrazı təmsalında nəzərdən keçirəcəyik. Uzun Həsənin anası Sara xatunun kimliyi haqqında qaynaqlarda çox məlumat yoxdur. İbn Tağrı-Birdi Uzun Həsənin ana tərəfdən babasının adını Pir Əli olaraq açıqca bildirmiş, lakin onun kimliyi haqqında hər hansı bir məlumat verməmişdir. İbn Tağrı-Birdi (1411-1469-cu illər) Əl-Məğrizidən sonra Məmlük dövrünün ikinci ən sanballı tarixçisi hesab olunur. [10, 19-26]

Digər tərəfdən, Dukasa görə Qara Yülük Osman bəyin IV Aleksiosun qızı ilə evlənməsi ilə Sara xatunun Komnen kraliçası olduğu irəli sürülmüşdür. Sara xatun Ağqoyunlu Qutluq bəyin oğullarından Pir Əli bəyin qızı və Ağqoyunlu dövlətinin qurucusu Qara Yülük bəyin qardaşı qızı olub, Osman bəyin ən böyük oğlu Əli bəy ilə evləndirilmişdir. Bu evlilikdən yeddi oğlu, bir qızı olmuşdur. Oğulları Uzun Həsən, Cahangir, Hüseyn, Cahanşah, İsgəndər, İbrahim və Üveys idi. Qızı isə Səfəvi şahı Cüneyd ilə evlənən Xədicə bəyim olmuşdur. Sara xatunun doğum ilinə dair qaynaqlarda dəqiq heç bir məlumat yox ikən, onun ölüm tarixi dəqiq olaraq 1465-ci il qeyd olunur. Sara xatunun adı bir çox qaynaqlarda Saray xatun, Sare xatun, Saray xanım, Sara xatun kimi müxtəlif cür çəkilməkdədir. Əsl adı isə Gövhərşah xatun olmuşdur. Lakin Faruk Sümər türkmənlərdə qadınlara Saray adının verilməsindən yola çıxaraq, bu adın Saray xatun olduğunu qeyd etmişdir. Faruk Sümər professor, türkoloq alim olmuşdur. [3]

Kimliyi haqqında çox az məlumata sahib olduğumuz Sara xatun XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin xarici və daxili siyasətində önəmli vəzifələr icra edərək, tədbirli siyasəti ilə dövrün ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Qaraqoyunlu Xatun Can Bəyim kimi oğulları arasında çıxan anlaşmazlıqları həll etməkdə kömək olmuşdur. Qəffari “Tarixi-Cahan-ara” adlı əsərində Sara xatun üçün “Uzun Həsənin anası Sara xanım olduqca adil, müşfiq və işbilən bir hakimdir” ifadəsini yazmışdır. Sara xatun ədalətli, daxil olduğu siyasi və sosial məsələlərdə məqamının haqqını verən üslubca adil, anlayışlı, oğlanları və xalqı mövzusunda müşfiq, siyasi zəka sahibi və iradəsi qüvvətli bir xanım olmuşdur. [11, s.99-116]

Sara xatun, xüsusilə, Ağqoyunlu Əli bəyin ölümündən sonra, dövlətin və səltənətin uzunömürlülüüyü və qorunması üçün əlindən gələni etmişdir. Məmlük, Qaraqoyunlu, Osmanlı hökmdarları ilə müxtəlif səbəblərdən razılıq üçün danışıqlara girmiş, bir çox müqavilə də onun diplomatiyadakı üstün uğurlarından dolayı imzalanmışdır. Sara xatun oğlu Cahangirə kömək etmək üçün Məmlük hökmdarı Zahir Seyfəddin Çakmakın yanına elçi olaraq gedib, görüşmələr təşkil etmişdir. Qaraqoyunlu sultanı Cahanşahın əmirlərindən Rüstəm Tərhan və yanındakıların Ağqoyunlu hakimiyyətində olan Mardini ələ keçirməsindən sonra köməyə ehtiyacı olan Cahangir Amid və Məmlük sərhədinə çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır. Ancaq ona Məmlük bölgəsinə sığınmaq haqqı verilməmişdir. Çətin vəziyyətdə qalan Cahangir Məmlüklərin dəstəyini yenidən ala bilmək üçün anası Sara xatunu Məmlük hökmdarı Çakmakın yanına göndərmişdir. Fəqət Misirə

getmək üçün yola çıxan Sara xatun Hələb naibləri tərəfindən yolda saxlanılaraq, Birəyə aparılmış və vəziyyəti Məmlük sultanına bildirilmişdir. Məmlük sultanı Sara xatunun Hələbə, oradan da Şama göndərilməsini əmr etmişdir. Sara xatun Qahirəyə gəldiyində isə Məmlük sultanı tərəfindən yaxşı qarşılanmışdır. Mənbələrdə bu görüşmə ilə bağlı məlumat mövcud deyil. Ancaq bu görüşmələrdən sonra, Suriya naibləri Ağqoyunlulara dəstək olmağa başlamışdır. [7, s.332]

1451-ci ildə Cahangirin oğlu Qahirəyə gələrək atasının təşəkkür məktubunu gətirmişdir.

Sara xatun Məmlük sultanı ilə daha sonralar ikinci dəfə diplomatik təmasda olmuşdur. Hətta, o, bir müddət Harput qalasının açarını anası Sara xatunun elçiliyi ilə Məmlük sultanı Xoşqədəmə göndərmişdir. Sara xatun Məmlük sultanı tərəfindən böyük qonaqpərvərliklə qarşılanmış, hörmət edilmiş, hədiyyələr verilmiş, bir az Qahirədə qaldıqdan sonra isə geri qayıtmışdır.

Sara xatunun, həmçinin, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu münasibətində də elçilik edərək ortaya çıxan siyasi hadisələri diplomatik yolla həll etməyə çalışdığı bizə məlumdur.

Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu döyüşlərinin birində Qaraqoyunlu əmiri Rüstəm Tərxan getdikcə pisləşən Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu münasibətlərinin düzəlməsi üçün Ağqoyunlu Cahangirə Kor Pir Məcid adlı elçi göndərmişdir. Bu addımı ataraq, ona aralarında qohumluq olduğunu və anasını Cahanşaha yollamağını, bu yolla sülh və barış ola biləcəyi xəbərini çatdırmışdır. Rüstəm Tərxanın bu xəbərini diqqətə alan Cahangir, Uzun Həsənin Diyarbəkirdə Qaraqoyunlulara qarşı mübarizə apardığı bir vaxtda qardaşı Uzun Həsəndən xəbərsiz anaları Sara xatunu və kiçik oğlunu Cahanşahın yanına göndərmişdir. Onların vasitəsi ilə Cahanşah ilə gizli danışıqlara girib, aralarındakı mübarizənin son tapmasını istəmişdir. “İki qardaşdan biri ya Cahangir Mirzə, ya da Həsən bəy gəlsin, doğruluq və səmimiyyətlə sülh olsun” dedikdə, Sara xatun belə cavab vermişdir: “Onların gəlməyi olmayacaq işlərdəndir. Əgər mən bu mövzuda söz verib də, amma onun əksi olarsa, yalançı vəziyyətinə düşərəm” demişdir. Cahanşahın xanımının “Əgər gəlməsələr, günah oğullarının olar” sözü üzərinə Sara xatun belə cavab vermişdir: “Möminlərin əmiri Hüseyn Kərbəla çölündə zalımların əlində şəhid oldu. Mənim oğullarımın da zalımların əlində şəhid olmağı uzaq ehtimal sayılmaz. Bizdə ilahi gücü ortadan qaldıracaq güc yoxdur. Çünki, ilahi güc önlənilə bilməz. O istədiyini edər, istədiyi hökm kimi hökm verər”. Sonra Uzun Həsən bəyə və Cahangir Mirzəyə, əgər gəlsələr də zəfərin onların olacağına dair xəbər yollamışdır. [5]

1452-ci ildə Teymuri torpaqlarını fəth etmək niyyətində olan Cahanşah geri addım ataraq Sara xatun ilə Amid sülhünü imzalamışdır. Bu anlaşma ilə Cahangir Diyarbəkirdə Qaraqoyunluların suverenliyini tanıyacaq, qızını Cahanşahın oğlu Məhəmməd ilə evləndirəcəkdə. Məhz bu sülh ilə Rüstəm Tərxan daha öncə heç bir Qaraqoyunlu hökmdarının silah-sursat yolu ilə edə bilmədiyini diplomatik yolla etmişdir. Bu sülhlə eyni zamanda Sara xatun Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu arasındakı döyüşlərdə araları dəyən oğulları Uzun Həsən və Cahangir arasında da elçilik edib daxili siyasətin düzəlməsi üçün də səy göstərmişdir. Qaraqoyunlularla ittifaq nəticəsində uğur qazana bilməyən Cahangir anası Sara xatunu Mardindən Kürd Osmanın ölümünə aydınlıq gətirmək üçün elçi olaraq göndərmişdir. Bu elçilik, əslində, barış və sülh məqsədi daşıyırdı. Sara xatun isə oğulları arasında çıxan anlaşılmazlığı həll etmək üçün Uzun Həsənin yanına getmişdir. Uzun Həsən anasına: “Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu nöqərləri bir-birinin yanına gəlib-getməkdədir. İki tərəf arasında bu cür gəlib-getmələr hər zaman olmaqdadır. Fəqət bizim xanədanımızdan böyük əmirilər Qaraqoyunluya getməyiblər. Qardaşım Cahangir Mirzənin Cahanşahbəyə qoşulması uyğun deyildir” – demişdir. Bunu deyərək, əslində, Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu işbirliyindən narahatlığını dilə gətirmiş, anasına da şikayət etmişdir. Bundan başqa, anası Sara xatuna Cahangirdən oğlu Həməzəni girov olaraq yollamasını, Ağqoyunlu hökmdarlığından imtina etməsini və Mardini nəzarət altında tutmasını demişdir. Bununla Ağqoyunlu birliyini qorumağa çalışmış, təkbəşinə ələ keçirmək planları qurmuşdur. Lakin Cahangirin bu istəkləri rədd etməsindən əlavə, Uzun Həsən Cahangirin adamlarını bölgədən uzaqlaşdıraraq, qarşılıqlı olan döyüşdə Cahangir Mirzənin ordusundan Pir Hacı, Uzun Həsənin ordusundan isə Məhəmməd Xəlil ilə İsa bəy öldürülmüşdür. Uzun Həsən

Cahangirin əsgərlərini qovmuş, savaşın sonunda məğlub olan Cahangir çarəsiz bir şəkildə yenidən anası Sara xatunu sülh üçün Uzun Həsənin yanına yollamışdır. Uzun Həsən anasını qarşıladıqdan sonra daha əvvəlki istəyini, yəni Həməzəni ya da oğullarından birini girov olaraq yollanması tələbini irəli sürmüşdür. Bu arada Uzun Həsən Qaraqoyunlular və müttəfiqlərini məğlub edərək yenidən Mardini tabe edir. Çətin vəziyyətdə qalan Mardin xalqı birləşərək, Cahangirin yanına gəlib: “Qardaşını dinlə və girov olaraq oğlunu ona ver, əgər Uzun Həsən bizə qarşı savaşa davam edərsə, ona qarşı daha mübarizə apara bilməyəcəyik” – deyərək tələblərini bildirmişlər. Sara xatun da bunları görüb, oğullarını barışdırmaq üçün daha çox güc sərf etmişdir. Mardin xalqının istəyi və Sara xatunun səyi nəticəsində Cahangir oğlu Əli xan Uzun Həsənin sarayına girov olaraq göndərmiş və aralarında razılığa gəlmişlər. Uzun Həsən və Cahangir arasında olan bu razılıq nəticəsində Diyarbəkir Uzun Həsənə, Mardin isə Cahangirə verilmişdir. Beləcə də, Ağqoyunlu mirzələri arasındakı ixtilaf Sara xatunun mövzuya müdaxilə etməsi ilə bir müddətliyinə sona çatmışdır. [2]

Sara xatun, Uzun Həsən və Fateh Sultan II Mehmet ilə Trabzon üzərində çıxan ciddi rəqabət zamanı da diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Trabzon imperatoru David Komninosun Uzun Həsəndən Sultan Mehmetə qarşı qələbə qazanması üçün kömək istəməsi səbəbi ilə aralarında ittifaq yaranmışdır. Sultan Fateh Mehmetin Uzun Həsənin yanına səfərə hazırlandığı sırada Ağqoyunluların elçi heyəti Uzun Həsənin anası Sara xatunu Osmanlı iqamətgahına gətirmişdir. Sara xatun Sultan Mehmetə oğlu Uzun Həsənin etdiklərinə görə üzr istədiyini söyləmiş, onun bağışlanmasını istəmişdir. Sara xatunun təşkil etdiyi bu görüşlər və Mahmud Paşanın təsiri ilə Osmanlı və Ağqoyunlular arasında bir müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə Ağqoyunluların Osmanlı məmləkətlərini və onların himayəsi altındakı yerləri işğal etməmək və Trabzon Rum imperatorluğuna kömək etmək şərti ilə imzalanmışdır. Ancaq bu razılıqdan qısa vaxt sonra II Mehmet Trabzon üzərinə hücum etməyə qərar vermişdir. Digər tərəfdən, Trabzon Rum imperatorluğu Osmanlı təhlükəsi qarşısında Ağqoyunluların dəstəyinə sahib olmaq üçün yeni bir qohumluq əlaqəsi qurmuş və bu sayədə Uzun Həsən ilə bir ittifaq yaratmışdır. Uzun Həsən Sultan Mehmet ilə Sara xatun və Mövlana Əhməd-i Yekərçi və digər alimlərin öz aralarında “O müsəlmanların padşahı olub, onunla dava etmək şəriət baxımından qınanılır və uyğun deyildir. Onunla barış və sülh islamın xeyrinə olub, insanların rifahına və hüzuruna səbəb olar” deməsi səbəbi ilə ittifaq bağlamışdır. Bu arada Sultan Mehmet elçi göndərərək: “Əgər Uzun Həsənin valideyni Sara xatun sülhün olmağı üçün gələrsə, qarşılığında Trabzonu verərəm” – demişdir. Uzun Həsən də özünü güclü hiss etmədiyindən Sultan Mehmetin Trabzon səfərinin qarşısını ala bilməsi üçün anası Sara xatunu elçi olaraq Osmanlı sarayına göndərmişdir. Ancaq bütün bu təşəbbüslərə rəğmən, Uzun Həsən Osmanlı ordusunun Trabzonu ələ keçirməsinə mane ola bilməmişdir. Sultan Mehmet sonradan sözünün üstündə durmamış, Sara xatunla birgə Trabzon üzərinə hücum edib, buranı ələ keçirmişdir.

“Əhsənət-təvarix” əsərində yazıldığı kimi, Sultan Fateh Mehmet “Dinin və dövlətin salamatlığı, sizin bu səfərdə qazilər ilə birlikdə olmağınız, bəzi maneələr ucbatından gəlməməyiniz müqabilində analarınızı və adamlarınızı göndərməyinizdir. O ölkəni aldıqdan sonra onları sərbəst buraxacağam” kimi xəbər göndərmişdir. Əslində, Sara xatun Sultan Mehmetin qərargahına gəlmişdir. Fəqət özü ilə müzakirə alınmamış, sadəcə Trabzonu fəth etmək üçün yürüşə başlayan Osmanlı ordusu ilə getmək məcburiyyətində qalmışdır. Hadisələrin gedişatına və nəticəyə baxılırsa, Sultan Mehmet “ana” deyib xitab etdiyi Sara xatunu girov götürərək yanında aparmaq və bu sayədə hər hansı bir düşmənin hərəkətinə mane olmaq məqsədilə Uzun Həsəni tələyə salmaq kimi bir oyun oynanılmasını əngəlləmişdir. Amma bu gerçəyi də qeyd edək ki, Sultan Mehmet Sara xatunun yanına gəldikdən sonra, Ağqoyunluların lehinə bəzi qərarlar vermiş və Trabzonu öz torpaqlarına qatmaqdan ibarət olan gerçək məqsədindən heç vaxt dönməmişdir. Trabzonu əldə etdikdən sonra isə ailəsi varis olduğu üçün Trabzon xəzinəsindən bir qismini Uzun Həsənə vermişdir. [4]

Sara xatun bütün bu diplomatik əlaqələri ilə yanaşı, məscid, zaviyə və s. kimi imarətlər tikdirərək də dövlətin idarəsində uğurlu olmağı bacarmışdır. O, Harputu idarə etdiyi bir vaxtda bölgənin abadlığı üçün çalışmış və bu bölgədə bir məscid tikdirmişdir. Məscid Harputda Cəmşid hamamının şərq tərəfində, şəhərin böyük meydanlarından olan Buğday meydanının cənub hissəsində yerləşmişdir. İlk öncə kiçik bir məscid olaraq qurulmuş, daha sonra isə böyük məscid kimi inşa etdirilmişdir. Eyni zamanda, Kəltidə Sara xatuna aid bir zaviyə mövcuddur. Zaviyənin üzərində “Sara xatun Valide-i Uzun Həsən” yazılmışdır.

Sara xatun sadəcə Şərqdə deyil, Avropada da tanınmış önəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuş, hörmət və ehtiram görmüşdür. 1473-cü ildə Ağqoyunlu Uzun Həsənin yanına göndərilən Venesiya səfirlərindən birinə hökmdarı tərəfindən “Hökmdar Uzun Həsənin anası Sara xatuna ehtiram göstər, hədiyyələr ver, Azərbaycanda qəbul olunmuş şəkildə ad-sanına uyğun tərzdə çıxış et, onu Türkiyə (Osmanlı) ilə müharibəni davam etdirməyə çağır. Oğlanları, qardaşı və nəvələri üçün bu işin nə qədər vacib olduğunu şəxsiyyətinə uyğun ifadələrlə izah et” şəklində məlumatlar Sara xatunun daxili və xarici siyasətdə olduğu uğurlu olmasının sübutudur.

Ağqoyunlu xanədanına mənsub türkmən qadın Sara xatun örnəyində gördüyümüz kimi, xanımlar daxili və xarici siyasətdə bəzən elçilik vəzifəsində, bəzən isə inşa etdirdikləri məscid, mədrəsə, zəviyyə və s. kimi imarətlər ilə diplomatiya və dövlət idarəetməsində siyasi və bir çox sahədə varlıqlarını hiss etdirmişlər. Ağıllı və zəki olaraq etdikləri siyasi həmlələrlə həll yolu axtarmağa çalışmışlar. Sara xatun diplomatiya çərçivəsində hər zaman dövləti üçün sülh yolları gətirməyə çalışmış, oğlu Uzun Həsənə dəstək olaraq daxili və xarici siyasətdə aktiv rol almışdır. Dövrün dövlət adamları ilə görüşlərə qatılmış və onlar tərəfdən də təqdir edilmişdir. Eyni zamanda, digər dövlətlərin hökmdarları tərəfindən diplomatik görüşlər üçün getdiyəndə də həmişə hörmət və ehtiram görmüşdür. Müsbət insani keyfiyyətləri və xalqlar arasında fərq qoymayan barışıl siyasəti ilə də qeyri-müsləmanlar tərəfindən də sevgi və hörmətə nail olmuşdur.

Azərbaycanımızla birgə tarix elmimiz də müstəqillik yoluna çıxıb. Keçmiş ənənələrimiz dirçəlir. Bizi tanıyırlar. Biz tanıyıırıq. Diplomantik əlaqələrimiz genişlənir. Xarici siyasət ilk növbədə, tarixi təcrübə və ənənələr üzərində qurulur.

Sara xatunun diplomatik fəaliyyəti dedikdə, onun yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində, ölkə başçıları ilə danışıqlara girməsi, öz intellektual gücü ilə həmin danışıqları dövlətinin xeyrinə həll etməsi, daim inkişaf və yüksəliş üçün çalışdığı nəzərdə tutulur. Diplomatiya, o cümlədən diplomatlar hələ orta əsrlərdə mövcud olan məfhum olmuşdur. Diplomat, ölkənin xarici, siyasi əlaqələrində yaxından iştirak edib, digər ölkələrlə əlaqə yaradıb, dialoqlar quran şəxs hesab olunur.

Bütün bunlar, məqalədə Sara xatun haqqında, onun mərdliyi, şücaəti haqqında bəhs olunanlar onun necə qüdrətli və tarixdə iz qoymuş məharətli qadın nümayəndələrdən biri olduğunu sübut edir. Bir sözlə, bugünkü diplomatlarımızın üzərinə həmin zəngin irsi davam etdirmək məsuliyyəti düşür. Keçmiş irsin layiqli varisi olmaq üçünsə, hər şeydən əvvəl, onu öyrənmək, keçilən yola nəzər salmaq, tarixi təcrübəni və ənənələri unutmamaq, onlardan faydalanmaq gərəkdir.

Qadın cəmiyyətin tərbiyəçisi adının halal haqqını qazanıb. Odur ki, Azərbaycan qadınları tarixən özünün nəcibliyi, şərəfi, mərdliyi və məğrurluğu ilə hər zaman ucada dayanıblar. Elə sözlə, fikrin əsl mənasında da qadın bir çox xüsusiyyətləri iradəli, qətiyyətli olması, xeyirxahlığı ilə həqiqətən də ucada dayanır. Qədim və orta əsrlərə nəzər saldıqda, müasir dövrdə Azərbaycan qadınının statusu çox böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Buna nümunə olaraq, Şərqdə ilk dəfə Azərbaycan qadınlara səsvermə hüququ vermiş, xalqın taleyüklü məsələlərinin həllini qadınlara da həvalə etmişdir.

Uca Yaradan qadını işıq tək, ailəyə, yaşadığı, cəmiyyətə, eləcə də, bəşəriyyətə, nur saçmaqdan ötrü, həm də şəfqətli, mərhəmətli, qəlbi daim ülvə hislərlə dolu nəcib bir bəşər övladı kimi xəlq edib. Qadın özünün düşüncəsi, yaratdıqları ilə, aləmi şəfəqlərə boyamaq qüdrətindədir.

Dünya sanki onun işığı ilə cəlvələnmiş cazibədar bir həyat mənbəyidir. Elə bu səbəblərdən də yer aləmi qadının ziyası, varlığı ilə daha cazibəli və mənalıdır. [12] Xalqımızın fəxr və qüruru olan qadınlarımız ölkəmizi bu gün bütün dünyada ləyaqətlə təmsil edir.

Nəticə. Qadın, həqiqətən, həyatda rastlaşdığımız, özümüzün də yaşam boyu müşahidə etdiyimiz ən güclü varlıqdır. Azərbaycan qadınları daima çox keçməkeşli yollardan keçməsinə, əzab-əziyyətlərə qatlaşmağına baxmayaraq, tarix boyu öz məğrurluğu, möhkəmliyi ilə seçilmişdir. Həyatın bütün sınaqlarından alnıaçıq, düşdüyü çətin situasiyalardan da düzgün çıxış yolu vasitəsilə üzüağ çıxmağı bacarmışdır. Azərbaycan qadını müdrikliyi, uzaqgörənliyi, vətəninə, xalqına, ailəsinə sədaqətli olmağı ilə kişiləri də bu yola istiqamətləndirmişdir.

Məqalədə haqqında ətraflı danışdığımız Sara xatun da belə nümunəvi qadınlardan biri olaraq adı fəxrlə çəkilir. İlk diplomat qadın kimi adı tariximizə həkk olunan Sara xatunun ictimai-siyasi fəaliyyəti bizim üçün, gələcək nəsil üçün qürur mənbəyi, həmçinin örnək hesab olunur. Sara xatunun həyat və diplomatik fəaliyyəti uzaq tarixi keçmişimizi əhatə etsə də, Azərbaycan qadınının tarixən həyatımızın bütün sahələrində ön sıralarda olmasını təsdiq etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qadını ensiklopediyası. Bir cildə. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2002, 404 s.
2. "XIV və XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", Tarih Enstitüsü Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973.
3. Baykal Bekir Sıtkı, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", A.Ü.DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C.2, Ankara, 1964.
4. Bekir Sıtkı Baykal, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", A.Ü.DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C.2, Ankara, 1964, 120 s.
5. Faruk Sümer, "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", Belleten, TTK, c.LIV, Ankara, 1991, 632 s.
6. Gəncəli-Məmmədov S. Qadın, gözəllik və ülvüyyət. Ensiklopedik toplusu. Bakı, 2001, 335 s.
7. İbn Tagrı Birdî, Havâdisü'd-Duhûr fi Medai'l-Eyyâm ve's-Suhûr, Neşr.W.Popper, VIII/III California, 1930, 516 s.
8. Qurbanov R. Türk xalqlarının tarixi. Ali məktəblərin Azərbaycan bölmələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 216 s.
9. Mahmudov Y.M. Görkəmli Azərbaycan diplomatı Sara xatun. // "Azərbaycan qadını" jurnalı. №12. Bakı, 1969.
10. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Ağqoyunlu dövrü. (XV əsrin II yarısı). Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 2007, 116 s.
11. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
12. "Respublika" qəzeti. № 184 (6511), 25 avqust 2019-cu il.
13. Saraclı N. Sara xatun. Bakı, 2008, 111 s.
14. Necefli T. Şarkın İlk Diplomatik Kadını Saray Hatun, Şah İsmail Hatai. Bakü: İlm, 2006, 430 s.
15. <http://www.anl.az/down/meqale/sherq/2011/iyun/el14.htm>

РЕЗЮМЕ
ОБ ИЗУЧЕНИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНКИ САРЫ ХАТУН В XVI ВЕКЕ
Ганиева З.М.

Ключевые слова: *семья, женщина, произведение, отношение, государство, Азербайджан*

В статье рассматриваются характерные особенности азербайджанских и турецких женщин, их достижения, а также предоставлена обзорная информация о занимаемой ими позиции в обществе. Азербайджанская женщина рассматривается через призму Сары хатун - первой женщины-дипломата не только Азербайджана, но и всего Востока. Раскрывается общественно-политическая, культурно-просветительская деятельность Сары хатун, след, который она оставила в истории, благодаря своему мужеству, решительности и храбрости. В статье подчеркивается, что Азербайджан - первая мусульманская страна на Востоке, предоставившая право голоса женщинам, вправе гордиться своей традицией просветительства и той ролью, которую женщины играют в общественной жизни страны.

SUMMARY
ON THE STUDY OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF AZERBAIJANI WOMAN
SARA KHATUN IN THE XVI CENTURY
Ganiyeva Z.M

Key words: *family, woman, composition, attitude, state, Azerbaijan*

The article deals with the characteristic features of the Azerbaijani-Turkish woman, their achievements and provides an overview of her position in the power in the past and in the present. Azerbaijani woman in the East is considered as the first diplomatic woman of the period in the person of Sara Khatun. Sara Khatun's traces are revealed with her socio-political, as well as, cultural activity, courage, valour in history. The article emphasizes that Azerbaijan as the first Muslim country recognizing election right for women in 1919 is proud of enlightenment tradition and role of women played in public life.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.11.2020
	Son variant	15.12.2020

UOT 327.8

ABŞ-DA TÜRK LOBBİSİNİN FƏALİYYƏTİ

ƏLƏSGƏROVA SARA TAHİR qızı

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Sara_aleskerova@mail.ru

Açar sözlər: türk lobbisi, ABŞ Konqresi, ABŞ xarici siyasəti, lobbçilik, ABŞ-Türkiyə münasibətləri

Türklər 1960-cı illərdən Almaniyadan başlayaraq, xaricə köç etməyə başladılar. Hələ o vaxtlarda ilk köçlər zamanı məşhur türk hüquqşünas Seha Meray türk qanunvericiliyindəki boşluqları analiz edərək qeyd etmişdi ki, bu ölkəyə gələn köçləri düzənləyən qanunlarımız var, lakin ölkədən xaricə köç edənlər isə Allaha əmanətdirlər. [6] Qanunlarımız onlarla zərrə qədər maraqlanmır. Hüquqşünasın bu şərhinin üstündən neçə onilliklər keçsə də, təəssüf ki, Türkiyə hələ də köç edən həmvətənləri ilə əlaqələr qurub bağ yaratmır. Onların ən azından Ana Vətənlərinə bağlı qalmaqları üçün əsaslı addım atmır. Nəticə isə göz qabağındadı. Bu gün beynəlxalq arenada lobbçilik fəaliyyətində öz sözünü deyə bilən yəhudi, erməni, yunan lobbisinin qarşısında güclü bir türk lobbisi görə bilmirik. Türk tədqiqatçısı Hincal Uluç daha da irəli gedərək bu gün türklərin arxasında onları siyasi baxımdan dəstəkləyən dövlət olmadığı üçün çoxunun xaricdə öz milli türk kimliklərini gizlədərək, yerli əhaliyə assimilyasiya olub yaşadıklarını belə qeyd edir. [2, s.3-5] Türkiyənin lobbçilik tarixinə nəzər salsaq, əslində lobbçilik fəaliyyətindən Osmanlı dövründə II Əbdülhəmidin Avropa ictimaiyyətinə təsir etmək üçün istifadə etdiyini görə bilərik. Müasir anlamda isə ilk dəfə 1924-ci ildə türk cəmiyyəti “Turkish Welfare Association” erməni və yunan lobbilərinin Türk-Amerikan dostluq və ticarət razılaşmasının ləğv edilməsi üçün başladığı “Lozannaya yox deyək” kampaniyasına qarşı fəaliyyətə keçmişdir. Aparılan araşdırmalara görə, 1869-1915-ci illər arası 319.545 türk Amerikaya köç edib. Lakin köç edənlərin 86%-i bir neçə müddət sonra geri dönmüşdür. Beləliklə, ABŞ-a gedən böyük çoxluq geri döndüyünə görə bu gün ABŞ-da tarix boyu köç etmiş, səpələnmiş erməni və yunan lobbisi kimi güclü lobbçilik yoxdur. Amerikada yaşayan türklər 3 qrupa bölünür:

- Sosial çevrəsi sadəcə türklərdən ibarət olan, yalnız öz işi ilə məşğul olub, ətrafındakı siyasi və sosial dəyişikliklərə biganə qalan qapalı bir toplum
- Amerikan yaşam tərzinə tamamilə inteqrasiya olunmuş, orda təhsil alıb, amerikan vətəndaşlığı almış, demək olar ki, türk kimliyini ortaya çıxartmayan, ana dilindən belə istifadə etməyən – bir sözlə – yeni qitənin insanları
- Hər iki kimliyi layiqincə daşıya bilən, Amerikanın siyasi və ictimai inkişafı ilə maraqlanan, bununla bərabər, öz milli türk dəyərlərini qoruya bilən, savadlı bir qrup.

Üçüncü qrupa daxil olan toplumun sayı digərləri ilə müqayisədə nisbətən azdır. Onlar daha çox ATAA (Assembly of Turkish American Association) və TC-USA PAC üzvləridir və lobbçilik sahəsində türk maraqlarını qorumaq üçün həmrəylik göstərirlər.

Prof. Dr. Tayyar Arının araşdırmasına görə Türkiyənin lobbçilik fəaliyyətini 3 istiqamət üzrə tədqiq etmək lazımdır:

- Xarici lobb şirkətlərinin vasitəsilə aparılan lobbçilik fəaliyyətləri
- Türk-Amerikan dərnəkləri vasitəsilə siyasi və mədəni məqsədlər üçün həyata keçirilən lobbçilik fəaliyyətləri
- Türk-Amerikan biznes dünyasının dərnəkləri vasitəsilə iqtisadi və daha çox ticari məqsədlər üçün həyata keçirilən lobbçilik fəaliyyətləri.

Amerikada fəaliyyət göstərən türk dərnək və təşkilatlarından Türk Çalışmaları İnstitutu, Türk-Amerikan elm adamları Dərnəyi (Association of Turkish American Scientists), Türk Amerikan İslam Dərnəyi (Turkish American Islamic Foundation), Amerikan-Türk kongresi, Türkiyənin Amerikalı Dostları və digərləri Amerikan-Türk münasibətlərinin inkişafında xüsusi rol oynayır.

Türkiyənin Amerikadakı maraqları daha çox professional, xarici lobbi şirkətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn, amerikan lobbi şirkətlərinin vasitəçiliyi ilə Türkiyə Erməni soyqırımının ABŞ konqresində tanınmaması üçün illik təxmini 3.5 milyon dollar xərcləməkdədir. Son vaxtlar Türkiyə adına çalışan lobbiçilərə Demokratlardan Richard Gephardt, Tom Dashle, Paul Manafort, Respublikaçılardan Jim McCrery və Trumpın keçmiş Beynəlxalq Təhlükəsizlik Michael Flynn aid etmək olar. Türkiyə adına çalışan lobbi şirkətlərinə “Hill and Knowlton”, “International Advisors, Inc” və “McAuliffe, Kelly, Raffaelli & Seimans” kimi şirkətlərin adları tez-tez hallanır. [4, s.221-222]

1992-ci ildə Amerikada demokratların hakimiyyətə gəlməsi ilə Türkiyə müqavilə imzaladığı lobbi şirkətləri ilə işbirliyinə son qoyaraq, Klintonə daha yaxın olan lobbiçilərin yaratdığı lobbi şirkətləri ilə əlaqələr qurmağa başladı. Bu şirkətlərin başında demokrat John Bradynin də üzvü olduğu “Capitoline International Groups Inc” və “Arnold & Porter” kimi profesional şirkətlər vardı. [7] Türkiyə məşhur Amerikan lobbi şirkəti olan “Fleishman-Hillard”a ildə 2 milyona yaxın məbləğ ödəyir. “Turkey today” adlı newsletter məhz bu lobbi şirkəti ilə Amerikadakı Türk Səfirliyinin məhsuludur. Newsletter ikiaydabir nəşr olunur, Türkiyənin daxili və xarici siyasətində olan dəyişikliklərdən bəhs edir. Məqsəd isə Türkiyəni Amerikada tanıdaraq gündəmdə saxlamaqdır. ABŞ-dakı ən fəal, ən çox üzvü olan Türk Dərnəyi ATAA (Assembly of Turkish American Association) 1979-cu ildə Amerikada yaşayan türklər tərəfindən yaradılıb. ATAA vergidən azad, maddi mənfəət güdməyən dərnəklərdəndir. Buna görə də büdcəsinin yalnız müəyyən bir hissəsini lobbiçilik fəaliyyətinə xərcləyə bilər. Bu da onun fəaliyyətini qismən də olsa çərçivəyə salır. Dərnək daha çox Türkiyənin mədəniyyətini, adət-ənənələrini Amerikan ictimaiyyətinə çatdırmaq, erməni lobbisinin təbliğ etdiyi təhrif olunmuş türk tarixini olduğu kimi anlatmaq – bir sözlə, türk imicini yüksək tutmaq üçün çalışır. [4, s.220] ATAA bu məqsədlə “Turkish Times” adlı qəzet nəşr etdirir. Bu qəzet 1989-cu ildən günümüzə kimi ayda iki dəfə nəşr olunur və türk həqiqətlərini, mədəniyyətini ABŞ konqres üzvlərinə və ictimaiyyətinə tanıtmək üçün ən qısa yoldur. Lakin onu da qeyd etmək ki, onbeşgündəbir satışa çıxan qəzet 1.25 dollara satılır. “New York Times” qəzetinin 25centə satıldığını da nəzərə alsaq, olduqca baha qiymətə satılan “Turkish Times”-in oxucu kütləsinin də az olduğu sirr deyil. Cəmi 3000 abunəçisi olan qəzetin maliyyə sponsoru, demək olar ki yoxdu. Bu da türkün xalq olaraq siyasi qatılıma maraqsız olduqlarının daha bir sübutudur. 1996-cı ildən etibarən qəzetin nəzdində “Turkish Panorama” adlı newsletter Amerikan konqres üzvləri və Türk iş adamları ilə müsahibələr aparıb yayımlayır. Qurulduğu gündən ATAA Türkiyə haqqında məlumatsızlığın, türk xalqına qarşı ön mühakimələrin qarşısını almaq üçün xeyli tədbirlər görüb. [5, s.9-15]

Bundan başqa, Gephardt Group, Greenberg Trauing Amsterdam & Partners kimi şirkətlərlə müqavilələr imzalayıb. Amsterdam & Partners-in əsas fəaliyyəti Amerikadakı FETÖ adına çalışan simaları aşkarlamaq, onların konqresə təzyiqinin qarşısını almaqdır. APCO Worldwide və Burson-Marsteller Türkiyənin ABŞ-dakı KİV-lər və media sahəsində Türkiyənin tanınması üçün lobbiçilik fəaliyyəti ilə məşğul olur. Ballard Partners və King & Spalding adlı lobbi şirkətləri isə Amerikan konqresində və komitələrində Türkiyə ilə bağlı hər hansı bir məsələ müzakirə olunanda iş başına keçir bir sözlə, Washingtondakı Türk maraqlarını qorumaq üçün səlahiyyətləndirilir.

Türkiyənin amerikan lobbi şirkətləri ilə imzalanan sazişləri arasında ən səs-küylüsü Kamil Ekim Alptekin'in sahibi olduğu Inovo BV və Flynn Intel Group arasındakı anlaşmadır. Trumpın keçmiş Beynəlxalq Təhlükəsizlik məsləhətçisi Michael Flynnin şirkəti ilə bağladığı saziş FARA qeydlərində də yer alıb. Lakin Flynnin bu vəzifədə olduğu zaman xarici bir ölkə adına lobbiçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağı Amerikada müzakirələrə səbəb oldu. [3, s. 95-97]

Digər tərəfdən türk lobbisinin Amerikadakı maraqları 2 istiqamətə ayrılmışdır. Biri Türkiyənin maraqlarını qoruyan lobbicilik fəaliyyəti, digəri isə FETÖ-cuların lehinə aparılan bəzən isə Türkiyə adından aparılsa da, ölkənin mənafeyini tapdalayan lobbicilik fəaliyyəti. Amerikada Türkiyə əleyhinə lobbicilik fəaliyyəti yürüdən FETÖ onunla işbirliyinə razı olan şirkət tapmadığından “Washington Diplomacy Group” öz kiçik lobb şirkətini qurmuşdur. FETÖ Washington Diplomacy Group-un vasitəçiliyi ilə həyata keçirdiyi lobbicilik fəaliyyətlərində “Türk müxalifəti” adına hərəkət etdiyini qeyd edir. Donald Trump, Obamanın strategiyasında köklü dəyişikliklər aparacağını iddia edərək iqtidara gəlmişdir. Lakin, Trumpın ölkə içində yaşadığı iqtidar problemi və nizamlı bir xarici siyasət kursu müəyyənləşdirə bilməməsi ikili münasibətlərdə Obama dövründən qalma ab-havanın davam etməsinə gətirib çıxarıb. [1, s.12-14] Təəssüf ki, Türkiyə lobbiciliyin nə qədər önəmli olduğunun fərqi varsa da, hələ də bu sahədə davamlı bir sistem qurmağa müvəffəq ola bilməyib. Xüsusilə də Amerikada lobbicilik fəaliyyətinin nə dərəcədə vacib olduğunu bir qədər gec dərk etdi. Qardaş ölkə bunun önəmini anlayıb hərəkətə keçdiyi isə qarşısında artıq müxalifətdə yerini möhkəmlətməmiş, davamlı və güclü lobbicilik strategiyası olan, əllərinə düşən hər fürsətdə türk lobbisini əngəlləməyə çalışan yunan və erməni lobbisi vardı. Eyni zamanda bu sahədə Türkiyədən daha təcrübəli olan bu iki ölkə bir-biri ilə koordinasiyalı lobbicilik fəaliyyəti yürüdərək Türkiyənin uğur qazanmasının qarşısını aldılar.

Uzun zaman lobbiciliyin məğzini anlamayan Türkiyə lobbicilik fəaliyyətində daha çox xaricdə yaşayan türklərə təsir göstərməyə çalışırdı. Buna əyani sübut isə Amerikadakı “Türk Günü” yürüyüşünü göstərmək olar. İldə bir dəfə ənənəvi keçirilən “Türk Günü” Amerikada yaşayan türklər cəlb edilir, lakin Amerikan konqresinin nə senatından, nə də nümayəndələr palatasından heç bir səlahiyyətli şəxs yürüşdə iştiraka cəlb edilmir. Halbuki başqa ölkələrin yürüşü Amerikadakı yürüş günündə amerikalılar da həmin xalqın nümayəndələri ilə bərabər iştirak edir. Yerli amerikan vətəndaşlardan başqa, senatorlardan, konqresmenlərdən, Millət vəkilləri və digər səlahiyyətli şəxslərdən də qatılanlar olur. Və beləliklə, konkret siyasi məqsədlərə xidmət etmədiyinə, yürüş zamanı amerikalılara Türkiyəni tanıtmək mümkün olmadığına görə yüzlərcə türkün küçələrə tökülərək “Türk Günü” yürüşü təşkil etməsi də bir qədər mənasız və nəticəsiz olur.

Newyorklu Millət vəkili öz müsahibəsində qeyd edir ki, bütün səlahiyyət müddətim boyunca qapımı cəmi bir neçə dəfə türk nümayəndə heyəti döydü, hansı ki, ermənilər ofisimizdən çıxmaq bilmirlər desəm, yanlışdır. Qeyd edək ki, Almaniyada 3 milyon türk, sadəcə 60 min erməni var. Buna baxmayaraq, Alman parlamentində “Qondarma erməni soyqırımı” əleyhinə sadəcə bir səs olmaqla qəbul edildi. Üstəlik məsələnin ən üzücü tərəfi odur ki, qərar qəbul edilən zaman alman parlamentində erməni soyqırımına “hə” deyən diplomatlardan 12-si türkcə illi idi. Bu yerdə ağıla Napoleon Bonapartın məşhur ifadəsi gəlir: “Danışan 1 nəfər susan yüz nəfərdən daha çox səs çıxarır” [6]. Amerikada çoxsaylı türk dərəcələri olsa da, onlar bir-birindən xəbərsiz, koordinasiyasız fəaliyyət göstərirlər.

Hamımıza məlumdur ki, Türkiyə illərdir, Avropa İttifaqına üzv olmaq üçün inadla çalışsa da, nəticə əldə edə bilmir. Diplomatiyada artıq Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlüyünü “əbədi nişanlılıq” adlandırırlar. Aİ-nin Türkiyəni gözü götürmədiyi məlumdur, bəs Türkiyə Aİ-yə qəbul olmaq üçün hansı əsaslı addımları atıb? Avropanı razı salmağın ən qısa və rahat yolu güclü lobbicilik fəaliyyətindən keçir. Lakin Türkiyənin lobbiciliklə uğur qazanmağı üçün daha çox yolu var.

Prof. Dr. Bener Karakartal Türkiyənin lobbicilik fəaliyyətini analiz edərək qeyd edir ki, illərdir Türkiyə Aİ-yə üzv qəbul edilə bilmir. Deməli Avropanın genişlənməsinə Fransa və Almaniya qərar verir. Türkiyə isə bu böyük bir həqiqəti nədənsə illərdir gözərdi edir və Aİ-na üzv qəbul edilmək üçün türk lobbisi Brüsselə milyonlarla pul xərcləyir. Türk lobbisi brüsselli diplomatlara milyonları yedirdərkən Avropa İttifaqı 6 üzvdən 9a, 9-dan 12-yə, 12-dən 27 üzvə kimi artdı. Türkiyə isə bu vaxt ərzində həmişə qapının arxasında qaldı. Türk lobbisi isə bundan nəticə çıxarıb “nəyi yanlış edirik?” -deyə fəaliyyətlərini sorğulamadı. Halbuki Türk diplomat və siyasətçiləri çox gözəl dərk edirlər ki, ermənipərəst Fransa və türkləri gözü götürməyən Almaniya

bir şəkildə razı salınmasa, Türkiyənin Aİ-yə üzvlüyü qeyri-mümkündür. Deməli, düzgün hədəfə yönəlmək lazımdı. Və Türkiyənin əlində fərqi nə varmadığı və istifadə edə bilmədiyi gücü var. Bu güc Avropa və Amerikadakı heç də az olmayan türk əhalisidir. Qeyd edək ki, Amerika və Avropadakı türk sayı 5 milyon keçib. Kifayət qədər sayları, maliyyə və iqtisadi gücləri olmasına baxmayaraq, türk lobbisi hələ də arxa planda qalıb. Məhz bundan irəli gələrək, “Lobbicilik nədir?” sualına bir çox türk siyasətçiləri “Türkiyənin istifadə edə bilmədiyi strateji güc” – deyərək, cavab verirlər. [8]

ABŞ-dakı türk lobbisi daha çox erməni və yunan lobbisinin Türkiyəyə qarşı atdığı addımların qarşısını almaq üçün aktiv fəaliyyətə keçir. Halbuki, Türkiyə lobbicilik fəaliyyəti üçün öz maraqlarına xidmət edən vahid dövlət strategiyası hazırlamalı, bu strategiyaya uyğun Amerikadakı türk lobbisini yönləndirməlidir.

Son söz olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu gün türk lobbisi Amerikada hələ “image building” mərhələsindədir. Bu mərhələdə olan bir lobbinin isə Amerikan Konqresində qərar qəbul etmə prosesinə güclü təsir göstərə biləcəyini ümid etmək, zənnimcə uşaqlıq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Duran B., İnət K., Caner M. Türk Dış Politikası Yıllığı. SETA yayınları, 2017, 475 s.
2. Uluç H. Türk diasporası ve Türk lobisi. Turkuaz Medya Grup. 07 Haziran, 2016.
3. Milbrath L. The Washington Lobbyists. Westport, Connecticut: Greenwood press, 1963, s. 95-97
4. Arı T. Amerikada Siyasal Yapı Lobiler ve Dış politika. Ocak, 2000, 310 s.
5. Report of the Institute of Turkish Studies. 1982-1992, pp. 9-15
6. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/uluc/2016/06/07/turk-diasporasi-ve-turk-lobisi> (accessed 30 july)
7. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/uluc/2016/06/07/turk-diasporasi-ve-turk-lobisi> (accessed 30 july)
8. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/1109 /turkiyenin_kullanamadigi_stratejik_guc_lobicilik (accessed 30 july)

РЕЗЮМЕ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРЕЦКОГО ЛОББИ В США

Алескерова С.Т.

Ключевые слова: турецкое лобби, Конгресс США, внешняя политика США, лоббирование, американо-турецкие отношения

В статье рассматривается деятельность турецкого лобби в США. В то же время лоббисты и лоббистские компании работающие на интересы Турции в Конгрессе США. Была также исследована деятельность небольшой лоббистской компании под названием «Вашингтонская дипломатическая группа» созданная ФЕТО, которая лоббирует интересы против Турции в Соединенных Штатах. Учитывая все это, лоббистская деятельность братской страны, которая впервые началась в 1924 году с кампании «Скажем нет Лозанне», все еще находится на стадии «формирования имиджа» в Америке.

SUMMARY
ACTIVITY OF THE TURKISH LOBBY IN THE UNITED STATES
Aleskerova S.T.

Key words: *Turkish lobby, US Congress, US foreign policy, lobbying, US-Turkey relations*

The activities of the Turkish lobby in the United States were studied in this article. At the same time, lobbyists and lobbying companies working for Turkey's interests in the US Congress were discussed in the article. Moreover, the activities of a small lobbying company called the «Washington Diplomacy Group» created by FETO which lobbies against Turkey's interests in the United States were also researched. Given all that, the lobbying activities of the brother country which began for the first time in 1924 with the "Let's say no to Lausanne" campaign are still in the "image building" stage in America.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.08.2020
	Son variant	30.09.2020

UOT 364.4

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL-İQTİSADI İSLAHATLARIN
YOXSULLUĞUN AZALDILMASINDA ROLU**¹**MƏMİYEV CAVİD MƏHƏRRƏM oğlu**²**BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim*cmmiyev@mail.ru , bunyadov82@mail.ru*Açar sözlər:* dövlət, sosial, iqtisadi, islahat, yoxsulluq

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il 18 oktyabrda öz dövlət müstəqilliyini bərpa etsə də ilk dövrlərdə böyük sosial, iqtisadi, siyasi məhrumiyyətlərlə üz-üzə qalmışdı. Belə ki, Sovetlər Birliyi daxilində mövcud olmuş iqtisadi, əlaqələr tənəzzülə uğramış yeni münasibətlər isə hələ formalaşmamışdı. Ölkədaxili siyasi çəkişmələr vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

1993-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə ikinci qayıdışı ilə ölkəmizin müasir sosial-iqtisadi yüksəlişinin əsası qoyulmuş oldu ki, burada da siyasi sabitliyin bərqərar olunması mühüm rol oynadı. 1994-cü ilin sentyabr ayında imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” gələcək böyük layihələrin reallaşdırılması baxımından əlverişli zəmin oldu. 1990-cı illərin 2-ci yarısında, o cümlədən 2000-ci illərin əvvəllərində həyata keçirilmiş islahatlar respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin Heydər Əliyev mərhələsində Azərbaycanda sosial siyasətin başlıca istiqamətləri-sosial prioritetləri əsasən pensiya islahatları, güzəşt və imtiyazların müavinətlərlə əvəz edilməsi, yoxsulluğun azaldılmasından ibarət olmuş və eyni zamanda ölkəmizdə onların səmərəli həlli yolları tapılmışdır. Sosial siyasət sahəsində əhəmiyyətli addımlar yalnız ölkə iqtisadiyyatının tənəzzüldən çıxmasından daxili sabitliyin təmin edilməsindən, möhkəm dövlətçiliyin yaradılmasından sonra atıldı. Ayrı-ayrı kateqoriyaları təmsil edən şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə müxtəlif qanunlar - “Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında”, “Çernobıl qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında”, “Veteranlar haqqında” və s. Qanunlar qəbul edildi, şəhid ailələrinin, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, Vətən müharibəsi və 20 Yanvar əlillərinin, veteranların sosial təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində çoxsaylı fərman və sərəncamlar imzalandı. [7, s.132]

Yoxsulluğun minimuma endirilməsi, əhalinin rifah halının maksimum yüksədilməsi müasir dövrdə hər bir inkişaf etmiş, sivil dövlətin öz qarşısına qoyduğu ən əsas məqsədlərdən biri və bəlkə də birincisidir. Bu baxımdan respublikamızda lazımı addımlar atılmış və müasir dövrdə də atılmaqdadır. Sosial siyasətin və sosial tərəqqinin tam inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş müstəqil Azərbaycan bu inkişafa heç də asan yolla çatmamışdır. Sosial ədalət prinsiplərinin bərqərar olmasına ölçülüb-biçilmiş və planlı sosial siyasət strategiyasının həyata keçirilməsi yolu ilə nail olunmuşdur. Əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu uğurlu sosial siyasət strategiyası prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da uğurlu davam etdirilmiş və etdirilməkdədir.

Sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli ölkənin kompleks və hərtərəfli inkişafı, həmçinin də yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi deməkdir. Hərtərəfli inkişaf, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi isə öz növbəsində əhalinin məşğulluğu baxımından müsbət şərait yaradır. Belə də ölkənin artan gəlirlərinin verdiyi imkanlardan yararlanaraq, ölkə vətəndaşlarının gəlirlərini artıraraq neft kapitalını “insan kapitalına” çevirmək mümkündür. Bu sosial-iqtisadi inkişaf kontekstində, heç şübhəsiz ki, son illərdə ardıcıl həyata keçirilən dövlət proqramlarının rolu olduqca önəmlidir. Azərbaycan hökumətinin qəbul etdiyi dövlət proqramlarında əsas yeri, heç şübhəsiz, regionların

sosial-iqtisadi inkişafı tutur. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”na əsasən kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində artım və inkişaf diqqət çəkir. Kənd təsərrüfatının inkişafını dəstəkləmək məqsədilə xeyli dövlət vəsaiti bu sahəyə yönəldilmişdir. Eyni zamanda toxumçuluğun, şərabçılığın, baramaçılığın və s. sahələrin inkişaf etdirilməsinə dövlət tərəfindən lazımi yardımlar edilmişdir. Bütün bu işlərin həyata keçirilməsində əsas məqsəd, heç şübhəsiz ki, regionlarda əhalinin məşğulluğunu təmin etmək, əhalinin gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və regionlarda yoxsulluq səviyyəsini minimuma endirməkdir. Məsələnə bir qədər qlobal yanaşsaq, görürük ki, regionların inkişafı ölkəmizdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətidir. Dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş işlərin icrası respublikamızda qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, bölgələrimizdə sosial-infrasturuktur təminatının və kommunal xidmətlərin göstərilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradacaq. O, cümlədən lazımi sahələrə kapital qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olacaqdır ki, bununla da, regionlarda əhalinin məşğulluğu təmin ediləcək və yoxsulluğun azaldılmasına əhəmiyyətli töhvələr veriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təsdiq etdiyi növbəti sərəncam “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”dır. Respublikamızın regionlarının, həmçinin kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar ötən proqramlarda nəzərdə tutulmuş işlərin qətiyyətlə davam etdirilməsi qəbul edilmiş son proqramda da öz əksini tapmışdır. [13, s.3] Ölkə Prezidenti infrasturuktur və sosial layihələrin icrasını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır. Bakı, Sumqayıt şəhərlərində və regionlarda birbaşa ölkə rəhbərinin təşəbbüsü ilə qısa zamanda tikilib istifadəyə verilmiş müəssisələr deyilənlərə əyani misaldır. 2004-cü ildən 2019-cu ilə qədər ölkədə 2,3 milyon yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bunlarında bir xeyli hissəsi regionların payına düşür. Bunun nəticəsində də vətəndaşların maddi gəlirlərində əhəmiyyətli artımlar olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, onlara lazımi maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, rəqabətədavamlı istehsalın formalaşdırılması ötən müddət ərzində qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir. Həmçinin ötən dövr ərzində aqrar sahənin inkişafı ilə də əlaqədar əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Belə ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan elmi tədqiqat institutlarının və laboratoriyalarının fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, o, cümlədən bu fəaliyyətin istehsalat tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 20 iyun 2019-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyindəki Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi barədə” Fərman imzalamışdır. [13, s.5]

Regionlarda yoxsulluğun aradan qaldırılmasının əsas mexanizmlərindən biri aqrar sektorun inkişafıdır. Bu strategiya həm də Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas istiqamətidir. Dövlət proqramına uyğun olaraq kənd yerlərində torpaqların su təminatının, meliorasiya və irriqasiya işlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində lazımi işlər görülmüşdür. Regionlarda həmçinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə əhalinin qaz və elektrik enerjisi ilə təminatı səviyyəsi son illər ərzində xeyli yüksəldilmişdir. Kənd yollarının bərpası, yeni yolların tikintisi, ümumilikdə regionlarda yol-nəqliyyat infrastrukturunun müasir standartlara uyğun qurulması bölgələrdə həm sahibkarlığın, həm aqrar sektorun inkişafına, eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərən amillərdəndir. 2019-cu ilin birinci yarısı ərzində Azərbaycan Respublikası üzrə 226 kilometrə çox avtomobil yolu salınmış, 33.62 kilometrə çox dəmir yolu xətti çəkilmiş, doqquz yeni körpü və yol qovşaqları inşa edilmişdir.

Respublikamızda ekologiyanın qorunması problemləri də “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda nəzərə alınmışdır.

Yaşillıq zonalarının yaradılması, meşə zolaqlarının və bioloji müxtəlifliyin qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi - ekologiyanın qorunması ilə əlaqədar prioritet istiqamətlərdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən reallaşdırılan uğurlu sosial siyasətin əhalinin sosial rifah halının yüksəlməsinə təsiri davamlı olaraq hiss olunmaqdadır. Bütün bu tədbirlər ölkədə yoxsulluğun azaldılmasına və etibarlı sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Demək olar ki, sosial müdafiə tədbirləri ilə bağlı heç bir həssas qrup diqqətdən kənarda qalmamışdır. Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsini, onlara dövlət qayğısını gücləndirmək məqsədilə ölkə Prezidenti tərəfindən imzalanmış 26 fevral 2019-cu il tarixli sərəncamla qeyd olunan şəxslər üçün vahid aylıq müavinətin məbləği 50% artırılmışdır.

Ölkə Prezidentinin sosial-iqtisadi islahatlar proqramının əsas məqsədi dövlət sosial xidmətlərinin innovativ yanaşmalara əsaslanan müasir, çevik və ən səmərəli mexanizmlər üzərində qurulması, xidmətin sosial ədalət, ünvanlılıq, əlçatanlıq, şəffaflıq prinsipləri üzərində bərqərar olunmasıdır. Yoxsulluğun aradan qaldırılması, əhalinin rifah halının yüksəldilməsi, şəffaflığın təmin edilməsi haqqında danışarkən, heç şübhəsiz ki, "ASAN xidmət" konsepsiyasının respublikamızda geniş tətbiqində mütləq nəzərə almaq lazımdır. Dövlət-vətəndaş ünsiyyətində məmnunluğun təmin edilməsində "ASAN xidmət"-in rolu əvəzedilməzdir. Böyük şəhərlərdə "ASAN xidmət" mərkəzlərinin yaradılması ilə yanaşı Tovuz, Şamaxı, Balakən, Kürdəmir və Ağcabədi regional "ASAN xidmət" mərkəzlərinin tikintisi istiqamətində işlər davam etdirilməkdədir.

Sosial sferanın daha bir istiqaməti üzrə-təhsil sahəsində də önəmli proqramlar icra edilmişdir. Bakı şəhəri və Abşeron ərazisində bütün məktəblər əsaslı təmir olunmuş, həmçinin regionlarda əvvəllər tikilmiş məktəblərin əsaslı təmiri ilə yanaşı, ehtiyac olan ərazilərdə xeyli yeni və abad məktəblər istifadəyə verilmişdir. Bu sahəyə də dövlət büdcəsi tərəfindən xeyli vəsait ayrılmışdır.

Şəhid ailələrinin, müharibə əlillərinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə onlarca yeni şəhərciklər salınmışdır. Yuxarıda göstərilən kateqoriyadan olan ailələr həmin şəhərciklərdəki mənzillərlə təmin olunmuşdur. Bu ailələrə verilən abad mənzillər hər cür məişət rahatlığı ilə təmin olunmuşdur. Ölkə Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə bu işlər hal-hazırda da davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsi siyasətində əsas yerlərdən birini tutan əhalinin sağlamlığının qorunması, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün ən müasir səhiyyə müəssisələrinin tikintisi, o, cümlədən fəaliyyət göstərən müəssisələrin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi ilə bağlı olan işlər cari dövrdə də uğurla davam etdirilmişdir.

Gənc nəslin fiziki və mənəvi baxımdan sağlam ruhda tərbiyəsi və onların davamlı olaraq idmana cəlb olunması, idmanın və bədən tərbiyəsinin kütləviləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının regionlarında Olimpiya kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu tədbirlər bir tərəfdən əhalinin sağlamlığını qorumaq məqsədi güdürsə, digər tərəfdən regionlarda əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasına, yoxsulluğun azaldılmasına da müsbət töhfələr verir.

Ölkəmizdə son illərdə reallaşdırılan sosial proqram və layihələrin son məqsədi Azərbaycan Respublikasında sosial rifah dövlətinin formalaşdırılmasıdır. Məhz sosial rifah dövlətinin formalaşdırılması ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü sosial siyasət strategiyasının strateji hədəfidir. Dünyada fərqli sosial rifah dövləti modelləri var. Onların hər biri öz-özlüyündə uğurlu modeldir. Bizim formalaşdıracağımız model isə öz reallıqlarımıza uyğun olmalıdır və yerli xüsusiyyətlər mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Lakin eyni zamanda ölkəmizdə yoxsulluğu minimum səviyyəyə endirib, sosial rifah dövlətinin formalaşdırılmasında böyük uğurlara nail olmaq istəyiriksə, dünya təcrübəsini qətiyyənlə diqqətdən kənar qoymamalıyıq. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin son illərdə sosial sfera ilə bağlı verdiyi bütün sərəncamlar bizi bu məqsədə doğru aparır. Respublikamızda yoxsulluğun azaldılması, iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunan uğurlar, ölkəmizin bütün regional layihələrdə aparıcı mövqeyə malik olması, bölgənin lider dövlətinə çevrilməsi bizə imkan verir ki, gələcəyə daha da nikbin baxaq.

Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas məqsədi ölkədə yoxsulluğun səviyyəsini minimuma endirməkdən ibarətdir. Məqalədə dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin prioritet təşkil edən bütün sahələri ardıcıl təhlil edilmişdir.

Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər sosial siyasətin müxtəlif aspektləri haqqında geniş məlumat əldə edə bilərlər. Həmçinin dövlətin sosial-iqtisadi islahatları barədə qəbul edilən qanunlar, dövlət proqramlarının icra olunma mexanizmlərinin xüsusiyyətlərini öyrənəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 67 s.
2. Əliyev M.N. Sosial xidmət sosial təminat hüququnun institutu kimi. Bakı: Təknur, 2008, 352 s.
3. Əliyev M.N. Yoxsulluğa qarşı mübarizənin hüquqi problemləri. Bakı: Səda, 2006, 203 s.
4. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 344 s.
5. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2011, 437 s.
6. Həsənov R. Sosial siyasət. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2016, 480 s.
7. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı: Gənclik, 2003, 464 s.
8. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: MBM, 2012, 408 s.
9. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı: Təknur, 2008, 333 s.
10. Волгин Н.А. Социальная политика. Экзамен. М., 2006
11. Шаталин С.С. Социальные ресурсы и социальная политика. М., 1990
12. Попов В.Г., Холостова Е.И. Социальная политика и социальная работа. М., 1998
13. Economy.gov.az.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ В СНИЖЕНИИ БЕДНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Мамиев Д.М., Буньядов З.В.

Ключевые слова: государство, социальный, экономический, реформа, бедность

Минимизация бедности и максимальное повышение благосостояния населения - одна из основных целей любого развитого цивилизованного государства в наше время и, возможно, первая. Азербайджанская модель социально-экономического развития означает всестороннее развитие страны, а также минимизацию бедности. Всестороннее развитие и диверсификация экономики, в свою очередь, создают благоприятные условия для занятости.

SUMMARY

THE ROLE OF SOCIO-ECONOMIC REFORMS IN REDUCING POVERTY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Mamiyev J.M., Bunyadov Z.V.

Key words: state, social, economic, reform, poverty

Minimizing poverty and maximizing the welfare of the population is one of the main goals of every developed, civilized state in modern times, and perhaps the first. The Azerbaijani model of socio-economic development means the comprehensive development of the country, as well as the minimization of poverty. Comprehensive development and diversification of the economy, in turn, create positive conditions for employment.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.10.2020
	Son variant	30.11.2020

AQRARSƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN INNOVATİV İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN ROLU

¹HACIYEVA ZÜLFİYYƏ ELMAN qızı

²OSMANOV İLQAR OSMAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1 – baş müəllim, 2 - assistent

zulfiya.haciyeva.2015@mail.ru

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: *aqrar sənaye müəssisələri, kənd təsərrüfatı, innovativ inkişaf, innovasiya, innovasiya siyasəti, maliyyə, investisiya, istehsal*

Aqrar sənaye iqtisadiyyatın prioritet bir sahəsidir. Əsas məhsulların demək olar ki, 70% -i kənd təsərrüfatı xammalından hazırlanır və əhalinin ərzaq ehtiyatının 90%-dən çoxu kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin olunur. Aqrar sənayenin uğurlu inkişafı əsasən bölgənin və bütövlükdə ölkənin iqtisadi rifahını müəyyənləşdirir. Aqrar sənaye kənd təsərrüfatını və onun məhsulları ilə sıx əlaqəli olan sahələri, kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınmasını, saxlanılmasını, işlənməsini, istehlakçılara tədarük edilməsini, kənd təsərrüfatına texnika, kimyəvi maddələr və gübrələrin verilməsini təmin edən, kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edən sahələri əhatə edən ölkə iqtisadiyyatının bir sahəsidir.

Müasir dövrdə aqrar sənaye müəssisələrinin qarşısında duran vəzifələrin həlli yalnız innovativ inkişaf əsasında mümkündür. Aqrar sənayenin innovativ inkişafı dedikdə, kənd təsərrüfatının, onunla qarşılıqlı əlaqəli sahələrin və bütövlükdə aqrar sənaye kompleksinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi təkmilləşdirilərkən məhsuldar qüvvələrin artımı yolu ilə əldə edilən keyfiyyət dəyişikliyi başa düşülür.

Aqrar sənaye müəssisələrində innovasiya proseslərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunlar müxtəlif regional, sahəvi, funksional, texnoloji və təşkilati xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Ölkə iqtisadiyyatında və aqrar sənayedə innovativ fəaliyyətin intensivləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

1. Elmi, texniki və innovativ fəaliyyət infrastrukturunun inkişafı (elmi və elmi-texniki məhsulların inkişafı və istehsalı ilə məşğul olan təhsil, elm və istehsal tutumlu strukturlar, innovasiya və texnoloji mərkəzlər, texnoparklar).

2. İnnovasiya fəaliyyəti üçün motivasiya mexanizminin yaradılması (prioritet elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi, kiçik elmi-texniki və innovativ sahibkarlığın stimullaşdırılması, aqrar sənaye müəssisələri üçün maliyyə mənbələrinin mövcudluğunun təmin edilməsi, vergi güzəştləri və subsidiyalar).

3. Elmi kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi (elmi-texniki fəaliyyətin nüfuzunun və cəlbediciliyinin artırılması, büdcədən maliyyələşdirilən elmi təşkilatların işçilərinin əməkhaqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi, elm və texnika sahəsində müxtəlif nailiyyətlərə görə həvəsləndirici ödənişlər, gənclərin elm-texniki sahədə saxlanılması üçün şərait yaradılması).

4. Yeni məhsul və xidmətlərin inkişafı və marketinqi.

5. İnnovasiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

6. Kənd təsərrüfatı sektorunda innovativ texnologiyaların resursların qorunmasına əsaslanaraq formalaşdırılması. Bu, ilk növbədə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının optimal işləməsidir.

7. İnvestisiyaların həcmnin artırılması, investisiya cəlbediciliyinin və aqrar sənayedə innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Aqrar sənaye müəssisələrindəki vəziyyətin qiymətləndirilməsi, tədbirlər sistemi tətbiq edilmədən, ilk növbədə maliyyə sağlamlığı və istehsalın tədricən bərpası olmadan innovasiya fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi praktiki olaraq qeyri-mümkündür. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş xarici ölkələrdə aqrar sənayenin innovativ inkişafının idarə olunması mütləq dövlətin iştirakını əhatə edir. İnnovativ inkişafa dövlət dəstəyi, prioritet sahələr seçilərkən, elmi fəaliyyət iştirakçıları - özəl firmalar, dövlət qurumları və universitetlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə ehtiyac, beynəlxalq müsabiqədə milli iştirakçılara dəstək probleminin həlli ilə əhəmiyyətli bir risk ilə əlaqələndirilir.

İnnovativ proseslərinin inkişafı üçün dövlətin innovasiya siyasətinin bir sıra vəzifələri həll edilməlidir. Dövlətin innovasiya siyasəti ölkənin və onun ayrı-ayrı bölgələrinin aqrar sənayenin inkişafı strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, mövcud innovasiya vəziyyətinin təhlili, elmi və istehsal potensialının inkişafının proqnozlaşdırılması, innovasiya infrastrukturunun inkişafı və innovasiyaya dövlət dəstəyi əsasında formalaşır. Dövlət innovasiya prosesinin dinamik inkişafında mühüm vasitə olan infrastrukturun yaradılmasına kömək edir. [3, s.296]

Dövlətin aqrar sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafındakı rolu innovasiya siyasətinin istiqamətləri ilə müəyyən edilir. İnnovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir: innovativ inkişafın hüquqi tənzimlənməsinin təmin edilməsi və iştirakçıların maraqlarının qorunması; innovasiyaların yaradılması və inkişafına birbaşa və dolaylı dəstək; prioritet inkişafın müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi; səmərəli tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq formalarının inkişafı, təşkilati və iqtisadi strukturların formalaşdırılması; aqrar sənaye kompleksi üçün innovasiya sahəsində kadr hazırlığı; aqrosənaye kompleksinin maddi-texniki bazasının prioritet inkişafı; innovasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı.

Aqrar sənayedə dövlətin innovasiya siyasətinin mahiyyəti, müəssisələrin innovativ fəaliyyətini stimullaşdıran müvafiq qurum və mexanizmlərin yaradılması və dəstəklənməsidir. Aqrar sənayedə dövlətin innovasiya siyasətinin məqsədi kənd təsərrüfatı elminin və təhsilinin inkişafı üçün şərait yaratmaq, davamlı iqtisadi artım, kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, kənd yerlərində həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır ki, bu da nəticədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə gətirib çıxarır. Bu məqsədə çatmaq üçün innovasiya layihələrinin idarə olunması məqsədilə kənd təsərrüfatı elminin bütün sahələrində mütəxəssislərin hazırlanması üçün şərait yaratmaq, ödəmə qabiliyyətini artırmaq üçün kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyini gücləndirmək, innovasiyaların prioritet sahələrində resursların cəmləşdirilməsini təmin etmək, elmi, təhsil və istehsalat fəaliyyətlərinin əməkdaşlıq və integrasiyasını təmin etmək və innovativ proseslərin hüquqi tənzimlənməsini təkmilləşdirmək lazımdır.

Aqrar sənaye müəssisələrində elmi, texniki və innovasiya siyasətinin prioritetlərindən biri də kənd təsərrüfatı istehsalına elmi inkişafın tətbiqi istiqamətində fundamental və tətbiqi elmə dövlət dəstəyi olmalıdır.

İnnovasiyanın iqtisadi mexanizmində maliyyə mənbələri və maliyyələşdirmə sistemi həlledici rol oynayır. Aqrar sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinə əsas investisiya mənbələri aşağıdakılardır: bələdiyyələrin, bölgələrin və ölkənin büdcə vəsaitləri; müəssisələrin öz maliyyə mənbələri; geri qaytarıla bilən bank kreditləri; lizinq fondunun vəsaitləri; xarici investisiyalar; investisiya və sığorta şirkətlərinin maliyyə mənbələri; əhalinin sərbəst vəsaiti; vençur maliyyələşdirmə. [1, s.96]

Aqrar sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətini və kənd təsərrüfatı istehsalının investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün həm dövlət, həm regional orqanlar, həm də kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən innovativ infrastruktur yaratmağa yönəlmiş konsolidasiya edilmiş səylər tələb olunur. Bu, aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini əhatə edir:

1. Dövlət və biznes tərəfindən aqrar sənaye müəssisələrində elmi, texniki və innovasiya siyasətini müəyyənləşdirən əhəmiyyətli kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi; [2, s.126]

2. Elmi-tədqiqat və təcrübi konstruktor işlərinin nəticələrinin satın alınması və icarəyə verilməsinin vəsaitlər ayrılmaqla stimullaşdırılması;

3. Aqrar sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafına innovativ dəstək üçün tənzimləyici və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

4. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları ittifaqlarının və birliklərinin inkişaf institutlarının formalaşması və aqrar sənaye sektorunda dövlətin innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi;

5. Aqrar sənaye müəssisələrində innovasiya menecmenti sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması. Kənd yerlərində onların cəlb edilməsi üçün tədbirlərin hazırlanması.

Müxtəlif idarəetmə səviyyələrində aqrar sənayenin innovativ inkişafı üçün əsas proqram – məqsədli yanaşma olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi yalnız idarəetmə iyerarxiyasının makrosəviyyəsi kənd təsərrüfatı müəssisələri və onların birliklərinin səviyyəsi ilə birləşdirildiyi təqdirdə təsirli olacaqdır. Müəssisə rəhbərliyinin əsas vəzifəsi cari və innovativ fəaliyyətləri yüksək investisiya cəlbediciliyi ilə gəlirli bir şəkildə birləşdirməkdir.

Aqrar sənayenin inkişafının hazırkı mərhələsində daxili iqtisadiyyatı modernləşdirmək üçün xarici investisiyaların və qabaqcıl texnologiyaların cəlb edilməsi üçün dövlət – özəl tərəfdaşlıq əlaqələrindən fəal şəkildə istifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan innovasiyalı inkişafa dövlət dəstəyinin əsas məqsədi məhz innovativ şirkətlərin daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini təmin etməkdir. Bu cəhət ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin inkişafı üçün xüsusilə vacibdir.

Innovativ inkişafda dövlətin tərəfdaşı kimi iştirakı aşağıdakı hədəfləri güdür:

- innovativ düşüncəli yeni nəsil alimlərin yetişdirilməsi;
- yeni texnologiyaların cəlb edilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin mövcudluğu;
- innovativ məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- innovasiyaların praktiki tətbiqində iştirak;
- innovativ resurs mərkəzlərinin yaranmasına dəstək;
- ali peşə təhsili müəssisələrində tədqiqat işinə dəstək.

Bu hədəflərə yalnız dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqə olduqda nail olmaq mümkündür. Bu tərəfdaşlığın dövlətin maraqlarını təmin etməsi vacibdir və onun əsas funksiyası innovative inkişaf yolu ilə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsidir.

Beləliklə, hərtərəfli modernləşmə investisiya qoyuluşu və innovasiyayönümlü ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunun innovativ inkişaf səviyyəsinin artırılması üçün əsas rolunu oynaya bilər. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, aqrar sənayedə uğurlu innovasiya fəaliyyəti üçün dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və dəstəyi, habelə innovasiyaların həyata keçirilməsində, investisiyaların cəlb edilməsində, innovativ inkişafa və elmi nailiyyətlərin tətbiqi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında bütün maraqlı strukturların inteqrasiyası tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Нечаев В.И., Бирман В.Ф., Санду И.С. Организация инновационной деятельности в АПК. М.: КолосС, 2012, 296с.
2. Панасенко С.С. Основные направления и проблемы развития инновационной деятельности в аграрном секторе экономики. Вестник Ростовского государственного экономического университета, 2014 № 1 (45), с. 126-128
3. Саломатин В.А. Инновационные процессы в АПК: сущность и направления развития теория и практика общественного развития. Теория и практика общественного развития, 2011, № 8, с. 295-299

РЕЗЮМЕ

**РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ
АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ**

Гаджиева З.Э., Османов И.О.

Ключевые слова: агропромышленные предприятия, сельское хозяйство, инновационное развитие, инновации, инновационная политика, финансы, инвестиции, производство

В статье исследуется роль агропромышленных предприятий в развитии экономики страны. Обосновано, что решение задач, стоящих перед агропромышленными предприятиями в настоящее время, возможно на основе инновационного развития. Исследованы направления активизации инновационной активности в экономике и аграрном секторе страны. Также определены основные направления государственной политики в области инновационного развития агропромышленных предприятий.

SUMMARY

**THE ROLE OF THE STATE IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT
OF AGRO-INDUSTRIAL ENTERPRISES**

Hajiyeva Z.E., Osmanov I.O.

Key words: agro-industrial enterprises, agriculture, innovative development, innovation, innovation policy, finance, investment, production

The article examines the role of agro-industrial enterprises in the development of the country's economy. It is justified that the decision of the task, standing in front of agro-industrial enterprises at the present time, is possible on the basis of innovative development. Researched directions of activation of innovative activity in economy and agrarian sector of the country. Also, the main directions of state policy in the field of innovative development of agro-industrial enterprises are defined.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.09.2020
	Son variant	06.11.2020

BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARIN YARANMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

ŞİRVANİ KÖNÜL VAQİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent

konul.sirvani.75@mail.ru

Açar sözlər: beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, dünya iqtisadiyyatı, ölkə, iqtisadiyyat, ticarət

Beynəlxalq münasibətlərin mövcud vəziyyəti, qloballaşan dünyamızda dövlətlərin həyatın bütün sahələrində birgə və koordinasiyalı fəaliyyət mexanizmi kimi 19-cu əsrin sonunda beynəlxalq aləmdə meydana çıxan beynəlxalq təşkilatların daha fəal iştirakı ilə xarakterizə olunur. Dövlətin xarici funksiyaları bu gün potensialını zənginləşdirməyə imkan verən müxtəlif növ beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı ilə həyata keçirilir. Beləliklə, beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərarası əməkdaşlığın sabit bir təşkilatı və hüquqi formasını təşkil edir və beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq hüququn müstəqil subyektləri kimi çıxış edirlər.

Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafı, bu iqtisadiyyatların açıqlıq prosesi və ölkələrin sonrakı integrasiyası onlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə, həm ticarət, həm də valyuta və maliyyə münasibətlərinə aid müəyyən mübahisələrin həll edilməsinə ehtiyac yaradır. Ancaq belə bir tənzimləmə həm ikitərəfli əsasda, həm ölkələr arasındakı müqavilələr sayəsində, həm də dövlətlərarası səviyyədə, funksiyaları müəyyən ticarət prinsiplərinə və ümumilikdə ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrə uyğunluğu da daxil edən müəyyən təşkilatların yaradılması sayəsində reallaşa bilər. Bu cür təşkilatlara beynəlxalq təşkilatlar deyilir.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar - iqtisadi və siyasi əməkdaşlığın qurulması və inkişafı, dünya iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsi, kapitalın sərbəst hərəkəti və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə riayət edilməsi əsasında dünya iqtisadiyyatının sabit inkişafı üçün yaradılmış beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət qurumları və təşkilatlar məcmusudur. [2, s.43]

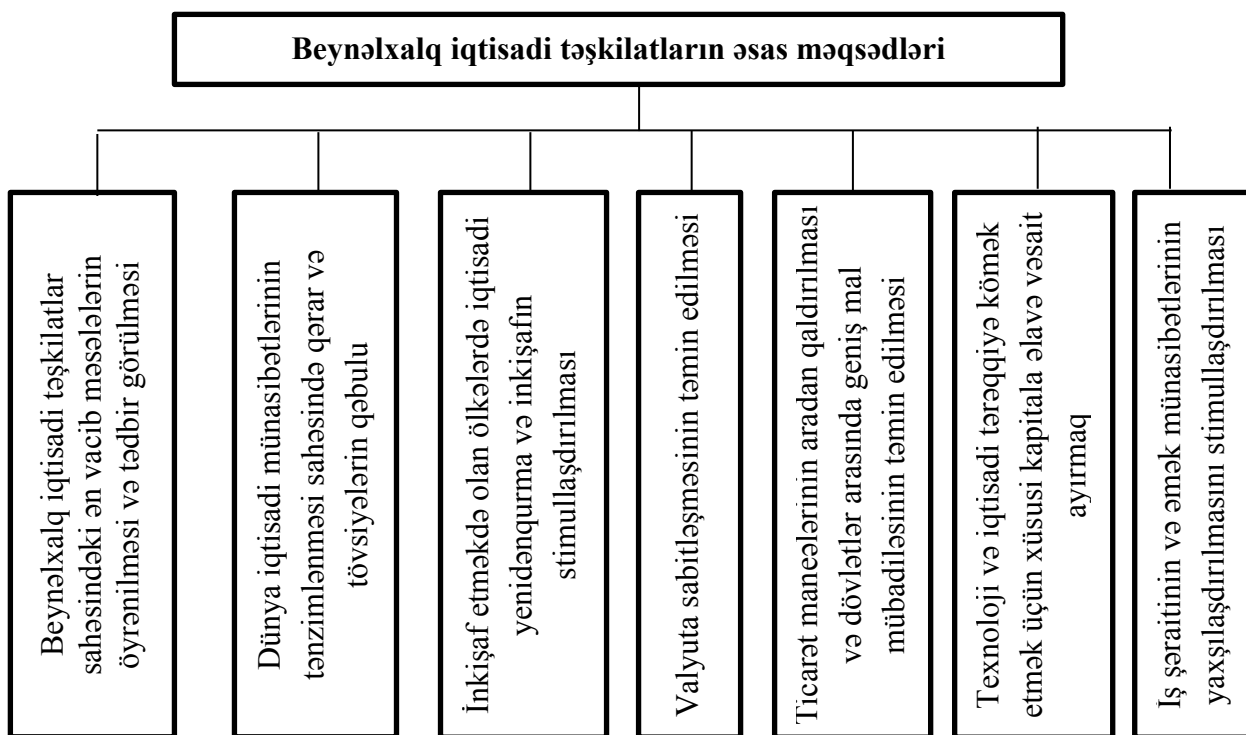
Geniş mənada “beynəlxalq təşkilat” termini yalnız dövlətlərin üzv olduqları təşkilatları deyil, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarını və hətta sənaye və ticarət birləşmələrini də əhatə edir. “Beynəlxalq Təşkilat” kateqoriyası ən çox “hökumətlərarası təşkilat” mənasında istifadə olunur. ECOSOC-un 27 fevral 1950-ci il tarixli 288 sayılı qətnaməsinə görə, “beynəlxalq müqaviləyə uyğun olaraq yaradılmış hər hansı beynəlxalq təşkilat qeyri-hökumət təşkilatı kimi qəbul edilməlidir.” Bu müddəə, qeyri-hökumət təşkilatlarının məşvərətçi statusu ilə bağlı qaydaları aydınlaşdırmaq məqsədilə irəli sürülmüşdür. 10 dekabr 1982-ci il tarixli BMT-nin Dəniz Qanunu Konvensiyası beynəlxalq təşkilatlara aşağıdakı tərifini verib: “beynəlxalq təşkilat dövlətlər tərəfindən yaradılan hökumətlərarası təşkilat deməkdir”. [3]

Beynəlxalq təşkilatlar dünya iqtisadiyyatında getdikcə daha çox rol oynayır. Birincisi, onların fəaliyyətləri valyuta hesablaşma münasibətlərinin işində zəruri tənzimləmə prinsipini və müəyyən bir sabitliyi əldə etməyə imkan verir. İkincisi, bunlar ölkələr arasında pul münasibətlərinin qurulması üçün bir forum rolunu oynayacaq şəkildə hazırlanmışdır və bu funksiya durmadan artır. Üçüncüsü, inkişaf meyilləri barədə məlumatların öyrənilməsi, təhlili və ümumiləşdirilməsi və dünya iqtisadiyyatının ən vacib problemlərinə dair tövsiyələrin verilməsi sahəsində beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit təşkilatlarının əhəmiyyəti artır.

Qeyd edək ki, qanuni olaraq yaradılan təşkilatlar aşağıdakı meyarlara uyğun olmalıdır:

- bir qayda olaraq, bir təşkilatın yaradılmasında yalnız suveren dövlətlər iştirak edir;
- təşkilat beynəlxalq hüquqa tam uyğun olaraq yaradılır;

- təşkilat, bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılır;
- təşkilat konkret problemləri həll etmək üçün yaradılır;
- təşkilat daimi orqanlar sisteminə malikdir;
- təşkilatın təsisçiləri tərəfindən müəyyən edilmiş beynəlxalq hüquqi şəxs statusuna malikdir;
- təşkilat beynəlxalq təşkilat statusuna malikdir.

Şəkil. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların əsas məqsədləri

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyətinin mahiyyəti üzv dövlətlərin mənafelərinin müəyyənləşdirilməsində və koordinasiyasında, ortaq mövqe, ümumi iradə əsasında inkişaf etdirilməsində, müvafiq vəzifələrin müəyyənləşdirilməsində, habelə onlara çatmağın metod və vasitələrindədir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların spesifikasiyi, üzvlərinin suveren dövlətlər olması ilə özünü göstərir. Bu, funksiyaların və onların həyata keçirilmə mexanizmlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Təşkilatın fəaliyyətinin əsas mərhələləri müzakirə, qərar qəbul etmə və icrasına nəzarətdən ibarətdir. Hər hansı bir beynəlxalq təşkilat, yalnız özünə xas olan müəyyən bir hədəfə çatmaq üçün qurulur və bu bir təşkilatın funksiyalarını, səlahiyyətlərinin xüsusiyyətini, təşkilati quruluşunu və fəaliyyətinin ən vacib tərəflərini müəyyənləşdirməyə zəmin yaradır. Beynəlxalq bir təşkilatların funksiyalarının təsnifatına vahid bir yanaşma inkişaf etdirilməmişdir. Beynəlxalq təşkilatların yerinə yetirdiyi funksiyalar çoxdur və dövlətlərin onlara verdiyi vəzifələrdən asılıdır. Bunlar arasında 4 əsas funksiyayı xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

1. **Normativ-tənzimləyici** (ən vacib) - üzv dövlətlərin hədəflərini, prinsiplərini, qaydalarını, davranışlarını təyin edən qərarlar qəbul etmək. Beynəlxalq təşkilatların normativ-tənzimləyici (qanunverici) funksiyasını haqlı olaraq günümüzün ən vaciblərindən biri adlandırmaq olar. Bu funksiya sayəsində təşkilat özü və üzv dövlətlər üçün məqsəd və prinsiplərinə çatmağa imkan verən iqtisadi, mədəni, siyasi və ya hüquqi əhəmiyyətə malik olan qaydaları, davranış standartlarını müəyyənləşdirir. [4, s.10]

2. **Nəzarət** – üzv dövlətlərin davranışının beynəlxalq hüquq normalarına və qətnamələrə uyğunluğuna nəzarətin həyata keçirilməsi. Nəzarət beynəlxalq təşkilatın səlahiyyətlərinə aid olan

sahələrdə işlərin həqiqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsinə və beynəlxalq hüquqa uyğunluğunun qiymətləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində fəaliyyət göstərir. Bu cür nəzarətin məqsədi müvafiq sənədlərin müddələrinin həyata keçirilməsini təşviq etməkdir.

3. **Operativ** - təşkilatlar tərəfindən iqtisadi, elmi, texniki və digər yardımların, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi. Bu funksiyayı yerinə yetirərkən təşkilat öz məqsədlərinə çatır və tapşırıqları öz hesabına - sərəncamındakı insan və maddi resursların köməyi ilə həyata keçirir.

4. **İnformasiya**. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların digər bir funksiyası informasiya fəaliyyəti ilə bağlıdır ki, bu da iqtisadi materialların toplanması, ümumiləşdirilməsi və təhlilidir. Yəni, informasiya funksiyasının mahiyyəti, dövlətləri, digər beynəlxalq təşkilatları və beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçılarını cəlb etmək üçün təşkilat barədə beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırmaqdır. [1, s. 9]

Bəzi mənbələrdə beynəlxalq təşkilatların ən vacib funksiyaları kimi yardım, müşahidə, nəzarət və tənzimləmə olduğu qeyd olunur. Ayrı-ayrı beynəlxalq iqtisadi təşkilatların funksiyalarının mahiyyətini anlamaq üçün onların məqsədlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Fikrimizcə, bu məsələlər ayrıca bir tədqiqat sahəsidir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq təşkilatlar bir-biri ilə fəal əməkdaşlıq edərək dünya iqtisadiyyatına və siyasətinə təsir göstərən strukturlardır. Bu gün əsas məqsədi ticarət və iqtisadiyyatın digər sahələrində müxtəlif ölkələr arasında əlaqələri gücləndirmək olan kifayət qədər geniş beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar şəbəkəsi mövcuddur. Dünya iqtisadiyyatının tədricən qloballaşma meyilləri nəzərə alınaraq, bu cür təşkilatların rolu sisteməlik şəkildə artır. Odur ki, hər bir beynəlxalq iqtisadi təşkilatın strukturunun, məqsəd və vəzifələrinin, iş prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi və digər tərəfdən bu qurumların bütün dəstinin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi böyük maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Коновалов В.В. Международные финансовые организации и их роль в мировой финансовой системе. Сборник научных трудов. М., 2017, с. 9-11
2. Сильвестрова С. Н. Международные экономические организации. М.: Издательство Юрайт, 2017, 245 с.
3. <https://digitallibrary.un.org/record/212457>
4. <http://publishing-vak.ru/file/archive-law-2016-11/1-tumanov.pdf>

РЕЗЮМЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Ширвани К.В

Ключевые слова: международные экономические организации, мировая экономика, страна, экономика, торговля

Международные организации – это структуры, которые, активно сотрудничая друг с другом, оказывают влияние на мировую экономику и политику. Сегодня существует достаточно обширная сеть международных экономических организаций, основной целью которых является укрепление связей между различными странами в торговле и других сферах экономики. С учетом постепенных тенденций глобализации мировой экономики роль таких организаций систематически возрастает.

В статье представлена информация о сущности и целях международных экономических организаций. Разъясняются основные функции международных экономических организаций. Определены характеристики этих функций и механизмы их реализации. Изучена деятельность международных экономических организаций, и роль в развитии мировой экономики.

SUMMARY
THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE CREATION
OF INTERNATIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS
Shirvani K.V.

Key words: *international economic organizations, world economy, country, economy, trade*

International organizations are structures that actively cooperate with each other and influence the world economy and politics. Today, there is a fairly extensive network of international economic organizations whose main goal is to strengthen ties between different countries in trade and other areas of the economy. In view of the gradual trends of the global economy's globalization, the role of such organizations is systematically increasing.

The article provides information about the nature and goals of international economic organizations. The main functions of international economic organizations are explained. The characteristics of these functions and their implementation mechanisms are defined. The activity of international economic organizations is studied, their role in the development of the world economy is studied

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.07.2020
	Son variant	07.09.2020

UOT 330.341.1.01

**MÜƏSSISƏDƏ İDARƏETMƏ İNNOVASIYALARININ TƏTBİQİNİN
ZƏRURİLİYİ****KÖÇƏRLİ HİCRAN RAFİQ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*koçerli@gmail.com***Açar sözlər:** innovasiya, idarəetmə, müəssisə, sistem, inkişaf*

Son on il ərzində bir çox xarici ölkələrin iqtisadiyyatı innovativ yolla inkişaf edir, bununla da elm, sənaye və cəmiyyət arasında təsirli münasibətlər sistemi formalaşır. Ömtəə istehsalçıların artan rəqabəti, iqtisadi sistemlərin təşkilati və idarəetmə münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi, mülkiyyətdəki dəyişikliklər müəssisələri resurslardan istifadənin yeni, daha səmərəli yolları, idarəetmə metodları, istehsal prosesinin təşkili və informasiya dəstəyi axtarmağa məcbur edir. Bu sahədə səmərəliliyi təmin etmək üçün idarəetmə innovasiyaların daim tətbiqi zəruridir. İdarəetmə innovasiyaları əsas prioriteti təşkilati forma və metodların yeni texnologiyalara adekvatlığı ilə texniki yeniliklərin yayılmasını təmin etməkdir. Eyni zamanda, idarəetmə yenilikləri təşkilatın texnoloji, kadr və digər altsistemlərinin imkanlarına adekvat, sistemli və davamlı inkişaf prosesinin bir hissəsi olmalıdır. Bu gün kadrların idarəetmə sistemində innovativ proseslərin rolu artır.

İdarəetmə innovasiyaları müəssisənin bir sıra xüsusiyyətlərini dəyişdirən, ilk dəfə istifadə edilən və sürətlənmiş, inkişaf etdirilən, idarəetmə vəzifələrinin həllini asanlaşdıran və ya əvvəlki üsullarla həll olunmayan işlərin yeniliklər əsasında qurulmasıdır. İdarəetmə innovasiyaları müəssisələrə digər növ innovasiyaların tətbiqi üçün lazımi şərait yaratmağa imkan verməklə, innovasiya prosesinin təşkili üçün əsasdır. Həmçinin müəssisənin innovativ fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün təsirli bir vasitədir. İdarəetmə yeniliyi yeni məzmun və idarəetmə fəaliyyətinin adekvat bir formasıdır. Eyni zamanda idarəetmə innovasiyalarının tətbiqi texnoloji yeniliklərin həyata keçirilməsindən daha mürəkkəb bir prosesdir, çünki bu, idarəetmə ilə bağlı təşkilati mədəniyyətin, davranışın, vərdişlərin və fikirlərin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir.

İdarəetmə innovasiyalarının sistem xarakteri onların texniki və texnoloji yeniliklərdən fərqlərini müəyyənləşdirir:

- İdarəetmə innovasiyaları daha çox sosial münasibətlərin xüsusiyyətlərindən, iş mədəniyyətindən, istifadəçilərin qrup və fərdi keyfiyyətlərindən asılıdır;

- Texnoloji innovasiyaların tətbiqi çox vaxt lazımi idarəetmə, iqtisadi və digər dəyişikliklərlə müşayiət olunduğundan idarəetmə innovasiyaları daha geniş əhatə dairəsinə malikdir;

- İdarəetmə innovasiyaları patentləşdirilə bilməz;

- Texnoloji innovasiyalardan fərqli olaraq kommersiya sirri deyildir;

- Onlardan istifadə ilə bağlı qərarlar çox sayda insan tərəfindən, əksər hallarda səhmdarların və digər maraqlı tərəflərin iştirakı ilə qəbul edilir;

- İdarəetmə innovasiyalarından istifadənin təsiri tətbiqetmə prosesinin necə təşkil olunduğundan çox dərəcədə asılıdır;

- İnnovasiyaların üstünlükləri o qədər də açıq deyildir və sübut olunmur.

Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə idarəetmə funksiyaları ilə idarəetmə innovasiyaları arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirə bilərik (cədvəl).

İdarəetmə funksiyası ilə idarəetmə innovasiyalarının qarşılıqlı əlaqə algoritmi

Əsas idarəetmə funksiyaları	Mövcud idarəetmə innovasiyası
Planlaşdırma (strateji, taktiki, operativ)	Təşkilati fəaliyyət, innovasiya, işgüzar oyunlar. İqtisadi və riyazi modelləşdirmədən istifadə. Təşkilati inkişaf metodları. Öz-özünə təşkilətmə. Məqsədli idarəetmə.
Təşkilətmə (planların icrası üçün tədbirlər toplusu)	Proqram yönümlü idarəetmə. İş prosesinin yenidən qurulması. Strategiyaya uyğun olaraq optimal təşkilati quruluşun (xətti-funksional, heyət, matris, şəbəkə və s.) seçilməsi. Özünü perspektivli bazar seqmentlərinə istiqamətləndirməyə imkan verən marketinq fəaliyyəti. Dəyər zəncirinin təhlili. Portfel idarəetmə. Məhsul keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemləri. İşə qəbul agentliklərinin xidmətlərindən istifadə etmək. Xarici maliyyələşdirmə.
Rəhbərlik (liderlik, motivasiya və stimullaşdırma, münaqişələrin idarə olunması)	Firmadaxili sahibkarlıq. İşçi qrupların formalaşdırılması üsulları. Boş qalan çox funksiyalı işçi qrupları. İş həyatının keyfiyyəti, o cümlədən məşğulluğun çevik formaları. İşin yenidən qurulması. Stresə qarşı təşkilati idarəetmə proqramları. Kadrların qiymətləndirmə mərkəzləri Çevik stimullaşdırma sistemləri
Koordinasiya və nəzarət	İnformasiya sistemlərinin idarə edilməsi Məhsul keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemləri İdarəetmə uçotu İş yerini idarəetmə

Cədvəldəki meyarlar müəssisələrin innovasiyalara həssaslığının sonrakı tətbiqi tədqiqatları, ən çox tətbiq və tələb olunan yeniliklərin müəyyən edilməsi, habelə yeniliklərdən ən az təsirlənən idarəetmə funksiyaları üçün uyğundur.

Yeniliyə həssaslıq innovasiyanı həyata keçirməyə təsir edən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu, təşkilatın informasiya sahəsindəki yenilikləri aşkarlamaq, müəssisədəki məqsədlərə uyğun olan məlumatlandırıcı məzmunu müəyyənləşdirmək və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yeniliklər tətbiq etmək qabiliyyəti kimi başa düşülür [2]. Həssaslıq innovativ fəaliyyətin müxtəlif təşkilati parametrlərlə əlaqəsini təsdiqləmək və ya inkar etmək üçün reqressiya və amil təhlili metodları ilə öyrənilir. Hal-hazırda bir amilin və ya digərinin innovativ fəaliyyətə “təhfə” verməsi ilə bağlı dəqiq bir fikrə gəlməsələr də, tədqiqatçıların əksəriyyəti aşağıda sadalanan amillərin hamısının təşkilatın yeniləmə qabiliyyətinə təsir etdiyi qənaətinə gəlmişlər. Təşkilat parametrləri statistik göstəricilərə əsaslanaraq mü sahibələr, menecerlərin sorğu anketləri yolu ilə müəyyən edilir [1]. İdarəetmə innovasiyalarını inkişaf etdirərkən və tətbiq edərkən menecerlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki onlar bir yeniliyin müvəffəqiyyətinin və ya uğursuzluğunun asılı olduğu əsas fiqurlardır. Hal-hazırda mövcud inkişaf və tətbiqetmə prosedurlarının əksəriyyəti təşkilatın innovasiya mühitini, menecerlərin yeniliklərə münasibətini və yeniliyə müqavimət amilini nəzərə alaraq öyrənilməsini

nəzərdə tutmur. Şəxsi psixoloji xüsusiyyətləri və təşkilatın işçiləri tərəfindən gözlənilən dəyişikliklərin subyektiv qavranılması, işin təşkili və müəssisənin potensialı, adətən, nəzərə alınmır.

İqtisadi ədəbiyyatda idarəetmə innovasiyalarının tətbiqinin aşağıdakı mərhələləri müəyyən edilmişdir:

- 1) ixtiraçılıq - innovativ ideyasının ortaya çıxması;
- 2) təşəbbüs - informasiya texnologiyalarından istifadə nəticəsində ideyaların təqdim edilməsi variantlarının axtarışı;
- 3) yayılma - konkret şöbələrə və ya ümumilikdə müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini artırma biləcək bir fikrin formalaşması.

İdarəetmə innovasiyalarını tətbiq etmək üçün aşağıdakı ardıcılıq təklif olunur:

- 1) hazırlıq mərhələsi (müəssisənin hərtərəfli təhlili, aradan qaldırılması lazım olan zəif cəhətlərin və problemlərin müəyyənləşdirilməsi);
- 2) məlumat mərhələsi (heyətin müqavimətini dəf etmək);
- 3) ideyaların yaranması (bu mərhələnin səmərəli təşkili üçün mütəmadi olaraq yeni işçilərin formalaşdırılmasına mütəxəssislər cəlb etmək, onlar üçün lazımı şərait yaratmaq və təcrübələrin aparılması üçün resurslarla təmin etmək lazımdır);
- 4) fikirlərin seçimi (işçilərin davamlı inkişaf və artımında təşkilatın innovativ inkişafına müsbət təsir etmək istəyi);
- 5) analitik mərhələ (yeni maddələrin tətbiqi imkanlarının təhlili və qiymətləndirilməsi);
- 6) ideyanın həyata keçirilməsi (yeni məhsulların müəssisədə tətbiqi);
- 7) həyata keçirilmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi (idarəetmə innovasiyalarının tətbiqinin faydalı təsirinin qiymətləndirilməsi);
- 8) nəzarət və tənzimləmə. [4]

İnanırıq ki, kadrların müqavimətini aradan qaldırmaq təkcə məlumatlandırma mərhələsində deyil, idarəetmə innovasiyalarının tətbiqi prosesində də aparılmalıdır. İşçilərin idarəetmə innovasiyalarını həyata keçirməyə müqaviməti texniki və ya sənaye ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Müqavimətin ilk səbəbi, işçilərin innovasiyaların tətbiqinin nəticələri barədə məlumatlı olmamalarıdır. Buna görə ideyanın həyata keçirilməsindən sonra əldə edilmiş nəticələri qiymətləndirmək və müəssisə işçilərini onlarla tanış etmək lazımdır.

İdarəetmə innovasiyalarının həyata keçirilməsinin səmərəliliyi təkcə yeniliklərin xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də müəssisədə yeni ideyaların həyata keçirilməsi prosesinin rəşionallığı ilə də müəyyənləşdirilir. Fikrimizcə, idarəetmə innovasiyaları iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və təşkilatın bazar mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş funksiyaların, təşkilati strukturların, idarəetmə texnologiyalarının məqsədyönlü, keyfiyyətə dəyişməsi kimi başa düşülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабкин А.В., Гетманова Г.В., Смешко О.Г., Евдокимов К.В. Инновационная среда предприятия и сопротивление изменениям // Материалы экономического форума, СПб, 2005, с. 5
2. Гетманова Г.В. Типология и критерии классификации управленческих инноваций. Вып. 9, СПб, 2005, с. 287-290
3. Карлик А.Е., Платонов В.В., Тихонова М.В., Павлова О.С. Организационно-управленческие инновации в крупных хозяйственных структуры. СПб.: СПбГЭУ, 2016, 150 с.
4. Hamel G. The Future of Management. Harvard Business School Press, 2013, p. 288

РЕЗЮМЕ
НЕОХОДИМОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИЙ В УПРАВЛЕНИИ ПРЕДПРИЯТИЙ
Кочарли Х.Р.

Ключевые слова: инновация, управление, предприятие, система, развитие

Одной из актуальных проблем современности является организация инноваций в управлении предприятий. С течением времени инновации в управлении предприятий способны менять направления деятельности организаций и существенно влиять на их итоги. Инновации в управлении показывают себя как новый опыт, процесс и применение новых структур, способны на изменения деятельности организаций. Указанные особенности показывают на актуальность темы статьи. В статье раскрывается сущность инноваций в управлении предприятий, рассмотрены этапы их применения. Создан алгоритм взаимосвязи функций управления и инноваций в управлении. А также, определены отличия инноваций в управлении и технологических инноваций.

SUMMARY
THE NECESSITY OF APPLICATION OF MANAGEMENT INNOVATIONS IN ENTERPRISE
Kocharli H.R.

Key words: innovation, management, enterprise, system, development

One of the urgent problems of our time is the organization of innovations in the management of enterprises. Over time, innovations in enterprise management are able to change the direction of activities of organizations and significantly affect its results. Management innovation shows itself as a new experience, process and application of new structures capable of changing the activities of organizations. These features show the relevance of the topic of the article. The article reveals the essence of innovations in enterprise management, considers the stages of their application. An algorithm for the relationship of management functions and innovation in management has been created. And also, the difference between innovation in management and technological innovation has been determined.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	18.11.2020
	Son variant	07.12.2020

İNTEQRASIYA VƏ ONUN DƏRS PROSESİNDƏ YARADILMASI**HACIYEVA VÜSALƏ ELXAN qızı***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant*hasanova-vusale@mail.ru*Açar sözlər: təhsil, integrasiya, dərslər, fənlərarası əlaqə, təlim və tədris prosesi.*

Elmi inkişaf məntiqi ilə şərtlənən təhsil sistemində integrasiya müasir dövrün ən aktual komponentlərindən birinə çevrilmiş, təhsil sisteminin dünya standartlarına uyğun qurulmasında əvəzedilməz rola malik olmuşdur. Integrasiya elmi bilikləri ümumiləşdirmək, qavramanı artırmaq, fənləri bir-birinə bağlamaq üçün vacib bir şərt olaraq qəbul edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminin, eləcə də Azərbaycan təhsil sisteminin əsas hissəsi olan integrasiya təhsilin bütün struktur elementlərinə təsir etmişdir. Təhsil sahəsində integrasiyanın özünəməxsus dinamikası, hədəfləri olmaqla yanaşı, integrativ biliklərin yaradılması yolları da mövcuddur. Hal-hazırkı dövrdə integrasiya təhsili yaxşılaşdırmaq üçün perspektivli bir sahə kimi çıxış edir. Ətraf aləmin müxtəlif fenomenlərinin kompleks şəkildə öyrəniləsi üçün integrasiyadan geniş istifadə olunur.

İntegrasiyadan istifadədə Finlandiya məktəblərinin böyük nailiyyətləri vardır. Fin məktəblərində təhsil “bilini özünə əldə etmək” prinsipi əsasında qurulmuşdur. Ölkədə aparılmış təhsil islahatı nəticəsində yeni kurikulum yaradılmış, bu kurikuluma əsasən dərslər ayrı-ayrılıqda deyil, məhz integrasiya olunmuş şəkildə tədris edilir. Bu zaman adi məktəb fənlərindən uzaqlaşaraq vahid, fənlərarası bir yanaşma ilə əvəz olunacaq tematik prinsipə keçilir. Tematik öyrənmə prinsipinə əsasən şagirdin təbii maraqları əsasında dünyanı tam və bütöv şəkildə, hərtərəfli və obyektiv surətdə öyrənir. Dərs prosesində bir mövzu ilə əlaqəli bütün mövzular öyrənilir. Əsas məqsəd isə peşə sahəsini seçən gəncin peşəsində istifadə edə biləcəyi məlumatları elə bir andaca öyrənməsidir. Nümunə olaraq “Qida mühəndisliyi” ixtisasını seçən gənc eyni zamanda həm bioloji, fiziki və kimyəvi hadisə və prosesləri öyrənir. Fənlərarası biliklərin inkişafını dəstəkləyən yeni islahat müəllimlərdən də digər ixtisasın müəllimləri ilə daha güclü əməkdaşlıq etməyi tələb edir.

N.K.Çapayevə görə, integrativ bir bütünün əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- ✓ Integrasiyanın universallığı və polimorfizmi,
- ✓ Integrasiya və parçalanma proseslərinin qarşılıqlı asılılığı,
- ✓ Bütöv və onun hissələrinin üzvi birliyi,
- ✓ Proses və nəticənin ayrılmazlığı.

İntegrasiya prosesi zamanı elementlərin qarşılıqlı təsirlərinin sayı və intensivliyi artır, müəyyən qədər isə müstəqillikləri azalır. [1]

İntegrasiya dedikdə yalnız fənlər arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi deyil, müxtəlif fənlərin təhsil potensiallarından istifadə nəzərə alınmalıdır.

İntegrasiyanın mövcud olan iki mənası vardır:

- ✓ Ətrafımızda olan dünyaya, hadisə və proseslərə bütöv bir baxış yaratmaq (bu zaman integrasiya öyrənmənin məqsədi olaraq qəbul edilir) .
- ✓ Biliklərin yaxınlaşması üçün müəyyən bir platforma yaratmaq (bu zaman isə integrasiya öyrənmə vasitəsi olaraq çıxış edir). [2]
- ✓ Integrasiya özünü və ətraf aləmi tanımağın estetik, idrakı, tarixi-genetik, sosial-funksional aspektlərinin birləşməsində ifadə olunan təbii bir yol hesab edilir. [3]

- ✓ İnteqrasiyanın metodoloji əsası dedikdə dialektikanın təbiət və cəmiyyətdəki bütün proseslərdə mövcud olan əlaqəsinə dair mövqeyi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki yetkin dövrdə mücərrəd düşünmə daha üstünlük təşkil edir, ona görə də nəzəri düşüncə qabiliyyətinin şagirdlərdə düzgün formalaşmasına nail olaraq onlarda təfəkkürün ən yüksək dərəcəsinə çatmağa imkan yaratmış olarıq. İnteqrasiya mövcud nəzəriyyəni əsalandırmaq üçün argument rolunda çıxış edir, nəzəriyyələr arasında üzvi əlaqəni izah etməyə çalışır, biliyin inkişafında inteqrasiyaedici amil kimi çıxış edir.

İnteqrasiya aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

1. Bir-birindən ayrılmış elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi.
2. Qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin kəmiyyət və keyfiyyət çevrilmələri.
3. Məzmunun məntiqililiyi və əsaslı mahiyyətinin olması
4. Pedaqoji məqsəduyğunluq və nisbi müstəqillik.

Sadəlik xüsusiyyətlər inteqrasiyanın müasir didaktikada tətbiqi üçün əsas rol oynayır. İnteqrasiya olunmuş təlimdən istifadə dünyanın bütün bölgələrində müəllimlər və metodistlər tərəfindən dəstəklənir. İnteqrasiyanın əhəmiyyəti yalnız məlumatların tam və bütöv şəkildə qavranılmasına, ümumiləşdirilməsinə deyil həm də fəaliyyət növlərinin dəyişilməsi və rəngarəngliyin yaradılması səbəbindən şagirdlərin yorğunluğunun azalmasına və idrak maraqlarının artmasına xidmət edir.

Təhsildə inteqrasiya dünyanın universal və obyektiv bütövlüyündən irəli gəlir və özündə aşağıda verilmiş komponentləri birləşdirir:

- ✓ Tələbə şəxsiyyətinin formalaşması bütövlüyü,
- ✓ Cəmiyyət, insan həyatı və təhsilin vəhdəti,
- ✓ İrsi . sosial və pedaqoji amillərin əlaqəsi,
- ✓ Elmi və pedaqoji biliklərin bütövlüyü,
- ✓ Pedaqoji təsirin bütövlüyü,
- ✓ İnkişaf, təhsil, təlim proseslərinin vəhdətdə olması,
- ✓ Təhsil və özüntəhsilin vəhdəti.

İnteqrasiya prosesi nəticəsində elmlərin yaxınlaşması və əlaqələndirilməsi prosesi həyata keçirilir. Əlaqəli və bir-birindən asılı olmadan tədris olunan fənlər inteqrasiya nəticəsində sadəcə sadə bilik yığını olmaqdan uzaqlaşır və dünyagörüşü, praktik bilik bacarıqları formalaşdırmaqla real həyat şəraitində həmin bacarıqlardan istifadəyə, politexnik bacarıqların formalaşmasına səbəb olur.

Təhsil sahəsinə aparılan islahatlara, inkişafa baxmayaraq şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşması, ayrı-ayrı fənlərin məzmunun yaxınlaşdırılması məsələləri hələ də öz həllini tam olaraq tapmamışdır.

Fənlərarası əlaqədən düzgün və yerində istifadə bu problemlərin həlli prosesinə müəyyən qədər kömək edəcəkdir. Fənlərarası əlaqəyə ən düzgün və yerində tərfi verən G.F.Fedorts olmuşdur. Onun fikrincə, fənlərarası əlaqə “Təhsil prosesinin məzmunu, forma və metodlarında əks olunan, təhsillə üzvi əlaqədə olan, inkişaf və təhsil funksiyalarını yerinə yetirən, fenomenlər və gerçəkliklər arasında sintez olunan, integrativ əlaqələrin təyin edilməsi üçün pedaqoji bir kateqoriyadır”. [4]

Fənlərarası əlaqə təhsilin intensivləşməsinə kömək etməklə yanaşı, fənlərarasında əlaqəni gücləndirir. İnteqrasiyanın əsas mahiyyəti vahid birləşdirici prinsipin tapılması və sonda inteqrasiya olunmuş məzmunun yaradılmasına yönəlmişdir. Bu da inteqrasiya ilə fənlərarası əlaqə arasında mövcud olan fərqi göstərir. Fənlərarası əlaqədə isə ayrı-ayrı fərdi fənlərarasında əlaqənin yaradılması düşüncə dinamizminə təsir edir, şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirərək onda dünyagörüşünü formalaşdırır.

Təhsildə mövcud pedaqoji və elmi yanaşmaların yenilənməsi, müasir dövrün aktual tələbləri şagirdlərin dünyanı düzgün dərk etməsinə yeni bir baxış tələb edir. Bu zaman şagird gələcək əmək və sosial həyata aid təcrübələr qazanır, həm şəxsən həm də peşakar olaraq inkişaf edir.

Ənənəvi olaraq əlaqənin yaradılmasının ən başlıca yollarından biri integrasiya olunmuş dərslərdən istifadədir.

İlk əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi dərslərdə də fənlərarası əlaqədən geniş şəkildə istifadə olunur. Lakin bu çox vaxt dərsin mövzusunı genişləndirmək məqsədi daşıyır. Bunun üçün interaktiv dərslərdə biliklərin və təcrübənin müəllim tərəfindən şagirdlərə ötürülməsi üçün yeni modelləşdirmə həyata keçirilməli, müasir metod və texnologiyalardan istifadə olmalıdır.

İnteqrasiyanın dərş prosesində həyata keçirilməsinin aşağıda verilmiş quruluşları vardır:

- ✓ Tematik integrasiya – yəni iki və ya üç mövzu bir mövzunun öyrənilməsi üçün istifadə edilir.
- ✓ Problemlı integrasiya – Şagirlər müxtəlif fənlərin imkanlarından istifadə edərək mövcud problemi həll etməyə çalışır.
- ✓ Konseptual integrasiya – əlaqənin yaradılması üçün mövcud metod və vasitələrdən istifadə edilir.
- ✓ Nəzəri integrasiya- müxtəlif nəzəriyyələr bir-birinə nüfuz edərək şagirdlərə çatdırılır.

İnteqrasiyanın özü dərş gücləndirmək üçün bir vasitədir. İlk əvvəl, integrasiya təlimin əsas məqsədlərini həyata keçirməyə imkan verir. Dərşin məlumatvermə qabiliyyətini artırır. Müxtəlif fənlərin öyrənilməsi zamanı şagirdə biliklərin dərinləşdirilməsi, nəticələrin təsdiqlənməsi üçün imkan yaradır. Daha maraqlı bir mühit yaradaraq şagirdləri dərşə həvəsləndirir, həddindən artıq yorulmasının qarşısını alaraq, gərginliyi aradan götürür. Tərbiyə prosesində mühim rol oynayaraq, şagirdin təbiətə cəmiyyətə həyata qarşı baxış şəklini, münasibətini dəyişir, şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasında rol oynayır. Vaxta qənat etməyə imkan yaradır.

Fənlərarası əlaqə əsasında çox istiqamətli integrasiya olunmuş dərslərin qurulması mümkün olur. Mövzuların birləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi nəticəsində biliklərin bir sahədən digərinə ötürülməsi prosesi baş verir. Bu şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin stimulyatoru rolunu oynayır, yeni biliklərə sistemli şəkildə yanaşma ehtiyacını formalaşdırır.

İnteqrasiyanın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq qeyd edilən dərş növlərini ayırmaq olar: Tətbiqi dərslər, konseptual dərslər, tədqiqat dərsləri, integrasiya olunmuş özünütəhsil dərsləri, müqayisəli ümumiləşdirmə.

Müəllim və şagirdlər arasında vəzifə bölgüsünü nəzərə alaraq integrasiya olunmuş dərslərin müxtəlif formada verilməsi mümkündür. Məsələn, bilik mübadiləsi, yaradıcı axtarış, dərş söhbət, dərş mübahisə, dərş–beyin fırtınası və s.

İnteqrasiya edilmiş dərslər problemlı araşdırma texnologiyalarından istifadə etməklə qurulmalıdır. Şagirdə məlumatlar standart əvzinə qeyri standart və problemlı şəkildə verilməli və həlli yolları tapşırılmalıdır.

Bunun üçün dərşin bütün mərhələlərində və ya əlaqə yaratmaq üçün mövcud imkanların olduğu hissələrdə integrasiyadan istifadə edilməlidir.

İlk əvvəl motivasiya mərhələsində integrasiyaya toxunulması, maraqlı və düşündürücü motivasiyanın yaradılması dərşin digər mərhələlərində əlaqəni genişləndirməyə imkan verəcəkdir. Müasir dövrdə şagirdlərə verilən məlumatları işləmək mədəniyyəti aşılanmalıdır. Verilən məlumat şagirdin idrak maraqları və təhsil prosesinin mahiyyətini birləşdirməlidir.

Dərşin ikinci mərhələsində yəni tədqiqatın aparılması mərhələsində fənlərarası əlaqəni həyata keçirmək üçün müxtəlif metodlardan, iş formalarından istifadə edilməlidir. Bunun üçün müəllim əvvəlcədən iş vərəqləri hazırlamalıdır. Xüsusi olaraq iş vərəqlərində əlaqə yaradılma imkanlarına uyğun çalışmalar verilməli, digər fənnin anlayışlarından istifadə edilməli, əlaqə yaradılacaq mövzuların mübahisəli tərəflərinə toxunulmalıdır. Bununla da, şagirdin mövzu haqqında şəxsi təsəvvürləri yaradılır.

İnformasiya mübadiləsi mərhələsində isə şagirdlər yaradılmış problemə, tapşırıqlara uyğun yazdıqları və ya düşündükləri məlumatları digər yoldaşları ilə bölüşür. Bütün şagirdlər bir-birinin

təqdimatlarını fəal şəkildə dinləyir, təqdimat nəticəsində yeni biliklərin dairəsi cızılır. Mübadilə olunan biliklər hələ ki natamam və xaotik xarakter daşıyır.

İnformasiya müzakirəsi mərhələsində mübadilə olunan bütün fikirlər müzakirə edilir. Səhv tərəflər tapılır, düzəldilir, natamamlıqlar tamamlanır, anlaşılmaz fikirlər aradan qaldırılır. Mövcud əlaqələr tapılır və aşkara çıxarılır.

Sonda alınan bütün məlumatlar ümumiləşdirilir və yekun nəticə çıxarılır.

Dərsin VI mərhələsi olan yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində müəllim müxtəlif texnologiyalardan istifadə edərək öyrənilən yeni bilikləri daha da möhkəmləndirməlidir. Bunun üçün krossvordlardan, uyğunlaşdırma tapşırıqlarından və başqa metodlardan istifadə edə bilər. Eyni zamanda müəllim ev tapşırıqlarını verərkən də yaradılan fənlərarası əlaqəyə uyğun tapşırıqlar verməlidir.

Dərsin sonunda isə müəllim və şagirdlər tərəfindən qiymətləndirmə aparılır. Şagirdlər meyarlara uyğun olaraq qiymətləndirilir.

Nəticə. Yuxarıda yazılan məlumatlardan belə nəticəyə gəlinir ki, dərs prosesi zamanı şagirdlərin təffəkkürünün formalaşmasında, həyatla təhsili əlaqələndirməkdə inteqrasiyanın əvəzolunmaz rolu vardır. Onlar arasında əlaqənin yaradılması şagirdin dünyaya baxışının formalaşmasında xüsusilə dərs prosesinin hər bir mərhələsində mümkün olan əlaqələr şagirdləri yormayacaq şəkildə verilməli, bunun üçün düzgün taktikalar və yollar seçilməlidir. Dərs prosesini qurarkən aşağıda verilmiş xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməlidir.

İnteqrasiya olunmuş dərs bu xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- ✓ Tədris materialının aydınlığı,
- ✓ Yığcamlılığı,
- ✓ İnteqrasiya olunacaq fənn materiallarının məntiqi uyğunluğu,
- ✓ Dərsdə istifadə olunan təlim materialının geniş məlumatvermə qabiliyyəti.

ƏDƏBİYYAT

1. Чапаев Н.К. Интеграция образования и производства: методология, теория, опыт : монография / Н.К. Чапаев, М.Л. Вайнштейн. Челябинск: ЧИРПО; Екатеринбург: ИРРО, 2007, 408 с.
2. Федорев Г.Ф. Межпредметные связи в процессе обучения // Народное образование, 1985.
3. Кульневич С.В. Анализ современного урока : практич. пособие / С.В. Кульневич, Т.П. Лакоценина // ТУ «Учитель». 2002.
4. Hüseynov Ə.M., Abbasov S. Fənlərarası əlaqənin təşkili təcrübəsindən // “Kimya və biologiyanın tədrisi” jurnalı, 1990.
5. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiya tədrisinin elmi və metodik əsasları. Bakı, 2015.
6. Məmmədova M. Biologiya dərslərində fənlərarası inteqrasiya təcrübəsindən // Kurikulum elmi-metodik jurnalı. c.10. № 1(37), 2017.
7. Orucova S.S. Fənlərarası əlaqəni reallaşdırılmasının sosial zərurəti // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin “ Xəbərləri”, №2. Bakı, 2015, s. 424-426
8. Həsənov M., Ağayev Ş., Məmmədova V., Fərzəliyev Y. Fənlərarası inteqrasiya. Bakı, 2013.
9. Paşayev P. Təbiət elmlərinin əlaqəli öyrənilməsi. Bakı, 1977.
10. <https://pedsovet.su/>

РЕЗЮМЕ
ИНТЕГРАЦИЯ И ЕЕ ФОРМИРОВАНИЕ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ
Гаджиева В.Э.

Ключевые слова: образование, интеграция, урок, междисциплинарная связь, процесс обучения

В настоящее время интеграция занимает ведущее место в сфере образования. Интеграция, являющаяся основной частью образовательной системы развитых стран, а также образовательной системы Азербайджана, оказала влияние на все структурные элементы образования. В настоящее время, она выступает в качестве перспективной сферы для улучшения образования. Интеграция широко используется для комплексного изучения различных феноменов окружающего мира. Традиционно одним из главных способов построения отношений является использование интегрированных уроков. Сама интеграция является инструментом для усиления урока. Прежде всего, она позволяет осуществить основные цели обучения. Создавая более интересную среду, она поощряет учеников к занятиям, предотвращает их переутомление, устраняя тем самым напряженность, создает условия для экономии времени.

Статья посвящена теме интеграции и важности ее создания в ходе учебного процесса. Основной целью исследования является подчеркивание важности интеграции в процессе обучения, формирования личности ученика.

SUMMARY
INTEGRATION AND ITS FORMATION DURING EDUCATIONAL PROCESS
Hacıyeva V.E.

Key words: education, integration, lesson, interdisciplinary communication, educational and learning process.

At present, the integration occupies leading position in the field of education. The integration, which is main part of educational system of developed countries, as well of educational system of Azerbaijan, influenced on all the structural elements of the education. At present, integration is promising field for the improving the education. The integration is widely used for comprehensive study of different phenomena of the world. Traditionally, one of the main ways to build the relationships is the use of integrated lessons. The integration itself is a tool for the enhancing the lesson. First of all, the integration allows you to realise main goals of the training. By creating more interesting environment, it stimulates the pupils to study, prevents them from the overwork, and thus eliminates the tension. It creates the conditions for saving the time.

This article is devoted to the topic of integration and importance of its creation during educational process. Main purpose of the study is to emphasize the importance of the integration in learning process, in formation of the pupil's personality, and to consider the importance of its formation during the lessons.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.09.2020
	Son variant	03.11.2020

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Mürsəliyeva X.M.* Süni dillərin yaranma tarixi 4
2. *Həmzəyeva L.Ə.* Dilçiliyin riyaziyyatla həmhüdəd terminləri və riyazi dilçilik 12
3. *Əhmədova E.H.* Qubadlı rayonunun ərəb mənşəli sözlər əsasında yaranmış toponimləri 17
4. *Vəliyeva S.V.* Tərcümə zamanı sinonimlərlə bağlı yaranan problemlər 23
5. *Musayeva İ.İ.* Türk dillərində “Xınayaxdı” mərasimi ilə bağlı sözlərin leksik-semantik özəllikləri 26

Ədəbiyyatşünaslıq

6. *Avtandil Ağbaba.* Aşıq Sümmaninin ustadnamələri 30
7. *Mustafayev M.B.* Türk ədəbiyyatında milli təfəkkür faktoru 34
8. *Яхъяева К.Я.* Эмансипация женщин в XX веке в Великобритании и женская тематика в литературе 40
9. *Məmmədsoy R.R.* Tərcümədə sətirləti mənalaraın ötürülməsi problemi 45
10. *İbrahimova N.N.* Dünya ədəbi-nəzəri fikri və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı 50

Tarix

11. *Hacıyeva M.C.* Azərbaycanlı sahibkarlar və alimlərin Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin fəaliyyətində iştirakı 55
12. *Qəniyeva Z.M.* XVI əsr Azərbaycan qadını Sara xatunun ictimai-siyasi fəaliyyətinin öyrənilməsinə dair 63
13. *Ələsgərova S.T.* ABŞ-da türk lobbisinin fəaliyyəti 70
14. *Məmiyev C.M., Bünyadov Z.V.* Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi islahatların yoxsulluğun azaldılmasında rolu 75

İqtisadiyyat

15. *Hacıyeva Z.E., Osmanov İ.O.* Aqrar sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafında dövlətin rolu 79
16. *Şirvani K.V.* Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaranmasının nəzəri əsasları 83
17. *Köçərli H.R.* Müəssisədə idarəetmə innovasiyalarının tətbiqinin zəruriliyi 87

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. *Hacıyeva V.E.* İnteqrasiya və onun dərş prosesində yaradılması 91

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 30.09..2020-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 185. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

